

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑΙ 1976

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

17991

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΑΝΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΔΩΡΕΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1986

ΑΠΟΛΟΧΥΨ

1997

ΔΩΡΕΑΝ

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1976

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β. ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1978

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό κείμενο τούτο, καρπός μακράς αναστροφής μέ τά ψυχολογικά προβλήματα καί – σέ μερικά σημεία – προσωπικών έρευνών καί σκέψεων, άποτελεί ό,τι συνήθως όνομάζουμε «έγχειρίδιο», βιβλίο δηλαδή σύντομο καί εύληπτο, μέ σημασία κατ' έξοχήν χρηστική.

Έως τώρα έχω δημοσιεύσει ή πολυσέλιδες πραγματείες ή άρθρα μέ καθαρά επιστημονικό, καθώς καί γενικότερα κοινωνικό περιεχόμενο. Έάν όμως τώρα άποφάσισα, παραμερίζοντας τήν καθαυτό έρευνητική μου εργασία, νά γράψω μέ σκοπό διδακτικό ένα Έγχειρίδιο Ψυχολογίας (καί ένα Έγχειρίδιο Λογικής πού κυκλοφορεί ταυτόχρονα), τό έκαμα έπειδή θέλησα νά δώσω σέ κάθε φίλο τής μάθησης, είτε σπουδαστής είναι άκόμμη, είτε «τελειωμένος» έπιστήμων, τεχνικός ή έπιχειρηματίας, ένα είδος έγκολπίου πού θά τόν μυήσει στά θέματα μιάς έπιστήμης εξαιρετικά χρήσιμης σέ κάθε μορφωμένο άνθρωπο, όχι μόνο γιά τήν ίκανοποίηση τής περιέργειας, αλλά καί γιά τήν αντιμετώπιση τών πρακτικών άναγκών τής ζωής.

Έγχειρίδια, γραμμένα μέ συναίσθημα ευθύνης, πού περιέχουν τά άπαραίτητα καί δέν προδίνουν τό αυστηρά επιστημονικό πνεύμα, είναι δυστυχώς πολύ σπάνια στόν τόπο μας, μέ όλο πού τώρα τελευταία ρίχνονται κατά μάζες στήν αγορά τού βιβλίου οι εκλαϊκευτικές εκδόσεις όλων τών ειδών (μεταφράσεις ή προσαρμογές συγγραφών). Έντούτοις αυτά προσφέρουν στόν πεινασμένο γιά «παιδεία» τή βασική τροφή πώς άλλως μπορεί νά δαμάσει τό πλήθος τών επιστημονικών γνώσεων, μέ τήν έκταση καί τό βάθος πού έχουν πάρει στούς χρόνους μας οι διάφορες έπιστήμες; Έάν συμβαίνει (όπως πραγματικά συμβαίνει στή σημερινή Έλλάδα) νά λείπουν άπό καλλιεργημένους κατά τά άλλα ανθρώπους στοιχειώδεις κάποτε γνώσεις άπάνω σέ καίρια ζητήματα τού πνεύματος καί τής ζωής, τούτο όφείλεται όχι στήν άμέλειά τους, αλλά στό γεγονός ότι δέν υπάρχουν στή γλώσσα μας, στήν κλίμακα πού χρειάζονται, έννημερωτικά βιβλία συνοπτικά καί εύκολοπλησίαστα πού μπορούν νά

τούς διδάξουν χωρίς νά τούς κουράσουν. Οί ὀγκώδεις πραγματείες ἀπευθύνονται στούς εἰδικούς, καί οἱ ἐγκυκλοπαιδεῖες τό πολύ πού μποροῦν νά δώσουν εἶναι μιά πρώτη βοήθεια σέ ὦραν ἀνάγκης. Πῶς λοιπόν νά φωτιστεῖ κανεῖς ὅταν οὔτε τό χρόνο καί τόν ὀπλισμό ἔχει γιά νά ἐγκύψει στά πρῶτα, οὔτε νά χορτάσει γίνεται μέ τά ψιχία τῶν δευτέρων; Ἡ σκέψη μου πηγαίνει καί τώρα-ὅπως ἀνέκαθεν- στούς νέους πού φλέγονται ν' ἀκούσουν καθαρό καί ἀδέκαστο τό λόγο τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτούς κυρίως προορίζεται, καί σ' αὐτούς μέ ἀγάπη ἀφιερώνεται τό βιβλίο τοῦτο.

Ἄσπαστος ὁ «δάσκαλος» ἐλπίζω νά μέ καταλάβει καί νά ἐπιδοκιμάσει τήν πρόθεσή μου. Πολύ περισσότερο ἐκεῖνος πού μέ σπαραγμό ψυχῆς βλέπει σέ τί χαμηλό ἐπίπεδο, ἀπό τήν ἄποψη καί τοῦ περιεχομένου καί τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, βρίσκονται σήμερα τά «σχολικά βιβλία» καί οἱ «πανεπιστημιακές σημειώσεις» στόν τόπο μας (ἐκτός, φυσικά, ἀπό σπάνιες καί τιμητικές ἐξαιρέσεις).

Ε. Π. Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Όρισμός της Ψυχολογίας

Ψυχολογία είναι η επιστήμη που εξερευνά τόν ψυχικό μας κόσμο. Όσο εύκολα λέγεται τούτο, τόσο δύσκολα έννοείται μέ σαφήνεια. Ποιός είναι ό «ψυχικός» μας κόσμος; Καί πώς μπορεί ό κόσμος αυτός νά γίνει αντικείμενο «επιστημονικής» έρευνας;

2. Τά ψυχικά φαινόμενα

Όταν, από τά μέσα περίπου τού περασμένου αιώνα, άρχισαν – πρώτοι οί φυσιολόγοι – νά ξεετάζουν ό,τι ό κοινός άνθρωπος όνομάζει ψυχή μέ τόν τρόπο που οί θετικοί επιστήμονες μελετούν τή Φύση (γί' αυτό καί ένας από τούς πρωτοπόρους, ό Gustav Fechner, 1801-1887, έδωσε στή νέα επιστήμη τό όνομα «Ψυχοφυσική»), συμφωνήθηκε νά μιλούν καί σ' αυτή τήν περίπτωση γιά φαινόμενα που έπρεπε νά καταταχθούν, νά αναλυθούν καί νά εξηγηθούν, χωρίς πλέον νά γίνεται λόγος γί' αυτή τή μυστηριώδη όντότητα, τήν «ψυχή», τής όποιás τίς ιδιότητες (τήν «ουσία», τό άύλο, τόν χωρισμό από τό σώμα, τήν άθανασία κτλ.) προσπαθούσαν νά εξακριβώσουν καί μέ «λογικά» επιχειρήματα ν' άποδείξουν οί φιλόσοφοι.

Όπως ό φυσικός κόσμος – είπαν – είναι ένα σύνολο φαινομένων που βρίσκονται σέ άλληλουχία, έτσι καί ό ψυχικός άποτελεί μία σειρά φαινομένων που έχουν μεταξύ τους όρισμένες σχέσεις. Έκείνα είναι φαινόμενα φυσικά, αυτά έδώ φαινόμενα ψυχικά. Τά φυσικά (π.χ. ή πτώση μιός πέτρας ή ή έκλειψη ενός άστεριού, ή κυκλοφορία τού αίματος ή ή έκκριση ενός άδένα*) συμβαίνουν στον κόσμο που μάς

---

* Τά δύο τελευταία λέγονται ειδικότερα φυσιολογικά, γιατί παρατηρούνται μόνο σέ ζωντανούς οργανισμούς.

περιοριχίζει ή και στό σώμα μας, και μπορεί άμεσα νά τά άντιληφθει όποιος έχει τήν ικανότητα και τά όργανα πού χρειάζονται για νά τά παρατηρήσει. Τά ψυχικά (π.χ. οί έντυπώσεις, οί συγκινήσεις, οί σκέψεις, οί έπιθυμίες και τά όμοιά τους) είναι και αυτά φαινόμενα, πού συμβαίνουν όμως όχι «έξω» αλλά «μέσα» μας και γίνονται άντιληπτά μέ τρόπον άμεσο μόνο από έναν άνθρωπο: εκείνον πού τά αισθάνεται· οί άλλοι τά άντιλαμβάνονται έ μ μ ε σ α , από τίς χειρονομίες, τούς μορφασμούς, τίς κινήσεις, τούς λόγους μέ τούς όποιους έκδηλώνουμε ή έκφράζουμε ό,τι αισθανόμαστε.

Και όπως οί φυσικές έπιστήμες έργο τους έχουν: α. νά περιγράψουν μέ άκρίβεια τά φυσικά φαινόμενα και τήν πορεία τους· β. νά αναλύσουν τά σύνθετα σέ άπλά και αυτά νά τά κατατάξουν συστηματικά, και γ. νά διερευνήσουν τίς μεταξύ τούς σταθερές σχέσεις και ν' ανακαλύψουν τούς νόμους πού τά κυβερνούν, έτσι – είπαν οί πρώτοι έπιστήμονες ψυχολόγοι – και τής Ψυχολογίας σκοπός είναι : α. νά περιγράψει μέ όλη τή δυνατή άκρίβεια τά ψυχικά φαινόμενα και του καθενός τή διαδρομή· β. νά αναλύσει τά περίπλοκα σέ άπλά, και αυτά κατά τή φύση τους νά τά κατατάξει σέ κατηγορίες, και γ. νά έξιχνιάσει τίς σχέσεις τους και ν' άναζητήσει τούς νόμους στους όποιους είναι πιθανό ότι ύπακούουν. Μέθοδος και αυτής όπως εκείνων: ή παρατήρηση και ό πειραματισμός.

Μέ αυτή τήν προοπτική ή Ψυχολογία φιλοδόχησε νά γίνει μιά από τίς θετικές έπιστήμες τών χρόνων μας.

3. Γένεση τής «έπιστημονικής» Ψυχολογίας

Τίς έπιστημονικές βάσεις τίς έθεσαν οί Γερμανοί φυσιολόγοι Johann Müller (1801-1858) και Ernst Weber (1795-1878) και ό επίσης Γερμανός φυσικός και φυσιολόγος Hermann von Helmholtz (1821-1894). Πρώτος μεταχειρίστηκε τό πείραμα στίς ψυχολογικές έρευνες ό Γερμανός Gustav Fechner, πού δημοσίευσε τό 1860 τό πολύκροτο βιβλίο του «Στοιχεία τής Ψυχοφυσικής». Κατά τό παράδειγμα του Fechner εργάστηκε συστηματικά και επί μακρούς χρόνους έδίδαξε ό Γερμανός Wilhelm Wundt (1832-1920), ό πρώτος μεγάλος ψυχολόγος, πού τό 1876 δημοσίευσε τό βαρυσήμαντο ψυχολογικό σύγγραμμα «Στοιχεία τής Πειραματικής Ψυχολογίας» και ίδρυσε τό 1878 τό πρώτο ψυχολογικό έργαστήριο στή

Λειψία. Από τότε η επιστημονική Ψυχολογία αναπτύχθηκε με ταχύ ρυθμό σέ όλα τά μεγάλα πνευματικά κέντρα του (παλαιού καί νέου) κόσμου, καί σήμερα καλλιεργείται όχι μόνο σέ εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά καί στό Στρατό καί σέ βιομηχανικές καί έμπορικές επιχειρήσεις, όπου εφαρμόζονται πρακτικά σέ μεγάλη κλίμακα οί αναλύσεις καί τά πορίσματα της.

4. Μεθοδολογικά προβλήματα

Έξακολουθούν όμως νά παραμένουν καί ζωηρά νά συζητούνται τά δύο μεθοδολογικά προβλήματα πού γεννήθηκαν μαζί μέ τό πρόγραμμα της νέας επιστήμης.

α. Είναι άραγε θεμιτό νά μιλούμε γιά «ψυχικά φαινόμενα», όπως μιλούμε γιά «φυσικά φαινόμενα», αφού τά πρώτα δέν γίνονται άμεσα αντιληπτά, δέν μπορούν έπομένως ν' άποτελέσουν γεγονότα ανεξάρτητα από τό ύποκείμενο πού τά αισθάνεται, δημόσια, όπως είναι τά φυσικά;

β. Η μέθοδος μέ τήν όποία έρευνούμε γιά νά «γνωρίσουμε» ένα αντικείμενο, πρέπει νά προσιδιάζει στή φύση του· παρατήρηση καί πειραματισμός έδωσαν καλά άποτελέσματα στά έργαστήρια της Φυσικής, επειδή προσιδιάζουν στά φυσικά φαινόμενα. Όταν όμως χρησιμοποιούνται καί σέ φαινόμενα διαφορετικής ύφης, όπως είναι τά ψυχικά, ποιές έγγυήσεις έχουμε ότι μάς άποκαλύπτουν πραγματικά τήν «άλήθεια» τους;

Καί τά δύο ζητήματα γεννούν πολλές καί βάσιμες άμφιβολίες.

5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου

Ό,τι χαρακτηρίζει μιά ψυχικήν ενέργεια ή κατάσταση, π.χ. μιά έντύπωση ή μιά συγκίνηση, είναι:

α. Ο άδιάρρηκτος δεσμός της πρós τό ψυχικό ύποκείμενο, τό «έγώ» πού τελεί αυτή τήν ενέργεια ή βρίσκεται σ' αυτή τήν κατάσταση. Η έντύπωση είναι έντύπωση μου ή έντύπωση σου ή έντύπωση του κ.ο.κ. Η συγκίνηση είναι συγκίνηση μου, ή συγκίνηση του δείνα, όρισμένου καί μοναδικού προσώπου. Ποτέ συγκίνηση ή έντύπωση γενικά καί άφηρημένα. Χωρίς τόν δεσμό πρós όρισμένο κέντρο

ψυχικής ζωής ούτε υπάρχει ούτε νοείται κανένα ψυχικό γεγονός. Καί επειδή τό κέντρο τής ψυχικής ζωής δέν είναι ένα, ούτε πάντοτε και παντού τό ίδιο και αναλλοίωτο, ή ψυχική πραγματικότητα εξαιτίας τών υποκειμενικών της αποχρώσεων παρουσιάζει παραλλαγές και αλλοιώσεις πάμπολλες και δυσκολοσύλληπτες.

β. Ἡ ἀναφορά της σέ κάτι ἄλλο «ἔξω» ἀπ' αὐτήν. Τό φυσικό φαινόμενο, π.χ. μιὰ ἠλεκτρική ἐκκένωση ἢ μιὰ ἔνωση χημική, εἶναι αὐτό πού εἶναι και τίποτε. παραπέρα. Ἀντίθετα, ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ἐντύπωση ἐνός π ρ ἄ γ μ α τ ο ς πού ἔπεσε στήν ἀντίληψή μου, ἡ συγκίνησή μου εἶναι συγκίνηση ἀπό ἕνα γ ε γ ο ν ὀ ς τής ζωής μου· ἐπομένως και τό ένα και τό ἄλλο εἶναι ὅ,τι εἶναι μέ τήν ἀναφορά και ἀπό τήν ἀναφορά τους σέ κάτι τι πιο πέρα ἀπ' αὐτά τά ἴδια. Ἀπό τοῦτο τό κάτι παίρνουν τό ν ὀ η μ α πού ἔχουν. Δίχως αὐτό δέν ἐννοοῦνται, δέν «υπάρχουν». Τά φυσικά φαινόμενα εἶναι διαδικασίες, και ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, αὐθύπαρκτες· δέν χρειάζεται νά κοιτάξει κανείς πέρα ἢ «ἔξω» ἀπ' αὐτές, γιά νά τίς χαρακτηρίσει. Ἀντίθετα οἱ ψυχικές ἐνέργειες και καταστάσεις, ὅταν ἀποκοποῦν ἀπό τό ἄ λ λ ο , στό ὁποῖο ἀναφέρονται (ὅπως και ἀπό τό «ἐγώ», τόν φορέα τους), ὄχι μόνο δέν σημαίνουν τίποτα, δέν «εἶναι» τίποτα.

6. Αὐτοπαρατηρησία και ἐνουσίσθηση

Ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀνάλυση ἔγινε – νομίζουμε – φανερό ὅτι παρατήρηση και πειραματισμός (= ὀργανωμένη και προσεχτική παρατήρηση ἀντικειμένων πού «παρασκευάζονται» γι' αὐτό τόν σκοπό), μέ τόν τρόπο πού ἐννοοῦνται και ἐφαρμόζονται στίς φυσικές ἐπιστήμες, δέν χωροῦν στή διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ βίου. Οἱ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ἔ ς ἐκδηλώσεις του ἐξετάζονται μέ αὐτή τή μέθοδο, ὄχι αὐτούσιο τό περιεχόμενό του. Ὁ ψυχικός μας βίος προσφέρεται (ὅταν και ὄσο προσφέρεται) μόνο στήν α ὑ τ ο π α ρ α τ η ρ η σ ῖ α , στήν ἀνίχνευση δηλαδή πού μποροῦμε (ὅταν και ὄσο μποροῦμε) νά κάνουμε τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Καί τούς «ἄλλους», τούς ὁμοίους μας, ἀ π ἄ ν ω μ α ς τούς μελετοῦμε και τούς καταλαβαίνουμε (ὅταν και ὄσο τούς καταλαβαίνουμε) – μέ τή λεγόμενη ἐ ν σ υ ν α ῖ σ θ η σ η (ἢ ἐμβίωση). Ἐτσι ὀνομάζουμε τήν ἐνέργειά μας ὅταν μπαίνουμε στή θέση τοῦ «ἄλλου», ταυτιζόμαστε ψυχικά μαζί του, κάνουμε τίς ἐντυπώσεις του ἐντυπώσεις

μας, τίς κρίσεις του κρίσεις μας, τίς επιθυμίες του επιθυμίες μας κτλ. καί από τή δική μας πείρα ζωής ξαναζούμε, κατά κάποιο τρόπο, τά βιώματά του. Μέ τήν ένσυναίσθηση όχι μόνο απλώνουμε καί βαθαίνουμε τόν κύκλο τών ψυχολογικών μας «γνώσεων», αλλά καί ἐλέγχουμε τήν ἀκρίβεια καί τήν πληρότητά τους, τίς ἐ π α λ η θ ε ύ ο υ μ ε .

7. Τό ἔργο τοῦ ψυχολόγου

Σέ τελευταίαν ἀνάλυση αὐτή εἶναι ἡ πειραματική μέθοδος τῆς Ψυχολογίας. Καί ὅταν παρατηροῦμε τούς συνανθρώπους μας ἢ τούς ἀνακρίνουμε μέ «ἐρωτηματολόγια», πού τούς καλοῦμε νά τά συμπληρώσουν, τούς ζητοῦμε οἱ ἴδιοι νά ἐμβαθύνουν στόν ψυχικό τους κόσμο καί νά περιγράψουν τωρινά ἢ παλαιότερα βιώματά τους καί παράλληλα μεταθέτουμε τόν ἑαυτό μας στίς δικές τους ἐνέργειες καί καταστάσεις, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τί γίνεται «μέσα τους». Πράγμα βέβαια ἀρκετά δύσκολο, τόσο γιά 'κείνους ὅσο καί γιά μᾶς, γιατί σέ τέτοιες περιπτώσεις παρεμβαίνουν προσχηματισμένες ιδέες ἢ ψυχικά ἐμπόδια (ἀσύνειδες ἀναχαϊτίσεις) καί ἀκρωτηριάζουν ἢ παραμορφώνουν τήν πραγματικότητα. Ἐργο τοῦ ἱκανοῦ ψυχολόγου τότε εἶναι νά ξεχωρίζει τήν ἀλήθεια ἀπό τή (θεληματική ἢ ἄθελη) πλάνη – κάτι περισσότερο· μέσα ἀπό τή νοθεΐα καί τίς παραλείψεις νά ἀναγνωρίζει καί νά ἀποτυπώνει τή σωστήν εἰκόνα τών καταστάσεων πού μελετᾶ.

Συμπέρασμα: Χωρίς νά ἀμφισβητεῖται ἡ (περιορισμένη ἔστω) ἀξία τῆς κατά τό πρότυπο τών φυσικῶν ἐπιστημῶν πειραματικῆς μεθόδου στίς ψυχολογικές ἐρευνες (πολλά ἔχουμε ὁμολογουμένως διδαχτεῖ ἀπό τίς μ ε τ ρ ῆ σ ε ι ς τοῦ ἐργαστηρίου καί τά ἀποτελέσματα καλῶν σ τ α τ ι σ τ ι κ ῶ ν), τήν πρώτη θέση στή μεθοδολογία τῆς Ψυχολογίας κατέχει ἡ αὐτοπαρατηρησία ἀπό ὀξυδερκεῖς καί γυμνασμένους ἐρευνητές πού καί τήν ἱκανότητα ἀλλά καί τή θέληση ἔχουν νά θέτουν πάνω ἀπό κάθε ἄλλο προσωπικό κίνητρο τήν ἀγάπη πρὸς τή γυμνήν ἀλήθεια.

8. Κλάδοι τῆς Ψυχολογίας

Μέσα στίς πρώτες κιόλας δεκαετίες τοῦ αἵωνα μας ἡ Ψυχολογία γνώρισε ἐκπληκτικὴν ἀνάπτυξη ὄχι μόνο σέ βάθος, ἀλλά καί σέ πλάτος.

Οί έρευνές της απλώθηκαν σέ μεγάλο πλήθος προβλημάτων, μέ άποτέλεσμα νά διαφοροποιηθεί σέ πολλούς ειδικούς κλάδους, όπως δείχνει ό παρακάτω πίνακας. Τρεῖς είναι σ' αυτόν οί μεγάλες τομές. Κατά τήν πρώτη διαχωρίζεται ή Ψυχολογία τοῦ κανονικοῦ ψυχικοῦ βίου από τήν Ψυχολογία τοῦ άνώμαλου ψυχικοῦ βίου, από τήν έρευνα δηλαδή τών ψυχικῶν έκτροπῶν καί νόσων. Μέ τή δεύτερη διακρίνεται ή Ψυχολογία τοῦ ανθρώπου από τήν Ψυχολογία τών άλλων ζώων, προπάντων εκείνων πού κατά τήν ανατομική τους δομή καί τήν όργάνωση τοῦ νευρικοῦ τους συστήματος βρίσκονται κοντά στό ανθρώπινο επίπεδο. Τέλος, μέ τήν τρίτη τομή διαφοροποιεῖται από τήν Ψυχολογία τοῦ άτομου ή Ψυχολογία τών ομάδων, αὐτή δηλαδή πού μελετᾶ τίς ψυχικές έκδηλώσεις τών ανθρώπινων ομάδων καί τά προϊόντα τοῦ κοινωνικοῦ βίου: τή γλώσσα, τούς μύθους, τά έθιμα καί τά θέσμια, μέ τήν προοπτική καί τίς μεθόδους τοῦ ψυχολόγου (όχι τοῦ ιστορικοῦ ή τοῦ ειδικοῦ γλωσσολόγου, θρησκευολόγου κτλ.)

Ἡ διαίρεση λοιπόν τῆς Ψυχολογίας σέ κλάδους γίνεται κατά τό ἐξῆς σχήμα:

A. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

I. Ψυχολογία τοῦ άτομου

1. Ψυχολογία τοῦ ανθρώπου
  - α. Γενική Ψυχολογία
  - β. Εἰδική Ψυχολογία (τοῦ παιδιοῦ, τοῦ γέροντα, τοῦ άντρα, τῆς γυναίκας κτλ.)
  - γ. Ψυχολογία τών διαφορῶν ή Χαρακτηρολογία
2. Ψυχολογία τών ζώων
(Καί αὐτή διαιρεῖται σέ γενική καί εἰδική)
3. Συγκριτική Ψυχολογία
(Σύγκριση τοῦ ψυχικοῦ βίου ανθρώπου καί ζώων)

II. Ψυχολογία τών ομάδων

1. Κοινωνική Ψυχολογία
2. Ἐθνολογική Ψυχολογία (έρευνα τοῦ ομαδικοῦ ψυχικοῦ βίου όρισμένων φυλῶν καί λαῶν)
3. Ψυχολογία τών κοινωνικῶν τάξεων καί τών επαγγελμάτων.

B. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΩΜΑΛΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στό 'Εγχειρίδιο τούτο θά δώσουμε τίς μεγάλες γραμμές (τά στοιχεία) μιās γενικής Ψυχολογίας τού (άτομικού καί κανονικού) ανθρώπου.

9. 'Η συνείδηση

"Ενας τεχνικός ὄρος πού ἔχει καθιερωθεῖ ἀπό τήν ἐπιστημονική Ψυχολογία, εἶναι ἡ λέξη σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η .

Στόν κοινό λόγο μεταχειριζόμαστε τή λέξη συνείδηση μέ νόημα ἠθικό. Λέμε λ.χ. «κάνε ὅ,τι σοῦ ὑπαγορεύει ἡ συνείδηση», ἢ «θά ἔχεις τύψεις συνειδήσεως», ἢ «πέρασα ἀπό μιὰ σοβαρή κρίση συνειδήσεως» κτλ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἐννοοῦμε ὅτι ὁ ἠθικός νόμος ἢ ἡ φωνή τού καθήκοντος ἀκούγεται μέσα μας καί μάς προστάζει, μάς ἐλέγχει ἢ μάς βασανίζει, ἐπειδή ἔχουμε νά λύσουμε ἕνα δύσκολο ἠθικό πρόβλημα, ἢ αἰσθανόμαστε ὅτι προδώσαμε τίς ἠθικές μας ἀρχές. Στήν Ψυχολογία ὅμως (καί γενικότερα στή Φιλοσοφία) ἡ ἔννοια τῆς συνείδησης ἔχει πολύ πλατύτερο περιεχόμενο. Σημαίνει τό ψ υ χ ι κ ὀ κ ἔ ν τ ρ ο, ἀπό τό ὅποιο ἀναχωροῦν καί στό ὅποιο ἐπιστρέφουν (μέ τήν ἀπήχησή τους) ὅλες οἱ ψυχικές ἐνέργειες: ἀντιλήψεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες· αὐτό πού δέχεται τίς ἐπιδράσεις τού ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τίς μεταφέρει στή γλώσσα του, τίς ἀφομοιώνει, τίς δαμάζει, τίς διατηρεῖ μέ τή μορφή ἐντυπώσεων, ἀναμνήσεων, ἔξεων· αὐτό τέλος πού δέν ζεῖ ἀπλῶς, ἀλλά καί τροποποιεῖ, βαθαίνει, ἢ ἀποσαφηνίζει τίς καταστάσεις (συναισθήματα, ὁρμές, πάθη) πού ἀποτελοῦν ἄλλοτε τό φῶς καί ἄλλοτε τίς σκιές τού ψυχικοῦ μας βίου.

Μέ ἄλλες λέξεις συνείδηση εἶναι τό κέντρο τού ψυχικοῦ μας σύμπαντος, τό «ἐγώ» μας. Ὄταν θέλει νά ὀνομάσει τόν φορέα τῶν ψυχικῶν ιδιοτήτων καί λειτουργιῶν του, ὁ κοινός ἄνθρωπος λέγει: ἡ ψ υ χ ῆ μου, ὁ ἐπιστήμονας (μένοντας οὐδέτερος ἀπέναντι στό μεταφυσικό πρόβλημα τῆς οὐσίας καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς): ἡ σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ ῆ μου.

Παράλληλες ἐκφράσεις, στόν κοινό καθῶς καί στόν ἐπιστημονικό λόγο: ὁ ν ο ὦ ς, τό π ν ε ὦ μα – ἀλλά γιά τό ἀνώτερο ἐπίπεδο, τίς κορυφαίες ἐκδηλώσεις τῆς συνείδησης. Στό κατώτερο, στό «βάθος» τῆς δίνεται τό ὄνομα ὕ π ο σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο ἢ ἄ σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο. Τίς ἔννοιες αὐτές θά ἐξηγήσουμε στό οἰκείο κεφάλαιο τού βιβλίου.

10. 'Ο ψυχικός βίος όλον αδιαίρετο

Θά περιγράψουμε πιστά τήν ύφή τοῦ ψυχικοῦ βίου (τοῦ ὁμαλοῦ ἀνθρώπου στήν κατάσταση τῆς ἐγρήγορησης), ἐάν στήν περιγραφή μας χρησιμοποιήσουμε μέ ἔμφαση τίς ἐκφράσεις: ἀλληλουχία ἀδιάσπαστη, ροή συνεχής, ὅλον αδιαίρετο, καί τίς παρόμοιες. Γιατί ὁ,τι χαρακτηρίζει τόν ψυχικό μας κόσμον εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα καί ἡ συνοχή. Ὅποια-δήποτε στιγμή «σταθοῦμε» γιά νά παρατηρήσουμε ἐνδοσκοπικά τί συμβαίνει μέσα μας, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἕνα ψυχικό θέμα ξετυλίγεται σέ μιά σειρά ἀλλεπάλληλων καταστάσεων, πού ἡ μιά τους εἰσχωρεῖ τόσο βαθιά μέσα στήν ἄλλη καί συνυφαίνεται τόσο στενά μαζί της, ὥστε ἐάν μέ μιά τεχνητή τομή διαλύσουμε τίς πολλαπλές συνάψεις πού ἀποτελοῦν τό πλέγμα, τά στοιχεῖα του ἀλλοιώνονται: παύουν νά εἶναι αὐτά πού ἦσαν, ἀποξενώνονται ἀπό τό νόημά τους.

Ἡ πρώτη λοιπόν ἀλήθεια πού πρέπει νά τονίσει ἡ Ψυχολογία, εἶναι ὅτι ὁ ψυχικός βίος τοῦ (ὁμαλοῦ καί «ξυπνοῦ») ἀνθρώπου παρουσιάζει μίαν ἀδιάσπαστη ἀλληλουχία. Ὅτι ἡ συνείδηση σέ κάθε φάση τῆς ψυχικῆς ζωῆς δρᾷ σάν ἕνα αδιαίρετο ὅλον.

11. Τά «στοιχεῖα» τοῦ ψυχικοῦ κόσμου

Κ' ἐντούτοις ἀπάνω στό συμπαγές τοῦτο ὅλον ἡ ἐπιστήμη μέ τούς πρισματικούς φακούς της προβαίνει σέ ἀ ν α λ Ὑ σ ε ι ς : διακρίνει τήν ψυχική λειτουργία πού μᾶς πληροφορεῖ, ἀπό τίς συγκινησιακές καταστάσεις καί τή βουλευτική δραστηριότητα, καί μιλεῖ γιά π α ρ α σ τ ᾶ σ ε ι ς , σ υ ν α ἰ σ θ ἦ μ α τ α καί ἐ π ἰ θ υ μ ῖ ε ς, σά νά πρόκειται γιά χωριστά περιεχόμενα ἢ προϊόντα τῆς συνείδησης.

Οἱ τομές αὐτές καί νόμιμες εἶναι καί χρήσιμες, μέ τόν ρητό ὅμως ὅρο ὅτι:

Κατά τήν ἔρευνά μας δέν θά λησμονοῦμε ὅτι γίνονται μόνο ἀπό λόγους μεθοδολογικῆς σκοπιμότητας. Ἐπομένως, δέν ἀπεικονίζουν τήν ψυχική πραγματικότητα, ἀλλά ἐπιβάλλονται ἀπό τήν ἀνάγκη νά τή γνωρίσουμε ἀπό «πιο κοντά» ἐξετάζοντας χωριστά ἕνα-ἕνα τά στοιχεῖα πού τήν ἀποτελοῦν.

Θά προβαίνουμε λοιπόν στίς ἀναλύσεις μας μέ πλήρη ἐπίγνωση

ὅτι χωρίζουμε τεχνητά τὸ ἀπὸ τῆ φύση του ἐνιαῖο, γιὰ νὰ τὸ προσέξουμε μιά στιγμή καί ἔπειτα νὰ τὸ ἐντάξουμε καί πάλι μέσα στή συνεχή ροή πού τοῦ δίνει ζωὴ καί νόημα. Ἐάν μείνουμε στὰ «τμήματα» πού μᾶς ἔδωσε ὁ διαμελισμός, θὰ ἔχουμε ὑποκαταστήσει νοητὲς ἀφαιρέσεις στή ζωντανή πραγματικότητα. Αὐτὴ δὲν γνωρίζει «παραστάσεις» ἢ «κρίσεις» χωριστὲς ἀπὸ τὰ «συναισθήματα», καί «ἐπιθυμίες» ἀνεξάρτητες ἀπὸ «ἐντυπώσεις» καί «συγκινήσεις». Ἐνιαῖα καί ἀδιαίρετα εἶναι στή δραστηριότητά της ἡ συνείδηση: ἀντιλαμβανόμενη καί σ υ ν ἄ μ α συγκινούμενη, συγκινούμενη καί σ υ ν ἄ μ α ἐπιθυμοῦσα. Ὁ χωρισμός γίνεται μὲ πρωτοβουλία καί εὐθύνη τοῦ παρατηρητῆ γιὰ νὰ διευκολύνει τὴ διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ πεδίου πού εἶναι συνεχὲς καί ἀδιαίρετο.

Λίγα παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξουν.

- Ἀπὸ τὴν αὐλὴ μου βλέπω στὸν διπλανὸ κῆπο ἕνα ὠραῖο τριαντάφυλλο· «μοῦ ἐπιτρέπετε» ρωτῶ τὸν γείτονα πού τὸ καμαρώνει «νὰ πλησιάσω κ' ἐγὼ νὰ τὸ μυρίσω»;
- Καθὼς κοιτάζω τὸ ρολοῖ μου, θυμοῦμαι ὅτι θὰ μὲ περιμένει σὲ λίγο ὁ φίλος μου Χ στὸ μέρος πού ἔχουμε ὀρίσει γιὰ συνάντηση, καί σηκώνομαι νὰ ντυθῶ καί νὰ τρέξω.
- Μέσα στὴν κακοκαιρία ὁ κεραυνὸς πού ξαφνικά ἀκούγεται τόσο κοντά, μὲ τρομάζει, γιατί συλλογίζομαι ὅτι τὸ σπίτι μου δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἄλεξικέραυνο: τὰ μέλη μου ἔχουν παραλύσει.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ ψυχολόγου δὲν δυσκολεύεται νὰ ἐπισημάνει τὰ ἀ π λ ἄ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται κάθε μιά ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ψυχικὲς ἐνέργειες. Καί στίς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις μιά ἐ ν τ ὑ π ω σ η ὀπτική ἢ ἀκουστική μὲ τὶς π α ρ α σ τ ἄ σ ε ι ς καί τὶς κ ρ ῖ σ ε ι ς πού προκαλεῖ καί τὰ σ υ ν α ἰ σ θ ῆ μ α τ α πού τὴ συνοδεύουν, γίνεται ἡ ἀφετηρία σειρᾶς ψυχικῶν καταστάσεων πού ἀπολήγει σὲ κάποιαν ἐ π ἰ θ υ μ ῖ α καί ἀ π ὀ φ α σ η , ἢ σταματᾷ στὸ στάδιο τῆς σ υ γ κ ῖ ν η σ η ς. «Ἐντυπώσεις», λοιπόν, καί «παραστάσεις» καί «κρίσεις», «συναισθήματα» καί «συγκινήσεις», «ἐπιθυμίες» καί «ἀποφάσεις» εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καί νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ψυχικὸ πεδίο πού τὸ κάνει αὐτὸ πού εἶναι, καί τοῦ δίνει τὸ νόημα πού ἔχει.

Ὅρθά λοιπόν θά διατυπώσουμε τά πράγματα, ἐάν εἰποῦμε (καί γιά τά τρία παραδείγματά μας) ὅτι ἐδῶ ζεῖ καί ἐνεργεῖ μιὰ ἀντιλαμβανόμενη, συγκινούμενη καί ἐπιθυμοῦσα συνείδηση. Ὅχι τρεῖς ὑποστάσεις, ἀλλά μιὰ καί ἡ ἴδια πού ἐκδηλώνεται μέ τρεῖς ἰδιότητες ἢ λειτουργίες τῆς ἀλληλένδετες: τήν ἀντίληψη, τή συγκίνηση καί τήν ἐπιθυμία.

12. Διαίρεση τῆς Ψυχολογίας

Μέ αὐτή τήν προοπτική, καί μέ τίς διευκρινήσεις πού δώσαμε, μπορούμε νά διαιρέσουμε τή Γενική Ψυχολογία σέ τρία μέρη.

- Στό πρῶτο ἐξετάζονται τά ψυχικά θέματα πού σχετίζονται μέ τήν πληροφόρηση, καί γενικά τή γνώση.

- Στό δεύτερο: τό λεγόμενο «θυμικό», τά συναισθήματα.

- Καί στό τρίτο: ἡ βούληση, καί οἱ διαδικασίες πού τήν προετοιμάζουν καί τήν ἀποτελεῖουν.

Τά Ἐγχειρίδια τῆς Ψυχολογίας συνηθίζουν νά ὀνομάζουν:

τό 1ο μέρος: «Γνωστικόν»,

τό 2ο μέρος: «Συναισθητικόν» καί

τό 3ο μέρος: «Βουλευτικόν».

Ἡ τριχοτόμηση τῆς «ψυχῆς», μέ τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη παραλλαγή, ἔχει μακράν ἰστορία (ἀνατρέχει ἔως τόν Πλάτωνα, καί πέρ' ἀπ' αὐτόν ἔως τά ἱερά κείμενα τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας) καί θά τή σεβαστοῦμε. Γιά νά δείξουμε ὅμως ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι πάντοτε παρούσα καί ὀλόκληρη σέ κάθε δραστηριότητά της, θά δώσουμε

στό 1ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται*,

στό 2ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού συγκινεῖται*, καί

στό 3ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού θέλει*.

13. Βιβλιογραφία

Ἀξιόλογες παρατηρήσεις καί ἀναλύσεις, μέ τό πρίσμα μάλιστα μιᾶς ἐπιστημονικῆς (κατά τή σύγχρονη ἀντίληψη) Ψυχολογίας, βρίσκονται στά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη «Περί Ψυχῆς» καί «Μικρά φυσικά». Ἐνδεικτικοί εἶναι οἱ τίτλοι τῶν δοκιμίων πού περιλαμβάνονται στό δεύτερο: «Περί αἰσθήσεως καί αἰσθητῶν», «Περί μνήμης καί ἀναμνήσεως», «Περί ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως», «Περί ἐν-

υπνίων», «Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς», «Περί μακροβιότητος καί βραχυβιότητος», «Περί νεότητος καί γήρωος», «Περί ζωῆς καί θανάτου», «Περί ἀναπνοῆς». Ἀκόμη καί στήν ἐπιστήμη τῆς ψυχῆς ὁ μέγας Σταγίριτης ὑπῆρξε πρωτοπόρος.

Ἀπό τό πλῆθος τῶν ξένων βιβλίων ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζουσι τά ἑξῆς:

W i l l i a m J a m e s : «Principles of Psychology», New York 1890.

W i l l i a m J a m e s : «Psychology. Briefer Course. New York 1892.

J. F r ö b e s : «Lehrbuch der experimentellen Psychologie», 2η ἐκδοσὴ
Leipzig 1922/1923.

J. S e g o n d : «Traité de Psychologie», Paris 1930.

Νεοελληνικά ἐγχειρίδια Ψυχολογίας πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου:

Θ ε ό φ ι λ ο υ Β ο ρ έ α : «Ψυχολογία», 1η ἐκδοσὴ Ἀθῆναι 1933.

Χ ρ ή σ τ ο υ Ἀ ν δ ρ ο ύ τ ο υ : «Γενικὴ Ψυχολογία» Ἀθῆναι 1934.

Ἰ ω ά ν ν ο υ Π α τ ρ ί κ ι ο υ : «Ψυχολογία», Ἀθῆναι 1971.

Γιά τά νέα ρεύματα, τίς ψυχολογικές «σχολές» τοῦ αἰῶνα μας, βοηθήματα ἀπαραίτητα εἶναι τά ἑξῆς:

Ψυχανάλυση (καί συναφεῖς θεωρίες):

S i g m u n d F r e u d : «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ψυχανάλυσιν», ἑλλ. μετάφρ.
Ἰ. Παγκάλου, Ἀθῆναι 1960.

C a r l G. J u n g : «Ἀναλυτικὴ Ψυχολογία», ἑλλ. μετάφρ. Πην. Ἰερομήμονος, Ἀθῆναι 1962.

A l f r e d A d l e r : «Ἀνθρωπογνωσία», ἑλλ. μετάφρ. Γ.Ν. Παλαιολόγου, ἑκδ. 2η (ἀναθεωρ.), Ἀθῆναι 1948.

Gestaltpsychologie (Ψυχολογία τῆς «μορφῆς»):

Γ ι ά ν ν η Ἰ μ β ρ ι ώ τ η : «Μορφολογικὴ Ψυχολογία». Τεῦχ. 1ο
Ἀθῆνα 1932. Τεῦχ. 2ο, Ἀθῆνα 1934.

Φαινομενολογικὴ μέθοδος (τοῦ Edm. Husserl) στήν Ψυχολογία:

M a u r i c e M e r l e a u - P o n t y : «Phénoménologie de la perception»,
Paris 1945.

Επισημαίνεται ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια να διερευνηθεί ο ρόλος της οικογένειας στην ανάπτυξη των μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες. Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε σε ένα σχολείο της Αθήνας, το οποίο επιλέχθηκε λόγω της ύπαρξης ενός τμήματος με μαθησιακές δυσκολίες. Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε σε ένα σχολείο της Αθήνας, το οποίο επιλέχθηκε λόγω της ύπαρξης ενός τμήματος με μαθησιακές δυσκολίες. Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε σε ένα σχολείο της Αθήνας, το οποίο επιλέχθηκε λόγω της ύπαρξης ενός τμήματος με μαθησιακές δυσκολίες.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»

Όταν βλέπω, βλέπω αυτό τό σύννεφο στον ουρανό ή αυτό τον κοπτήρα άπάνω στό γραφείο μου (σέ μιάν επόμενη στιγμή, εάν τό επιδικώξω, βλέπω χωριστά τό χρώμα ή τό σχήμα τους)· όταν άκούω, άκούω τήν καμπάνα τής γειτονικής εκκλησίας ή τό ποτήρι πού έπεσε από τά χέρια μου κ' έσπασε (ύστερα, εάν τό θελήσω, άκούω τόν ήχο ή τόν κρότο τους χωριστά)· όταν γεύομαι, γεύομαι αυτό τό φάρμακο πού παίρνω για τό στομάχι μου ή τό φαγητό πού έχω στό στόμα μου (σέ δεύτερη φάση τήν πίκρα ή τήν άλμύρα τους) κ.ο.κ.

Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι αντίλαμβανόμεστε ένα αντικείμενο (όχι ότι αισθανόμεστε κάτι τό όρατό, τό άκουστό, τό γευστό κτλ.).

Πρώτη λοιπόν πράξη στον τομέα τής πληροφόρησης, πράξη

«γνώσης», είναι ή ἀ ν τ ί λ η ψ η. Μέ αυτήν ή συνείδηση πληροφορείται τί «συμβαίνει» στόν κόσμο πού τήν τριγυρίζει, άκόμα καί στό ίδιο της τό σώμα (όταν λ.χ. πεινάει, διψάει, πονάει, έχει κουραστέι, πνίγεται κτλ.).

2. Οί τρείς στοιβάδες του φαινομένου

Έάν άπομονώσουμε τήν αντίληψη από τίς άλλες συνειδησιακές ενέργειες ή καταστάσεις μέ τίς όποίες συνυφαίνεται, καί τήν «ανάλύσουμε», θά διαπιστώσουμε ότι άποτελείται από τρείς στοιβάδες: Στή μία βρίσκονται όρισμένα α ί σ θ ή μ α τ α , όπτικά, άκουστικά, γευστικά, πόνου, καμάτου κτλ., προϊόντα του αίσθητηριακού μας συστήματος. Στήν άλλη όρισμένες π α ρ α σ τ ά σ ε ι ς , ψυχικά δηλαδή όμοιώματα (εικόνας) έντυπώσεων, πού διατηρούνται από τή μνήμη μας καί έρχονται στήν επιφάνεια της συνείδησης για νά βοηθήσουν ν' αναγνωρίσουμε αυτό πού βλέπουμε, άκούμε, γευόμαστε κτλ. Καί στήν τρίτη ή διαδικασία ολοκληρώνεται μέ τήν κ ρ ί σ η (επίγνωση) ότι «άπέναντί» μας ύπάρχει ένα διαφορετικό από μάς αντικείμενο (άντι-κείμενο) πού έρέθισε τά αίσθητήριά μας, ανάδεψε τή μνήμη μας καί άφομοιώθηκε από τήν έμπειρία μας.

“Όλη αυτή ή επεξεργασία μιās εξωτερικής (διαμέσου των αίσθητηρίων όργάνων) εισφοράς από τή συνείδηση γίνεται συνήθως αυτόματα καί τόσο άκαριαία, ώστε νομίζουμε ότι ή αντίληψη είναι μιá άπλή καί όμοιογενής ψυχική ενέργεια. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου πότε ή μιá, πότε ή άλλη από τίς στοιβάδες πού όνομάσαμε παρουσιάζει χάσματα, μέ άποτέλεσμα ή πληροφορόρηση νά είναι άτελής καί άβέβαιη, καί τότε καταλαβαίνουμε ότι ή αντίληψη είναι μιá πολλαπλή, σύνθετη συνειδησιακή πράξη. Παραδείγματα: «Κάτι έλαμψε μπροστά στά μάτια μου, πού κατόπι χρωματίστηκε κι άρχισε νά παίρνει διάφορα σχήματα, δέν κατάλαβα όμως τί ήταν». «Άκουσα ένα περιέργο, αλλά ρυθμικό κρότο πού έρχόταν όχι από πολύ μακριά· νόμισα πώς ήταν ένα τραίνο πού έτρεχε, αλλά δέν ήταν δυνατόν, γιατί στό μέρος αυτό δέν ύπάρχει σιδηροδρομική γραμμή». «Αυτή ή μυρωδιά δέν μου φαίνεται άγνωστη, αλλά δέν μπορώ νά προσδιορίσω τήν προέλευσή της· κάτι άνάμεσα στίς όσμές πού έχουμε από ένα κλειστό δωμάτιο καί από ένα σαπισμένο κυδώνι» – Στίς περιπτώσεις αυτές ή τά αίσθηματά μας δέν είναι

έπαρκή, ή ή μνήμη μας δέν μᾶς βοηθεῖ μέ τήν παρακαταθήκη της ὅσο χρειάζεται, ή ή κριτική λειτουργία τῆς συνείδησῆς μας ὑστερεῖ (ἀπό μιά παραχή, λ.χ. φόβο, ὀργή κτλ.), καί ἔτσι δέν κατορθώνουμε νά σχηματίσουμε ἀντίληψη ὀρισμένου πράγματος.

3. Ὁρισμός τῆς ἀντίληψης. Ἀνώμαλες περιπτώσεις

Ἄν τ ἰ λ η ψ η λοιπόν θά ὀνομάσουμε τήν πολλαπλή ἐνέργεια μέ τήν ὁποία ή συνείδηση ἐπεξεργάζεται τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων (τά συναρμολογεῖ, τά συμπληρώνει μέ παραστάσεις, τά διευκρινίζει) καί ἀναφέρει τίς ἐντυπώσεις της σέ ὀρισμένο (ἀνάμεσα σέ ἄλλα) ἀντικείμενο, πού τό ξεχωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό της σάν κάτι αὐθυπόστατο («πραγματικῶς»).

Γιά τόν σχηματισμό τῆς ἀντίληψης συμπράττουν αἴσθηση, μνήμη καί κρίση. Μέ αὐτές τίς τρεῖς ιδιότητες (χωριστά τήν καθεμία θά τήν ἐξετάσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια τούτου τοῦ μέρους τοῦ βιβλίου) χαρακτηρίζεται καί λειτουργεῖ ή σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η π ο ὐ ἄ ν τ ἰ λ α μ β ἄ ν ε τ α ἰ.

Τό θρέφος, καί ὅταν ἀκόμη μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τήν ὄραση καί τήν ἀκοή γιά τήν ἐνημέρωσή του, θά ἔχει βέβαια ἐντυπώσεις («μηνύματα» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πρὸς τήν ἀνατέλλουσα συνείδησή του), ὄχι ὅμως καί τήν ἀντίληψη ἀντικειμένων πού ξεχωρίζουν μεταξύ τους καί διατηροῦν ἀναγνωρίσιμη τήν ταυτότητά τους, ἐπειδή ἀπό ἔλλειψη πείρας ή συνείδησή του δέν τροφοδοτεῖται ὅσο πρέπει ἀπό τή μνήμη καί ή κρίση της εἶναι ἀνώριμη. Σέ ἔλλειψη πείρας ὀφείλεται καί ή περιέργη εἰκόνα πού παρουσιάζει ὁ κόσμος σέ ὄσους ἀπό γενετή τυφλούς ἀποκοτοῦν τήν ὄραση ὕστερ' ἀπό ἐγχείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή, ἐπειδή καί τό ὀπτικό τους αἰσθητήριο λειτουργεῖ μέ δυσκολία, καί τό κεφάλαιο τῆς μνήμης τους σέ ὀπτικές παραστάσεις εἶναι ἀνύπαρκτο, δέν μποροῦν νά διαχωρίσουν τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο μέ σαφή περιγράμματα τά πράγματα πού βλέπουν, οὔτε νά ὀρίσουν μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τήν ἀπόσταση τους· τά κοντινά τούς δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀγγίζουν τά μάτια τους καί γιά τά μακρινά νομίζουν ὅτι ἀρκεῖ ν' ἀπλώσουν τό χέρι τους γιά νά τά πιᾶσουν – δέν ἔχουν δηλαδή ἀκόμη ὀπτικά ἀντίληψη τοῦ χάρου.

Κάποτε καί αὐτός ὁ ὄριμος καί φυσιολογικός ἄνθρωπος, ὅταν οἱ

έντυπώσεις του είναι απροσδόκητα καινοφανείς και ραγδαίες, και δεν έχει τό χρόνο και τήν ψυχική ήρεμία να καλέσει σε βοήθειά του τή μνήμη και μέ τόν έλεγχο τής κρίσης να τίς «αναφέρει» στά αντικείμενα όπου έχουν τήν πραγματική τους πηγή, πέφτει σε άμηχανία και για μία στιγμή άμφιβάλλει άν κοιμάται και όνειρεύεται ή είναι ξυπνός και «βλέπει». Τέτοιες και μεγαλύτερες άκόμη διαταραχές στην αντίληψη συμβαίνουν σε όσους πάσχουν από βαρείς ψυχικές νόσους: στην κατάσταση του παροξυσμού (των «όραμάτων» και του «παραληρήματος») δεν μπορούν να κάνουν διάκριση ανάμεσα στα πραγματικά αντικείμενα και στα πλάσματα τής φαντασίας τους. Μερικοί παύουν να πιστεύουν στη συνέχεια τής προσωπικής τους ύπαρξης, στην ταυτότητά τους. – “Ας σημειωθεί ότι, όπως αποκτούμε αντίληψη του έξωτερικού κόσμου μέ τήν έπεξεργασία των αισθημάτων μας, έτσι αποκτούμε και τήν αντίληψη του σώματός μας μέ βάση τά μυϊκά, όργανικά και στατικά αισθήματα*. Κακή λειτουργία ή άναστολή των αντίστοιχων αισθήσεων δυσκολεύει ή καταλύει τήν αντίληψη του σώματός μας.

4. ‘Η κριτική λειτουργία στην αντίληψη

“Ας υποθέσουμε ότι για ένα οποιοδήποτε λόγο αναστέλλεται σε έναν άνθρωπο ή ψυχική λειτουργία που όνομάζουμε κρίση. Οι συνέπειες αυτής τής άνωμαλίας θα είναι οι εξής: ‘Ο άνθρωπός μας θα μπορεί να έχει έντυπώσεις, εάν και έφόσον λειτουργούν κανονικά τά αισθητήριά του όργανα, άκόμη και να διατηρεί και να ξαναφέρει στη συνείδησή του παραστάσεις (ψυχικές εικόνες), εάν και έφόσον λειτουργεί κανονικά ή μνήμη του. ‘Αντίληψη όμως δεν θα έχει, γιατί θα είναι άνίκανος να ό ρ γ α ν ώ ν ε ι τά δεδομένα μέ τήν αναφορά τους σε όρισμένο αντικείμενο, και να πληροφορείται ότι τούτο τό αντικείμενο βρίσκεται «άπέναντί» του σαν κάτι αυθύπαρκτο («πραγματικό»), που μπορεί να τό ξεχωρίσει από τό περιβάλλον του και από τόν ίδιο τόν έαυτό του. («Νά ένα τριαντάφυλλο!» – «‘Ακουσε: κεραυνός!»). ‘Ο ψυχικός κόσμος αυτού του ανθρώπου θα παρουσιάζει εικόνα χαώδη: αισθήματα διάφορα και ποικίλες παραστάσεις, άναμνήσεις και εικόνες φανταστικές, θα έμφανίζονται και θα εξαφανίζονται από τή συνείδησή

* Θά μιλήσουμε γι’ αυτά στο έπόμενο κεφάλαιο 5ο.

του, χωρίς έσωτερικήν όργάνωση, χωρίς σχέση προς τήν περασμένη έμπειρία του, χωρίς άναφορά προς τόν έξωτερικό κόσμο. Ό ίδιος δέν θά είναι ποτέ βέβαιος ούτε για τήν πραγματικότητα του γύρω του κόσμου ούτε για τήν ύπαρξη τή δική του. Εικόνα κατά προσέγγιση τής κατάστασής του μάς δίνουν μερικά όνειρα όπου οί ψυχικές εικόνες συμπλέκονται σέ άπίθανους συνδυασμούς, άλλοιώνονται καί χάνονται, για νά παρουσιαστούν καί πάλι όμοιες καί συνάμα άνόμοιες προς ό,τι ήσαν πρίν, καί έτσι ό όνειρευόμενος άνθρωπος ταλαντεύεται άμήχανος μεταξύ ύπαρξης καί άνυπαρξίας, χωρίς βεβαιότητα ούτε για τών πραγμάτων τήν ύπόσταση ούτε για τή δική του.

Τέτοια άστάθεια καί άσυναρτησία δέν παρουσιάζει ό ψυχικός βίος του κανονικού (καί στήν κατάσταση τής έγρήγορης) ανθρώπου. Άπεναντίας καί οί άπλούστερες έντυπώσεις του, πολύ περισσότερο οί διατηρούμενες άπό τή μνήμη του παραστάσεις (όπως έδειξαν οί πρόσφατες έρευνες τών όπαδών τής «Ψυχολογίας τής μορφής») είναι έξαρχής ό ρ γ α ν μ έ ν ε ς σέ «μορφώματα», συγκροτημένες δηλαδή καί συμπαγείς ένότητες – χάρη στήν κριτική λειτουργία τής συνείδησης (προσθέτουμε έμείς) πού αυτόματα καί άκαριαία συντάσσει τά δεδομένα (αίσθητηριακά καί μνημονικά) καί σχηματίζει άπ' αυτά τήν αντίληψη. Θά μπορούσαμε λοιπόν νά θεωρήσουμε τήν κρίση πρώτη στή σειρά άπό τίς ψυχικές δυνάμεις πού έργο τους έχουν τό «άντιλαμβάνεσθαι» άν ήταν θεμιτό νά μιλούμε, καί σ' αυτή τήν περίπτωση, για προβάδισμα ή προτεραιότητα – καί τά δύο άνεπίτρεπτα στήν περιοχή τών συνειδησιακών λειτουργιών.

5. 'Η αντίληψη τής μορφής

Είναι πλάνη νά νομίζουμε ότι οί τρεις στοιβάδες πού διακρίναμε στό φαινόμενο τής αντίληψης, διαδέχονται ή μιά τήν άλλη σάν τρία επάλληλα στάδια μέσα σέ μιά χρονική σειρά, όπως παρουσιάστηκαν στήν περιγραφή μας: πρώτα ή «αίσθηση», έπειτα ή «μνήμη» καί τέλος ή «κρίση». Εύθύς έξαρχής ή δέσμη είναι πλήρης: ή (άντιλαμβανόμενη) συνείδηση δραστηριοποιείται καί μέ τίς τρεις ιδιότητες της μαζί: «αίσθανόμενη», «άναθυμούμενη», «κρίνουσα». Δέν ύπάρχει αίσθημα πού δέν έχει συμπληρωθεί μέ μνημονικό ύλικό, ούτε πλουτισμένη άπό παραστάσεις έντύπωση πού δέν έχει όργανωθεί μέ τήν κρίση. Καί ή

άπλούστερη αισθητηριακή εμπειρία είναι μέσα στη συνείδηση «διαμορφωμένη». (Μόνο τεχνητά και με ειδικές συσκευές αναλύεται σε «στοιχεία» μέσα στο ψυχολογικό εργαστήριο· ο αληθινός ψυχικός βίος δέν γνωρίζει τέτοια «στοιχεία»).

Τούτο αποδειχεται με τρόπο αναμφισβήτητο κατά την αντίληψη της μ ο ρ φ η ς .

Ίδου μερικά χαρακτηριστικά φαινόμενα:

● Όταν, άπάνω σε φωτιζόμενο πίνακα, παρατηρούμε τέσσερα σημεία με την εξής διάταξη:

μπορούμε να τά ιδούμε άλλοτε ως σταυρό

καί άλλοτε ως τετράγωνο

Καί στίς δύο περιπτώσεις τά δεδομένα τών αισθήσεων είναι τά ίδια: τέσσερις στιγμές. Έντούτοις, με τά ίδια αισθήματα, αντιλαμβανόμαστε δύο διαφορετικές μορφές. Άς σημειωθεί δέ ότι μάς είναι άδύνατο να μήν ιδούμε τά σημεία αυτά όργανωμένα σε μορφή – έκτός εάν οί στιγμές άπομακρυνθούν πολύ ή μιά από την άλλη, όποτε τό μάτι μας αναζητεί άλλες συσχετίσεις, προσπαθει δηλαδή να τίς ιδει όργανωμένες σε κάποιαν άλλη μορφή. Άκόμη και όταν από τά δεδομένα λείπει κάτι και ή εικόνα προβληθει με ταχύτητα,

έτσι λ.χ.

ή έτσι

ή έτσι

εΐμαστε βέβαιοι ότι έχουμε ιδει όλόκληρο τό σχήμα, χωρίς χάσματα· ή μορφή όλοκληρώνεται στην αντίληψή μας.

● Άλλοτε πάλι, μέ όλο πού έχουν μεταβληθεϊ τά άρχικά αισθήματα, έμεις έξακολουθοΰμε νά άντιλαμβανόμαστε τήν ίδια μορφή. Αυτό λ.χ. συμβαίνει μέ τή μελωδία. Ή περίφημη μουσική φράση άπό τήν 9η συμφωνία του Beethoven

έπαναλαμβάνεται, μέσα στο έργο, πολλές φορές μέ ποικίλες μετατροπές καϊ άρμονικές συναρτήσεις. Έμεις ώστόσο τήν άκοΰμε καθαρά, χωρίς διόλου ν' άμφιβάλλουμε ότι είναι ή ίδια. Μέ τήν άκοή δηλαδή, όπως καϊ μέ τήν όραση, άντιλαμβανόμαστε όχι άπομονωμένα στοιχεία, αλλά όργανωμένες όλόκληρες «μορφές», πού διατηροΰνται σταθερές παρά τίς άλλοιώσεις πού παθαίνουν. Έκτός έάν ή μεταβολή είναι τόσο μεγάλη, ώστε νά καταλυθεϊ ή δομή τους (έάν λ.χ. στην περίπτωση τής μελωδίας μεταβάλουμε πέρα άπό ένα όριο τίς χρονικές τιμές τών ήχων), όποτε ή συνειδησή μας παΰει νά τίς άναγνωρίζει.

● Ή μονότονη σειρά χτυπημάτων (όπως λ.χ. τών άλλεπάλληλων κρότων πού προκαλοΰνται άπό τή λειτουργία μιās άτμομηχανής, ή άπό τήν κίνηση τών τροχών του τραίνου άπάνω στις σιδηροτροχιές) διαρθρώνεται αυτόματα σε διάφορα ρυθμικά σχέδια τής μορφής:

υ-υ- / υ-υ- / υ-υ- (ΐαμβος)

ή τής μορφής: -υ / -υ / -υ / -υ / -υ / -υ (τροχαίος)

ή τής μορφής: -υυ / -υυ / -υυ / -υυ / -υυ (δάκτυλος)

ή τής μορφής: υυ- υυ- / υυ-υυ- / υυ-υυ- (ανάπαιστος)

ανάλογα μέ τίς έγκοπές πού έπιχειρεϊ ή άκοή μας. - Τό ασύνταχτο πλήθος μάς ένοχλεϊ, κάτι περισσότερο: μάς φέρνει ζάλη καϊ δυσφορία. Όταν όμως, μέσα στην άκαταστασία τών έντυπώσεων, ή συνειδηση έπιτύχει νά βάλεϊ τάξη (συμμετρία ή ρυθμός), άποχωρίζει άπό τό χαώδες σύνολο τά όργανωμένα σε μορφές μέρη καϊ προσηλώνεται, αναπαΰεται σ' αυτά. Τότε καϊ τό (όπτικά ή άκουστικά) άμορφο μπορεί έπί λίγες στιγμές νά γίνει άνεκτό: ως προετοιμασία ή ως προϋπόθεση για νά αναδειχτεϊ ή μορφή πού άκολουθεϊ. (Μέθοδος πού εφαρμόζεται σε μεγάλη κλίμακα άπό τίς καλές τέχνες.)

Τό συμπέρασμα από αυτά καί άλλα παρόμοια φαινόμενα είναι ότι μέσα στή συνείδηση πού αντίλαμβάνεται διαμορφώνονται αὐθόρμητα τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων· συναρμολογοῦνται καί συσχετίζονται, διαρθρώνονται καί συντάσσονται σέ ὅσο γίνεται καλὺτερες (ἀπλούστερες καί πιό εὐσύνοπτες) «μορφές».

6. Παραίσηση καί ψευδαισθησία

Ἀδύνατες καί ὄχι εὐκρινεῖς ἐντυπώσεις, καθὼς καί ζωηρές, ἐπίμονες παραστάσεις, ὅταν γιὰ ὅποιοδήποτε λόγο ἢ κρίση λειτουργεῖ χαλαρά, προκαλοῦν πλάνες κατὰ τήν ἀντίληψη: **π α ρ α ἰ σ θ ἦ σ ε ἰ ς** καί **ψ ε υ δ α ἰ σ θ ἦ σ ε ἰ ς**.

Κάποτε λ.χ. ὅταν ξυπνήσουμε ἀπό τρομακτικό ὄνειρο ἢ δυνατό κρότο, κραυγές, σεισμό κ.λ.π. καθὼς βλέπουμε μέσα στό μόλις φωτιζόμενο δωμάτιό μας τό καπέλλο μας στήν κρεμάστρα καί ἀπό κάτω τά φορέματά μας, ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι μπροστά μας βρίσκεται ἕνας ἄνθρωπος ἔτοιμος νά μᾶς ἐπιτεθεῖ καί μᾶς πιάνει πανικός. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτή ἀντίληψη λέγεται **π α ρ α ἰ σ θ ἦ σ η**, καί γεννιέται ὡς ἐξῆς: Μέ τήν ἐπίδραση τοῦ φόβου οἱ αἰσθητηριακές μας ἐντυπώσεις ἀνακαλοῦν στή συνείδηση παραστάσεις (ψυχικές εἰκόνες) μέ τίς ὁποῖες ἔχουν βέβαια ὁμοιότητες, ἀλλά λίγες καί ἐξωτερικές. Οἱ παραστάσεις αὐτές, ἐπεὶδὴ ἀντιστοιχοῦν στήν ψυχική διάθεση τῆς ὥρας, εἶναι πολύ ζωηρές καί καθὼς συγχωνεύονται μέ τίς ἀδύνατες ἐντυπώσεις ἀλλοιώνουν τόν πραγματικό χαρακτήρα τῶν ἐντυπώσεων καί παρασύρουν τήν κρίση σέ ἐσφαλμένες μορφές.

Τῶν παραισθήσεων αἰτίες εἶναι, ἐκτός ἀπό τίς ψυχικές ἀρρώστιες, ὁ φόβος, ἡ κόπωση καί ἡ ἐναγώνια προσδοκία. Ὅταν λ.χ. ἐπὶ ὥρα πολλή προσμένουμε μέ ἀγωνία ἕνα γνώριμό μας, ἔχουμε συχνά τήν ἐντύπωση ὅτι ἀκοῦμε κίόλας τῆ φωνῆ του, ἐνῶ πραγματικά κάποιος ἄλλος μιλεῖ ἐκεῖ κοντά, ἢ νομίζουμε ὅτι τόν ἀναγνωρίζουμε σέ πρόσωπα πού ἔρχονται ἀπέναντί μας· ὅταν αὐτά μᾶς πλησιάσουν, ἀνακαλύπτουμε τήν πλάνη μας.

Στήν **ψ ε υ δ α ἰ σ θ ἦ σ ἰ α** πάλι συμβαίνει τοῦτο· ἐπεὶδὴ μιά μνημονική ἢ φανταστική εἰκόνα σχηματίζεται μέ ἐξαιρετική σαφήνεια καί ζωηρότητα μέσα στή συνείδησή μας, ἡ κρίση μας χάνει τόν ἔλεγχο καί νομίζουμε ὅτι ἔχουμε μπροστά μας τό ἴδιο τό ἀντικείμενο, ἐνῶ στήν

πραγματικότητα μόνο ή παράστασή του έχει άνασυρθεί και δεσπόζει μέσα στη συνείδησή μας. Οι ψευδαισθησίες προκαλούνται από ψυχικές άρρώστιες, χρήση τοξικών ουσιών (μορφίνης, όπιου, αιθέρα, χλωροφόρμιου), από έντονη προσδοκία, βαρεία νευρική κόπωση και παρόμοιες αιτίες. Έπειτα από μακρά και εξαντλητική εργασία οι καταπονημένοι ζωγράφοι έχουν κάποτε όπτικές ψευδαισθησίες, και οι καταπονημένοι μουσικοί άκουστικές ψευδαισθησίες: «βλέπουν» όράματα ή «άκούουν» φωνές πού βρίσκονται μόνο μέσα στη συνείδησή τους ως παραστάσεις. Ψυχασθενείς πού πάσχουν από ψευδαισθησίες τρόμου (εικόνες καταδίωξης κτλ.) έχουν κάποτε τή συναίσθηση ότι δέν είναι πραγματικά όσα βλέπουν ή άκούνε, δέν μπορούν όμως ν' άπαλλαγούν από τά όράματα ή τά άκούσματα τους.

ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1. Τό αίσθημα

Γιά νά σχηματιστεί αντίληψη συμπράττουν – είπαμε – αίσθηση, μνήμη καί κρίση, απαιτούνται δηλαδή αισθήματα, παραστάσεις καί σκέψεις. Τώρα θά εξετάσουμε χωριστά τό καθέν' απ' αυτά τά συστατικά.

Αἰσθήματα ὀνομάζουμε τά προϊόντα τῶν αισθήσεων. (Ἡ λέξη στή κοινή γλώσσα ἔχει ἄλλη σημασία, καί ὁ ἀναγκώστης δέν πρέπει νά παρασυρθεῖ απ' αὐτήν· λ.χ. «ἄνθρωπο μέ αισθήματα» λέγουμε τόν εὐαίσθητο ἢ τόν συναισθηματικό. Γιά τήν Ψυχολογία ὅλοι εἶναι «ἄνθρωποι μέ αισθήματα», ἀφοῦ εἶναι προικισμένοι μέ αισθητήρια ὄργανα).

Ἡ ἐντύπωση ὑποθέτουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ὁμοειδή αισθήματα· ἡ ὀπτική ἐντύπωση ἀπό ὀπτικά, ἡ ἀκουστική ἀπό ἀκουστικά, ἡ ὀσφρητική ἀπό ὀσφρητικά αισθήματα κ.ο.κ. Νά ἀπομονώσουμε ἕνα καί ἄπλό αἶσθημα μέσα στόν ψυχικό μας κόσμο, δέν γίνεται – ἐκτός ἂν μεταχειριστοῦμε τίς συσκευές καί τά λοιπά τεχνικά μέσα τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ ἐργαστηρίου. Γιά τοῦτο λέγουμε ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἀποτέλεσμα τεχνητῆς ἀνάλυσης, ἀφαίρεση ἢ κατασκευή ἐπιστημονική. Τά μάτια μας βλέπουν ὄχι ἕνα κόκκινο π.χ. χ ρ ὦ μ α ἢ ἕνα καμπυλόγραμμο σ χ ἦ μ α, ἀλλά πάντοτε ἕνα ἀντικείμενο κόκκινο, στρογγυλό κτλ. Στό ἐργαστήριο ὅμως μπορούμε πειραματικά νά προσεγγίσουμε τό αἶσθημα τοῦ ἄλφα χρώματος ἢ τῆς δεινά καμπύλης, σέ μίαν ἀκαριαία στιγμή, χωρίς ταυτόχρονα νά γίνεται ἀντιληπτή ὀρισμένη ἐπιφάνεια ἢ ὄψη.

Τά αισθήματα ἀποτελοῦν τό λεγόμενο ἐπιπτικὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης καί παράγονται μέ τήν παρεμβολή ἑνός σωματικοῦ μη-

χανισμού λεπτού και περίπλοκου. Γενικά οι ψυχικές λειτουργίες προϋποθέτουν μέσα στο σώμα μας ειδικά όργανα και ειδική οργάνωση.

2. Τό νευρικό σύστημα

Γιά νά σχηματιστεί ένα αίσθημα, πρέπει όρισμένο φυσικό γεγονός νά έρεθίσει τό αντίστοιχο αισθητήριο όργανο. Ή διέγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στόν έγκέφαλο, προκαλεί αλλοιώσεις στήν ούσία του καί τότε ώς αντίδραση παράγεται μέσα στή συνείδησή μας τούτο ή εκείνο τό αίσθημα. Κατά τήν έκτέλεση μιās θεληματικής κίνησης έχουµε τήν αντίστροφη πορεία: άρχικά προκαλείται όρισμένη αλλοίωση τής ούσίας του έγκεφάλου, έπειτα ή διέγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στό αντίστοιχο όργανο μέ τή μορφή έντολης, καί τότε τούτο έκτελεί τήν κίνηση πού έπιθυµούµε. Γιά νά τελεστεί λοιπόν µιά ψυχική λειτουργία, άπαιτείται δίκτυο όργάνων συντονισμένων γι' αυτόν τό σκοπό. Στόν άνθρωπο καί στά τελειότερα ζώα τό δίκτυο τούτο άποτελείται άπό τρεις όµάδες:

Όµάδα πρώτη: αίσθητήρια όργανα ή δέκτες πού δέχονται τούς έρεθισµούς. Περιέχουν (άν έξαιρέσουµε όσα βρίσκονται μέσα στους µύς καί στους τένοντες) έπιθηλιακών ιστό πού έχει τέτοια σύσταση ώστε νά επηρεάζεται άπό όρισμένο σέ κάθε περίπτωση είδος έρεθισµών. Όταν ό είδικός έρεθισµός προσβάλλει τό αισθητήριο όργανο, προκαλείται στά έπιθηλιακά κύτταρα φυσική ή χηµική µεταβολή.

Όµάδα δεύτερη: εκτελεστές· είναι οι µύς καί οι άδένες. Μέ τήν κίνηση (συστολή καί διαστολή) των µυών καί τίς έκκρίσεις (ή τήν άναστολή των έκκρίσεων) των άδένων εκδηλώνονται οι ψυχικές µας ενεργειες καί διαθέσεις.

Όµάδα τρίτη: τό νευρικό σύστημα πού συνδέει δέκτες καί εκτελεστές. Αυτό περιλαµβάνει: α) Τό κεντρικό νευρικό σύστημα (τόν έγκέφαλο καί τόν νωτιαίο µυελό) καί τά περιφερικά νεύρα πού οδεύουν άπό τά αισθητήρια όργανα στό κεντρικό νευρικό σύστημα (αίσθητήρια ή κεντρομόλα νεύρα) ή άπό τό κεντρικό νευρικό σύστημα στους µύς καί τούς άδένες (κινητήρια ή φυγόκεντρα νεύρα). β) Τό συµπαθητικό ή αυτόνοµο νευρικό σύστημα. Τούτο διακρίνε-

ται σέ κ υ ρ ί ω ς σ υ μ π α θ η τ ι κ ό (γαγγλιακά κύτταρα, τοποθετημένα σέ δύο στοίχους γύρω από τή σπονδυλική στήλη, μέ τίς παραφυάδες καί τίς ίνες τους) καί σέ π α ρ α σ υ μ π α θ η τ ι κ ό (ίνες πού φυτρώνουν από τόν μέσο ἐγκέφαλο, τόν προμήκη καί τό κάτω μέρος τοῦ νωτιαίου μυελοῦ).

Τά δύο ἡμισφαίρια τοῦ μπροστινοῦ ἐγκεφάλου εἶναι τό ὄργανο τῶν σπουδαιότερων ψυχικῶν λειτουργιῶν (αἰσθησης, μνήμης, φαντασίας, κρίσης, θέλησης κτλ.). Ὅταν τό τμήμα τοῦτο ὑποστῆ ἀτροφία ἢ παθολογικές ἀλλοιώσεις, διαταράσσεται σοβαρότατα ὁ ψυχικός βίος.

Ὁ νωτιαῖος μυελός (πού βρίσκεται μέσα σέ σωληνά τῆς σπονδυλικῆς στήλης) εἶναι ὄργανο τῶν ἀντανεκλαστικῶν λειτουργιῶν, δηλαδή διάφορων κινήσεων καί ἐκκρίσεων πού ἐκτελοῦνται χωρίς τή συμμετοχή τῆς θέλησης.

Τό συμπαθητικό νευρικό σύστημα ρυθμίζει τή λειτουργία τῶν ὀργάνων (τῶν σπλάχνων καί τῶν ἀγγείων) τοῦ σώματος. Ἡ σημασία του γιά τίς συναισθηματικές καταστάσεις (συγκινήσεις) εἶναι μεγάλη.

3. Ἐρεθισμοί. Ποιόν καί ἔνταση τῶν αἰσθημάτων

Ἐ ρ ε θ ι σ μ ο ί λέγονται τά φυσικά αἴτια πού προκαλοῦν τή διεγερση τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων.

Εἶναι ἄλλοτε ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ οί, δηλαδή προέρχονται ἀπό τόν κόσμο πού μάς περιστοιχίζει· ἄλλοτε ἐ σ ω τ ε ρ ι κ οί, ἔχουν τήν πηγή τους στά διάφορα ὄργανα τοῦ σώματός μας. Τά ὀπτικά λ.χ. αἰσθήματα προκαλοῦνται ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς, «κυμάνσεις» πού προσβάλλουν τά μάτια μας. Ἀντίθετα τό αἶσθημα τῆς πείνας προκαλεῖται ἀπό ἐσωτερικόν ἐρεθισμό, τό αἴτιο βρίσκεται στό στόμαχό μας.

Οἱ ἐρεθισμοί διακρίνονται ἐπίσης σέ εἰ δ ι κ ο ῦ ς καί γ ε ν ι κ ο ῦ ς. Εἰδικοί λέγονται ὅσοι μποροῦν νά ἐπιδράσουν σ' ἕνα μόνο αἰσθητήριο ὄργανο· π.χ. τά ἠχητικά κύματα ἐπηρεάζουν μόνο τ' αὐτιά μας. Οἱ γενικοί ἐρεθίζουν πολλά αἰσθητήρια ὄργανα· αὐτό λ.χ. συμβαίνει μέ τό ἠλεκτρικό ρεύμα: στά μάτια παράγει αἶσθημα φωτός, στό δέρμα αἶσθημα ἀφῆς, στή γλώσσα αἶσθημα γεύσης.

Δύο εἶναι οἱ ιδιότητες πού ξεχωρίζουν τό ἕνα αἶσθημα ἀπό τό ἄλλο: τό π ο ι ό ν καί ἡ ἔ ν τ α σ η. Ποιόν ὀνομάζουμε τό ἰδιαίτερο περιεχόμενο, τό εἶδος κάθε αἰσθήματος. Π.χ. τό κόκκινο καί τό γαλάζιο, ὡς

αισθήματα, έχουν τό ίδιο ποιόν: είναι όπτικά· επίσης τό γλυκό καί τό πικρό: αίσθήματα γευστικά· τό θερμό καί τό ψυχρό: αίσθήματα θερμότητας κ.ο.κ. Αίσθήματα του ίδιου ποιού (φωτός, άφής κτλ.) είναι άλλοτε ισχυρά καί άλλοτε ασθενή· ή διαφορά τους βρίσκεται όχι στό περιεχόμενο, αλλά στην ένταση.

Τό ποιόν των αισθημάτων εξαρτάται καί από τή φύση των έρεθισμών πού τά προκαλούν, κυρίως όμως από τήν ειδική ενέργεια των νεύρων πού διεγείρονται καί από τή λειτουργία του μέρους του κεντρικού νευρικού συστήματος όπου μεταβιβάζεται (από τά νεύρα) ή διεγερση. Κάθε δηλαδή αισθητήριο νεύρο καί μέρος του κεντρικού νευρικού συστήματος έχει από τή φύση του προοριστεί νά δέχεται τήν επίδραση όρισμένων έρεθισμών, καί νά άντιδρά κατά όρισμένο τρόπο, ώστε κάθε φορά νά παράγεται αίσθημα όρισμένου ποιού.

Η ένταση των αισθημάτων εξαρτάται κυρίως από τή δύναμη των έρεθισμών πού τά προκαλούν. Όσο ισχυρότερος είναι ό έρεθισμός, τόσο καί ή ένταση του παραγόμενου αισθήματος είναι μεγαλύτερη.

4. Διάρθρωση των αισθημάτων

Παλαιότερα πιστεύαμε ότι έχουμε πέντε μόνο αισθήσεις: τήν όραση, τήν άκοή, τήν όσφρηση, τή γεύση καί τήν άφή. Οί νεώτερες όμως φυσιολογικές έρευνες απέδειξαν ότι ό αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος.

Τίς αισθήσεις τίς διαιρούμε σε δύο μεγάλα συστήματα:

- α. Τό σύστημα πού δέχεται έξωτερικούς έρεθισμούς.
- β. Τό σύστημα πού δέχεται έσωτερικούς έρεθισμούς (από τό σώμα μας).

Στό πρώτο κατατάσσονται τρεις κατηγορίες αισθητηρίων όργάνων (ή δεκτών):

- Iη. Δέκτες του δέρματος (αισθητήρια όργανα θερμοκρασίας, πίεσης, πόνου).
- IIη. Δέκτες χημικών έρεθισμών (αισθητήρια όργανα όσφρησης καί γεύσης).
- IIIη. Δέκτες κυμάνσεων (αισθητήρια όργανα άκοής καί όρασης).

Τά ὄργανα τῆς πρώτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἐπαφῆς.
Τά ὄργανα τῆς τρίτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἀπό ἀπόσταση.

Τά ὄργανα τῆς δεύτερης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς καί ἐπαφῆς καί ἀπό ἀπόσταση.

Τό δ ε ύ τ ε ρ ο σύστημα περιλαμβάνει:

- I. Τήν μυϊκή αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή θέση καί τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος).
- II. Τήν ὀργανική αἴσθηση (αἰσθήματα πείνας, δίψας, κόπωσης, κόρου κτλ.).
- III. Τήν στατική αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή μετατόπιση καί τήν ἰσορροπία).

Ἐπομένως κατά τό ποιόν διακρίνουμε δέκα εἶδη αἰσθημάτων. Τά ἐξῆς:

Α' Αἰσθήματα ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς:

1. Θερμοκρασίας,
2. Πίεσης,
3. Πόνου,
4. Ὄσφρητικά,
5. Γευστικά,
6. Ἀκουστικά,
7. Ὀπτικά.

Β' Αἰσθήματα ἀπό ἐσωτερικούς ἐρεθισμούς:

8. Ὄργανικά,
9. Μυϊκά,
10. Στατικά.

Στά κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν θά ἐξετάσουμε τό κάθε εἶδος χωριστά.

ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΔΕΡΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΗΜΙΚΕΣ

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό και τό ψυχρό)

Μιά μόνο αίσθηση δερμική ήξερε ή παλαιότερη Ψυχολογία: τήν αφή. Σήμερα έχει διαπιστωθεί ότι άπάνω στό δέρμα υπάρχουν τέσσερα αισθητήρια όργανα μέ ιδιαίτερα γιά τό καθένα νεύρα: τά όργανα τής θερμότητ ας, τοϋ ψύχ ο υς, τής πίεση ς καί τοϋ πό ν ο υ. Αύτά είναι χωριστά σημεία τοϋ δέρματος, όπου άπολήγουν τά νεύρα τά ειδικά γιά τό καθέν' από τά τέσσερα είδη αισθημάτων πού όνομάσαμε. Η διεύερσή τους από όρισμένους έρεθισμούς προκαλεί τά αντίστοιχα αισθήματα. Τό πλήθος καί ή διάταξη τών σημείων τοϋ δέρματος πού δέχονται τούς ειδικούς γιά τό κάθε είδος αισθημάτων έρεθισμούς, είναι διαφορετικά στά διάφορα τμήματα τής δερμικής επιφάνειας τοϋ σώματος· άλλου τά σημεία αυτά είναι πυκνότερα καί άλλου άραιότερα.

Έάν μέ τή μύτη μολυθιοϋ κεντήσουμε έδώ κι' εκεί τό δέρμα μας, έχουμε ξαφνικά αίσθημα ψύχ ο υς. Τοϋτο συμβαίνει επειδή άγγίξαμε σημείο ή σημεία όπου άπολήγει τό ειδικό γιά τά αισθήματα τοϋ ψύχους νεύρο καί τό έρεθίσαμε. Έάν επαναλάβουμε τό πείραμα μέ μιá ζεστή βελόνη, θά άνακαλύψουμε άπάνω στό δέρμα άλλα σημεία, όπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή ή θερμότητα. Έκει άπολήγει τό νεύρο τό ειδικό γιά τά αισθήματα τής θερμότητ ας. Άπ' αυτό συμπεραίνουμε ότι υπάρχουν άλλοι δέκτες γιά τά αισθήματα τοϋ ψύχους καί άλλοι γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. Τών πρώτων ό αριθμός είναι μεγαλύτερος. Στο τετραγωνικό έκατοστόμετρο τής επιφάνειας τοϋ δέρματος έχουμε κατά μέσον όρο 12 - 13 σημεία γιά τήν αίσθηση τοϋ ψυχροϋ καί μόνο 1 - 2 γιά τήν αίσθηση τοϋ θερμοϋ. Τά πρώτα μάλιστα είναι πολύ πλησιέστερα πρós τήν επιδερμίδα, ένώ τά δεύτερα βρίσκονται βαθύτερα. Ό μεγαλύτερος αριθμός καί ή θέση τών όργάνων πού προορίζονται γιά

τήν αίσθηση του ψυχρού, εξηγούν γιατί είμαστε πιο ευαίσθητοι στο κρύο παρά στη ζέση. Αυτή η ευαισθησία έχει και τη βιολογική της σκοπιμότητα: χρησιμεύει στην προφύλαξη του οργανισμού, αφού το ψύχος μπορεί να είναι πιο επιζήμιο από τη θερμότητα.

2. Αισθήματα πίεσης

(μαλακό – σκληρό, λείο – τραχύ, όξύ – άμβλύ)

Με τα άπτικά, που λέγονται αισθήματα πίεσης όταν έχουν μεγάλη ένταση, πληροφορούμαστε εάν το αντικείμενο που πιάνουμε ή ακουμπούμε άπάνω του, είναι μαλακό ή σκληρό, λείο ή τραχύ, όξύ ή άμβλύ. Αισθητήρια που μας δίνουν τά αισθήματα του είδους τούτου, είναι τα «άπτικά χωρία» του δέρματος, όπου καταλήγουν τά ειδικά για την αίσθηση της άφης νεύρα. Τά «άπτικά χωρία» άλλου είναι πυκνότερα, όπως στη μέσα επιφάνεια των δακτύλων των χεριών μας, και άλλου αραιότερα, π.χ. στη ράχη μας. Στά τριχωτά μέρη του σώματος βρίσκονται κοντά στους θύλακες των τριχών. Ο έρεθισμός που διεγείρει τά ειδικά γι' αυτή την αίσθηση νεύρα, είναι μηχανικός: ή πίεση που γίνεται άπάνω στο δέρμα μας από τά αντικείμενα που πλησιάζουμε.

Η ένταση των άπτικών αισθημάτων εξαρτάται όχι μόνο από τη δύναμη του έρεθισμού που τά προκαλεί, αλλά και από την έκταση της επιφάνειας του δέρματος που τόν δέχεται. Όταν όμως ή επιφάνεια του δέρματος που έρεθίζεται είναι πολύ μεγάλη και ο έρεθισμός αδύνατος και όμοιόμορφος, δέν αισθανόμαστε τίποτε, γιατί τότε δέν παραμορφώνεται τό δέρμα, όπως κατά τόν έρεθισμό μικρών επιφανειών. Έτσι λ.χ. εξηγείται γιατί στο λουτρό δέν αισθανόμαστε την πίεση του νερού.

Αισθήματα πίεσης μέ μικρή ένταση δέν διατηρούνται πολύ, ακόμη και όταν εξακολουθεί να ενεργεί ο έρεθισμός που τά προκάλεσε. Γι' αυτό π.χ. δέν αισθανόμαστε την πίεση των ελαφρών φορεμάτων μας. Τά ισχυρά όμως αισθήματα πίεσης έχουν μεγάλη διάρκεια: παύει ο έρεθισμός που τά προκάλεσε και αυτά συνεχίζονται.

3. Αισθήματα πόνου

Στην αρχή είχε ύποτεθει ότι ο πόνος δέν είναι αίσθημα, αλλά δυσάρεστη ψυχική κατάσταση που δημιουργείται από όλα τά αισθή-

ματα μεγάλης έντασης, ιδίως από ισχυρά αισθήματα πίεσης. Παρατηρήθηκε όμως ότι στις παθολογικές περιπτώσεις της αναλγησίας γίνεται αισθητή ή πίεση, όχι όμως και ο πόνος, έστω και αν ο έρεθισμός είναι πολύ δυνατός. Εξάλλου οι φυσιολόγοι ανακάλυψαν άπάνω στο δέρμα σημεία πού λειτουργούν ως αισθητήρια όργανα του πόνου. Αυτά είναι διαφορετικά από 'κείνα μέ τά όποια γίνεται αισθητή ή πίεση και ή θερμοκρασία. Όταν και ελαφρά ακόμη τά κεντήσουμε μέ λεπτή βελόνη ή τρίχα αλόγου, έχουμε αίσθημα πόνου. Αντίθετα δέν πονούμε, εάν κεντήσουμε σημεία του δέρματος πού προορίζονται γιά τήν αίσθηση του ψύχους και τής θερμότητας ή τής πίεσης, παρά έχουμε τά αντίστοιχα γιά τήν κάθε περίπτωση αισθήματα.

Τά σημεία του πόνου είναι άπάνω στο δέρμα πολυπληθέστερα άπ' όλα τά άλλα. Σέ επιφάνεια ενός τετραγωνικού εκατοστόμετρου ύπολογίζεται ότι υπάρχουν κατά μέσον όρο 100. Ο μεγάλος αριθμός τους είναι πολύ χρήσιμος γιά τήν προστασία του οργανισμού. Καί επειδή έχουν τήν ιδιότητα νά διεγείρονται άργότερα άπό τά άλλα (μέ ταυτόχρονους έρεθισμούς προκαλούνται κατά σειρά: πρώτα αίσθημα πίεσης, έπειτα ψύχους, έπειτα θερμότητας και τελευταία πόνου), δέν αισθανόμαστε τόν πόνο πολύ συχνά.

Οι έρεθισμοί πού προκαλούν αισθήματα πόνου είναι μηχανικοί, χημικοί και ήλεκτρικοί.

Αναφέρονται πολλές ποικιλίες πόνου: επικρατέστερη είναι ή διάκριση των πόνων σέ όξεις και άμβλεις.

Πόνος προκαλείται και άπό τήν άνώμαλη λειτουργία των έσωτερικών οργάνων του σώματος: ή έντασή του, σ' αυτή τήν περίπτωση, εξαρτάται κυρίως άπό τόν αριθμό των έρεθιζόμενων νευρικών ινών.

Ιδιαίτερο γνώρισμα των αισθημάτων του πόνου είναι ότι συνοδεύονται άπό συναισθήματα δυσαρέσκειας: όχι όμως πάντοτε και κατά τόν ίδιο τρόπο. Λ.χ. ελαφρές νύξεις παρά τόν πόνο τους δέν δυσσαρεστούν, κάποτε μάλιστα είναι και ευχάριστες. Εξάλλου ένα αίσθημα πόνου γίνεται περισσότερο δυσάρεστο όταν ξέρουμε ότι θά ένταθει, και λιγότερο δυσάρεστο όταν ελπίζουμε τήν ύφεσή του.

4. Αισθήματα γεύσης

Η γεύση και ή όσφρηση λέγονται αισθήσεις χημικές, γιατί τά αι-

σθητήρια ὄργανά τους διεγείρονται ἀπὸ χημικούς ἐρεθισμούς (εἶναι δέκτες χημοπαθητικοί).

Αἰσθήματα γεύσης παράγονται ὅταν μὲ τὸ σάλιο διαλύονται μέσα στοῦ στόμα οὐσίες διαλυτές. Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τῆς γεύσης εἶναι οἱ λεγόμενες γευστικές κάλυκες (ἔτσι ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸ σχῆμα τους) καὶ βρίσκονται στὶς ἐντομές πού περιβάλλουν τίς θηλές τῆς γλώσσας. Οἱ κάλυκες αὐτές ἔχουν σχῆμα αὐγοῦ καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μακρουλά κύτταρα. Στὴν κορυφή τους ὑπάρχει ἄβαθο κοίλωμα, μέσ' ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπαίνουν οἱ διαλυόμενες μὲ τὸ σάλιο οὐσίες καὶ ἐρεθίζουν τὰ εἰδικά γιὰ τὴ γεύση αἰσθητήρια νεῦρα πού καταλήγουν ἐκεῖ. Αὐτὰ μεταβιβάζουν τὴ διέγερση στοῦ ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παράγεται αἴσθημα γεύσης.

Οἱ γευστικές κάλυκες βρίσκονται κυρίως ἀπάνω στὴ γλώσσα· ὀλόκληρη ὁμως ἡ ἐπιφάνεια τῆς γλώσσας δέν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη σὲ γευστικούς ἐρεθισμούς. Ἰδιαίτερη εὐαίσθησία ἔχουν οἱ ἄκριες, τὰ πλάγια καὶ προπάντων τὸ πίσω μέρος τῆς ἐπιφανείας τῆς. Ἄλλὰ καὶ ὁ φάρυγγας καὶ ἄλλα μέρη τοῦ στόματος (π.χ. τὰ χεῖλη) μποροῦν νὰ δεχτοῦν ἐρεθισμούς γιὰ γευστικά αἰσθήματα.

Δέν εἶναι γευστικά ὅλα τὰ αἰσθήματα πού συνήθως τοὺς δίνουμε αὐτὸ τὸ ὄνομα. Γιατί μαζί μὲ τὰ καθαυτὸ γευστικά ἔχουμε ταυτόχρονα καὶ αἰσθήματα πίεσης, θερμοκρασίας, καὶ ὄσφρησης, καὶ αὐτὰ τὰ συγκόβουμε μὲ τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσης. Συχνά ὁ,τι ὀνομάζουμε γεύση ἐνὸς καρποῦ ἢ ποτοῦ εἶναι ἡ μυρωδιά του. Γιὰ τοῦτο κάποτε, ὅταν κλείνουμε τὴ μύτη κατὰ τὴν κατάποση, παύει ἡ ἀηδὴς γεύση μερικῶν οὐσιῶν.

Τέσσερις εἶναι οἱ κύριες ποιότητες τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσης: τὸ γλυκό, τὸ πικρό, τὸ ξινό καὶ τὸ ἀλμυρό. Ὅταν ἀνακατεύονται, διακρίνουμε τὴν κάθε ποιότητα, ὅπως ξεχωρίζουμε καὶ δύο ἤχους πού τοὺς ἀκοῦμε ταυτόχρονα. Ἀνακατωμένα τὸ γλυκὸ καὶ τὸ ἀλμυρὸ φαίνεται ὅτι μποροῦν νὰ δώσουν ἓνα ἰδιαίτερο αἴσθημα, τὸ «ἀηδές».

Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὑπάρχουν χωριστές νευρικές ἴνες γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ κύρια αἰσθήματα τῆς γεύσης. Τοῦτο τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δέν γίνονται ἐξίσου αἰσθητές σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς γλώσσας οἱ τέσσερις ποιότητες πού ὀνομάσαμε. Τὸ γλυκὸ εἶναι πολὺ αἰσθητὸ στὴν κορυφή τῆς γλώσσας, τὸ πικρὸ στοῦ πίσω καὶ ἀπάνω μέρος τῆς, τὸ

άλμυρό στά εμπρός μέρη των χειλιών και τό ξινό στά πλάγια. Ὑπάρχουν οὐσίες πού παράγουν στήν κορυφή τῆς γλώσσας τό αἶσθημα τοῦ γλυκοῦ καί στό πίσω μέρος τῆς τό αἶσθημα τοῦ πικροῦ.

5. Αἰσθήματα ὄσφρησης

Αὐτά παράγονται ὅταν ἐκτοξευόμενα σωμάτια τῶν οὐσιῶν πού ἐξαερώνονται ἐρεθίσουν τό ὄσφρητικό νεῦρο πού καταλήγει στόν βλεννογόνο ὑμένα τῆς μύτης. Τοῦτο μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου καί ὡς ἀποτέλεσμα ἔχουμε αἶσθημα ὄσφρησης.

Στόν ἄνθρωπο ἡ ὄσφρητική χώρα εἶναι πολύ μικρή. Βρίσκεται στό πάνω μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κοιλοτήτων τῆς μύτης. Στόν βλεννογόνο ὑμένα τῆς μύτης ὑπάρχουν καί αἰσθητήρια νεῦρα γιά τήν ἀφή καί τή θερμοκρασία. Γιά τοῦτο καί τά αἰσθήματα αὐτά συγγέονται μέ τά καθυπό ὄσφρητικά, καθώς γίνονται ταυτόχρονα αἰσθητά.

Ἀντίθετα πρὸς τά γευστικά τά αἰσθήματα τῆς ὄσφρησης εἶναι πολλά καί ποικίλα, ἔτσι ὥστε δέν μπορούμε νά τά κατατάξουμε σέ σαφῶς ξεχωρισμένες ποιότητες. Συνήθως διακρίνουμε τίς μυρωδιές σέ «εὐχάριστες» καί «δυσάρεστες» (εὐωδία - δυσωδία) καί τίς ὀνομάζουμε μέ τό ὄνομα τοῦ ἀντικειμένου πού τίς προκαλεῖ: τριαντάφυλλου, κανέλλας, αἰθέρα, βενζίνης κ.τ.λ.

Γεύση καί ὄσφρηση εἶναι αἰσθήσεις σημαντικές γιά τή ζωή. Μέ αὐτές δέν ἀναγνωρίζουμε μόνο τά πράγματα, ἀλλά καί ἐλέγχουμε τίς τροφές καί τόν ἀέρα πού εἰσπνέουμε, καί ἔτσι μπορούμε καί προστατεύουμε τόν ὄργανισμό μας ἀπό ἐπιβλαβεῖς οὐσίες.

Η ΑΚΟΗ ΚΑΙ Η ΟΡΑΣΗ

1. Τό αίσθητήριο τής άκοής

Τό αίσθητήριο τής άκοής, τό αυτί, είναι πολύ περίπλοκο όργανο. Μέ τρία μέρη. Τό έξω αυτί άποτελείται από τό περύγιο καί τόν άκουστικό πόρο πού καταλήγει στή μεμβράνη του τυμπάνου. Τό μέσο αυτί είναι κοιλότητα πού συγκοινωνεί μέ τό στόμα, γεμάτη άέρα· σ' αυτήν υπάρχουν τέσσερα κοκκαλάκια: ή σφύρα, ό άκμαν, τό φακοειδές καί ό άναβολέας (έχουν όνομαστει έτσι από τό σχήμα τους). Τό παραμέσα αυτί λέγεται (άπό τό σχήμα του πάλι) λαβύρινθος· είναι γεμάτο από ύγρό, τόν λέμφο, καί περιέχει τούς ήμικύκλιους σωλήνες, τά κυστίδια καί τόν ύμενώδη κοχλία. Άπ' αυτά μόνο ό κοχλιάς (τό σχήμα του έδωσε τό όνομα) χρησιμεύει στήν άκοή. Στο έσωτερικό του υπάρχει λεπτότατη μεμβράνη πού άποτελείται από κύτταρα όπου είναι κολλημένο τό ειδικό για τήν άκοή αίσθητήριο νεύρο.

Ή λειτουργία: Τά σώματα πού παράγουν ήχο θέτουν σέ παλμική κίνηση τόν άέρα. Οί δονήσεις του άέρα, τά λεγόμενα ήχητικά κύματα, είναι οί έρεθισμοί για τήν αίσθηση τής άκοής. Άπό τόν άκουστικό πόρο μπαίνουν στο έσωτερικό του αυτιού, φτάνουν έως τή μεμβράνη του τυμπάνου καί τή δονούν. Ή κίνηση αυτή μεταδίνεται μέ τά κοκκαλάκια του μέσου αυτιού στο ύγρό του λαβύρινθου, στον λέμφο. Καί έτσι οί δονήσεις φτάνουν έως τή μεμβράνη, πού βρίσκεται στο έσωτερικό του κοχλία, καί έρεθίζουν τό αίσθητήριο νεύρο πού καταλήγει εκεί. Αυτό μεταβιβάζει τή διεύερση στα έγκεφαλικά κέντρα τής άκοής (έδρα τους οί κροταφικοί λοβοί) μέ άποτέλεσμα νά παραχθει αντίστοιχο άκουστικό αίσθημα.

Άξιοπαράτηρητο είναι τό πώς τά ήχητικά κύματα, για νά έρεθίσουν τό αίσθητήριο νεύρο τής άκοής, ύποχρεώνονται νά διασκελίσουν

καί νά χρησιμοποιήσουν ἀλλεπάλληλα ὄργανα πού παρεμβαίνουν στό δρόμο τους. Τό ἕνα μεταφέρει τήν ἐνέργεια στό ἄλλο, ἕως ὅτου ὁ ἐρεθισμός φτάσει στόν τελικό προορισμό του. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει τό νόημα καί τή σκοπιμότητά της· τά ἐνδιάμεσα στοιχεῖα δέν ἐργάζονται μόνο γιά τήν ὑποδοχή καί τό ξεδιάλεγμα τῶν ἠχητικῶν κυμάτων, ἀλλά χρησιμεύουν καί ὡς θύρακας, γιά ν' ἀναχαιτίζουν τόν εἰσβολέα καί νά προστατεύουν τό αἰσθητήριο ὄργανο ἀπό τούς ὑπέρμετρα δυνατούς ἐρεθισμούς.

2. Τά ἀκουστικά αἰσθήματα

Τά ἀκουστικά αἰσθήματα διαιροῦνται σέ κρότους καί σέ τόνους (ἤχους). Οἱ κρότοι παράγονται ἀπό ἠχητικά κύματα πολύμορφα (διάφορου μήκους καί πλάτους) καί ἄρρυθμα. Οἱ τόνοι ἀπό κύματα τῆς ἴδιας μορφῆς καί περιοδικά, πού ἐπαναλαμβάνονται δηλαδή κατά ἰσόχρονα διαστήματα. Ὄταν θέτουμε σέ παλμική κίνηση τίς χορδές τῶν μουσικῶν ὀργάνων παράγονται ὁμοίομορφα καί περιοδικά ἠχητικά κύματα, γιά τοῦτο τά ἀκουστικά αἰσθήματα πού μᾶς δίνουν εἶναι τόνοι, ὄχι κρότοι.

Οἱ τόνοι διαφέρουν μεταξύ τους κατά τό ὕψος, τή δύναμη καί τήν ἀπόχρωση.

Τό ὕψος τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τή συχνότητα τῶν παλμικῶν κινήσεων (τοῦ σώματος πού γενᾶ τόν ἤχο), δηλαδή ἀπό τόν ἀριθμό τους, κατά δεύτερο λεπτό τῆς ὥρας. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτός, τόσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ τόνος πού παράγεται. Τό κατώτερο ὄριο εἶναι 15 δονήσεις κατά 1'' καί τό ἀνώτατο 20.000 (ἄλλοι ἐρευνητές ἀνεβάζουν τό ἀνώτατο ὄριο σέ 50.000). Ὄταν οἱ παλμικές κινήσεις εἶναι λιγότερες ἀπό 15 κατά 1'', δέν ἀκούμε τίποτα· πάνω ἀπό 20.000 (ἢ 50.000) προκαλοῦν πόνο καί βλάβη στήν ἀκοή.

Ἡ δύναμη τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τό πλάτος τῶν ἠχητικῶν κυμάτων. Ὅσο πιό δυνατά χτυποῦμε μιά χορδή, τόσο μεγαλύτερο πλάτος ἔχουν οἱ παλμικές κινήσεις τοῦ ἀέρα πού παράγονται, καί ἐπομένως τόσο μεγαλύτερη ἔνταση θά ἔχει τό ἀκουστικό αἶσθημα πού θά μᾶς δώσει αὐτός ὁ ἐρεθισμός.

Ἡ ἀπόχρωση τοῦ τόνου ὀφείλεται στό πλήθος καί τή δύναμη τῶν λεγόμενων συνοδευτικῶν ἢ ἀρμονικῶν τόνων. Ὄταν χτυ-

πούμε τή χορδή ενός μουσικοῦ ὄργάνου, δέν παράγεται ἕνας μόνο τόνος, ἀλλά ἐπειδή ἡ παλμική κίνηση μεταδίνεται σέ ὅλα τά μέρη τοῦ μουσικοῦ ὄργάνου, παράγονται ταυτόχρονα καί πολλοί ἄλλοι τόνοι, ἀσθενέστατοι βέβαια, οἱ λεγόμενοι ἀ ρ μ ο ν ι κ ο ἶ (ὁ κύριος τόνος λέγεται β α σ ι κ ὸ ς). Αὐτοῖ οἱ συνοδευτικοί τόνοι δίνουν στόν βασικό μίαν ιδιαίτερη ἀπόχρωση, ἀνάλογα μέ τό πλήθος καί τή δύναμη πού ἔχουν. Ἐτσι, εὐκολα διακρίνεται ὁ τόνος μι π.χ. τοῦ βιολιού ἀπό τόν ἴδιο σέ ὕψος καί δύναμη τόνου τῆς σάλπιγγας· δέν συνοδεύουν καί τούς δύο τόνους οἱ ἴδιοι κατά τόν ἀριθμό καί τήν ἔνταση ἀρμονικοί, ἀφοῦ τά δύο ὄργανα ἔχουν διαφορετικό κατά τήν ὕλη καί τό σχῆμα ἀντηχείο. Ἡ μεταξύ τῶν δύο μι διαφορά εἶναι διαφορά ὡς πρός τήν ἀπόχρωση.

3. Ἡ ἀκοή αἴσθηση ἀναλυτική

Ἡ ἀκοή εἶναι αἴσθηση ἀναλυτική. Σέ μιά μουσική συναυλία ἀπό τά ὄργανα τῆς ὀρχήστρας παράγονται ταυτόχρονα διάφοροι τόνοι. Τόν καθένα ὁμως κ' εἰμεῖς (καί προπάντων ὁ διευθυντής τῆς ὀρχήστρας πού προσέχει στήν ἀκρίβεια καί στό συντονισμό τῶν ὄργάνων) τόν ἀκοῦμε χωριστά, καί μπορούμε νά διακρίνουμε καθαρά τόν ἕνα ἀπό τόν ἄλλο. Δυσκολία (στή μὴ ἐξασκημένη ἀκοή) παρουσιάζει μόνο ἡ διάκριση τῶνων προκαλούμενων ἀπό παλμικές κινήσεις πού οἱ συχνότητές τους ἔχουν μεταξύ τους σχέση ἐκφραζόμενη μέ μικροῦς ἀκέραιους. Τέτοιοι λ.χ. τόνοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀποτελοῦν τή λεγόμενη στή γλώσσα τῆς Μουσικῆς ὁ γ δ ὀ η (ἡ σχέση ἐδῶ εἶναι 1 πρὸς 2), π ἔ μ π τ η (2 πρὸς 3) καί τ ε τ ἄ ρ τ η (3 πρὸς 4). Τούτους τούς ἀκοῦμε στενά ἐνωμένους. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μιλοῦμε γιά σ υ γ χ ῶ ν ε υ σ η τῶν τόνων.

4. Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης

Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης, τό μάτι, εἶναι ἕνα λεπτό καί θαυμαστό γιά τήν τελειότητα τῆς κατασκευῆς του ὄργανο. Μοιάζει μέ σκοτεινό φωτογραφικό θάλαμο, καί ὅπως ὅποτε ἐκτελεῖ ἀνάλογο ἔργο. Οἱ φωτεινές ἀκτίνες (ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις) πού ἐκπέμπονται ἀπό τὰ φωτιζόμενα ἀντικείμενα, εἶναι ὁ ὀπτικός ἐρεθισμός. Αὐτές μπαίνουν ἀπό τήν κ ὀ ρ η, διαθλῶνται ἀπό τόν κ ρ υ σ τ ἄ λ λ ὡ δ η φακό, πού εἶναι ἀμφίκυρτος καί διαφανῆς (βρίσκεται πίσω ἀπό τό κυκλικό διά-

φραγμα πού ονομάζεται Ἴρις), καθώς και από τὰ ἄλλα διαθλαστικά μέσα τοῦ ματιοῦ, κυρίως ἀπό τὸ ὑελῶδες ὑγρό, πού γεμίζει τὸν πίσω ἀπὸ τὴν Ἴριδα θάλαμο, καί φτάνουν στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα. Ὁ χιτῶνας αὐτός (ἀμφιβληστροειδῆς θά πει: μοιάζει μὲ δίκτυ) εἶναι λεπτή μεμβράνη πού ἀπλώνεται στό βάθος τοῦ ματιοῦ, καί παίζει τὸ ρόλο τῆς εὐαίσθητης στό φῶς φωτογραφικῆς πλάκας: ἀπάνω του σχηματίζονται τὰ «εἶδωλα» τῶν ἀντικειμένων. Ὅταν ἐξετάζουμε τὸν ἀμφιβληστροειδῆ στό μικροσκόπιο, βλέπουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλές νευρικές στοιβάδες. Ἐκείνες πού διεγείρονται ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων, εἶναι ἄθροισμα νευρικῶν κυττάρων ἰδιόμορφων: οἱ ἀποφυάδες τους καταλήγουν σέ σωμάτια διαφορετικά κατὰ τὸ σχῆμα, τὰ λεγόμενα ραβδία καί κωνία· μὲ αὐτὰ συνδέεται τὸ ὀπτικό νεῦρο. Εἶναι πιθανόν ὅτι μὲ τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις (τίς φωτεινές ἀκτίνες) προκαλοῦνται στὰ ραβδία καί στὰ κωνία χημικές μεταβολές πού διεγείρουν τίς ἴνες τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου. Μὲ τὸ νεῦρο τοῦτο μεταδίδεται ἡ διέγερση στό εἰδικό γιὰ τὴν ὄραση ἐγκεφαλικό κέντρο πού βρίσκεται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἰνιακοῦ λοβοῦ τοῦ ἐγκέφαλου, καί ἔτσι γεννιῶνται τὰ ὀπτικά αἰσθήματα.

Ἡ ὀπτικὴ ἀποφυὰς ἀπὸ τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα δέν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη στοὺς ὀπτικούς ἐρεθισμούς. Τὴν μεγαλύτερη εὐαισθησία ἔχει ὁ ἀμφιβληστροειδῆς σέ ὀρισμένη θέση κοντὰ στὸν πίσω πόλο τοῦ ματιοῦ. Ἡ θέση αὐτὴ ονομάζεται ὠχρὴ κηλίδα, ἔχει ἔκταση 1 - 2 χιλιοστόμ. καί ἀποτελεῖται σχεδόν μόνο ἀπὸ κωνία. Εἶναι ἡ θέση τῆς πύθης καθαρῆς ὄρασης. Γι' αὐτό, ὅταν παρατηροῦμε, περιστρέφουμε τοὺς βολβούς τῶν ματιῶν μας ἔτσι ὥστε τὰ «εἶδωλα» τῶν ἀντικειμένων νὰ σχηματιστοῦν ἀκριβῶς ἀπάνω στὴν ὠχρὴ κηλίδα. Τότε τὰ βλέπουμε μὲ μεγάλη σαφήνεια.

Θὰ ἐπαναλάβουμε καί γιὰ τὸ μάτι ὅ,τι εἶπαμε παραπάνω (§ 1 τοῦ τοῦ κεφ.) γιὰ τὸ αὐτί: εἶναι ὄργανο ὑποδοχῆς ἀλλὰ συνάμα καί ἄμυνας τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπέναντι στίς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει ἀλλεπάλληλα διαθλαστικά καί διακριτικά μέσα πού σκοπὸ ἔχουν νὰ ξεδιαλέγουν τοὺς ἐρεθισμούς, ἀλλὰ καί νὰ ἀναχαιτίζουν τοὺς ὑπέρμετρα δυνατούς, καί ἔτσι νὰ προστατεύουν τὸν ὀργανισμό μας.

5. Όπτικά αισθήματα: τὰ χρώματα

Τό χρώμα δέν είναι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων, ἀλλά ποιότητα τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων. Μέ ἄλλους λόγους: χωρίς τὰ μάτια μας καί τόν μηχανισμό τους τὰ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου θά μπορούσαν νά ἔχουν τίς ἄλλες ιδιότητές τους, ὄχι ὅμως καί χρώμα. Παίρνουν χρώμα ὅταν β λ έ π ο ν τ α ι. Τοῦτο γίνεται ὡς ἐξῆς: Τά ἀντικείμενα πού βρίσκονται σέ τελείως ἀφώτιστο χῶρο, μᾶς φαίνονται μαῦρα. Τό μ α ὖ ρ ο δέν είναι αἶσθημα χρώματος, ἀλλά στέρηση κάθε παρόμοιου αἰσθήματος. Ὅταν φωτιστοῦν (μέ φυσικό ἢ τεχνητό φῶς) πέφτουν ἀπάνω τους ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις. Τά σώματα, ἀνάλογα μέ τή σύστασή τους, ἄλλες ἀπό τίς κυμάνσεις αὐτές τίς ἀπορροφοῦν καί ἄλλες τίς ἀνακλῶν. Οἱ ἀνακλῶμενες, ὅταν ἔρχονται στά μάτια μας, ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα τους καί, ἀνάλογα μέ τό μήκος τους, προκαλοῦν τό αἶσθημα ὀρισμένου χρώματος. Σέ μήκος κύματος 700 μ.μ. ἀντιστοιχεῖ τό κ ό κ κ ι ν ο χρώμα, 580 μ.μ. τό κ ί τ ρ ι ν ο, 500 μ.μ. τό π ρ ά σ ι ν ο, 480 μ.μ. τό γαλάζιο κ.ο.κ. Κυμάνσεις μήκους πάνω ἀπό 750 μ.μ. καί κάτω ἀπό 330 μ.μ. δέν ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή, ἐπομένως δέν προκαλοῦν ὀπτικά αἰσθήματα. Ὅταν ἕνα σῶμα ἀνακλᾷ χωρίς διάκριση ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται μόλις φωτιστεῖ, τότε γίνεται ὄρατό ὡς ἄ σ π ρ ο. Τό ἄσπρο είναι σύνθεση ὅλων τῶν χρωμάτων· τό ἠλιακό φῶς ἀναλυόμενο πρισματικά ἀποδείχεται ὅτι περιέχει ὅλα τὰ χρώματα. Ἀντίθετα, ὅταν ἕνα σῶμα ἀπορροφᾷ ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται καί δέν ἀνακλᾷ καμιά, είναι σά νά μή φωτίζεται· ἐπομένως μᾶς δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ μαύρου. Γιά τοῦτο, τό ἄσπρο καί τό μαῦρο, καθώς καί τό φαιό (γκρίζο) πού γίνεται μέ τήν ἀνάμειξή τους, ὀνομάζονται χρωματισμοί ο ὕ δ έ τ ε ρ ο ι.

6. Διάγραμμα τῶν χρωμάτων

Τέσσερα είναι τὰ β α σ ι κ ἄ χρώματα: τό κόκκινο, τό κίτρινο, τό πράσινο καί τό γαλάζιο. Ἀπό τήν ἀνάμειξή τους παράγονται ὅλα τὰ ἄλλα.

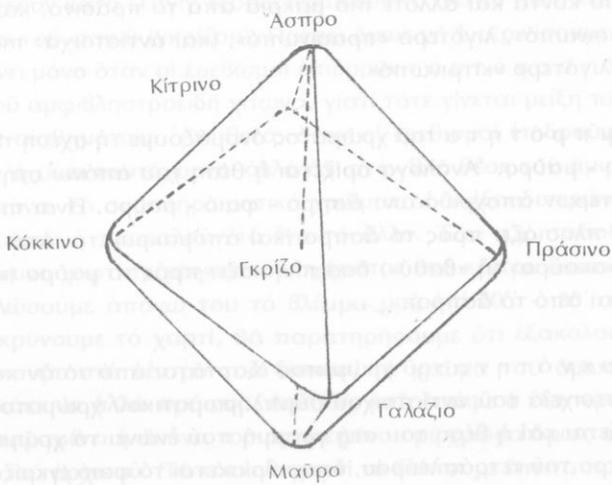
Ἀπό τήν ἀνάμειξη:

- του κόκκινου και του κίτρινου – τ ό πο ρ τ ο κ α λ ί.
- Του κόκκινου και του γαλάζιου – τ ό πο ρ φ υ ρ ό και τ ό μ ώ θ (i ω δ ε ς).
- Του γαλάζιου και του πράσινου – τ ό γ α λ α ζ ο π ρ ά σ ι ν ο.
- Του πράσινου και του κίτρινου – τ ό κ ι τ ρ ι ν ο π ρ ά σ ι ν ο.

“Ας σημειωθεί ότι εδώ μιλούμε για ανάμειξη όχι χρωστικών ουσιών, αλλά των χρωμάτων ως όπτικων αισθημάτων. Ός χρωστικές ουσίες, όταν λ.χ. ανακατώνονται τό κίτρινο και τό γαλάζιο, μάς δίνουν τό πράσινο. Ός όπτικά όμως αισθήματα δίνουν τό φαιό (γκρίζο). Για ν’ ανάμειξουμε τά χρώματα ως αισθήματα, μεταχειριζόμαστε τήν έξής μέθοδο: Σκεπάζουμε ένα κυκλικό δίσκο μέ χαρτί π.χ. κόκκινου χρώματος· στό κέντρο του δίσκου κολλάμε ένα μικρότερο κυκλικό χαρτί χρώματος π.χ. κίτρινου. Όταν μέ ειδικό μηχανημα περιστρέφουμε γρήγορα τόν δίσκο, τόν βλέπουμε νά έχει χρώμα πορτοκαλί. Τό κόκκινο και τό κίτρινο ανάμειχθηκαν ως όπτικά αισθήματα και μάς έδωσαν τό πορτοκαλί.

Κόκκινο και πράσινο – κίτρινο και γαλάζιο μέ τήν ανάμειξή τους έξουδετεράνονται άμοιβαία και δέν δίνουν άλλο χρώμα, αλλά τό ουδέτερο φαιό (γκρίζο). Για τούτο λέγονται σ υ μ π λ η ρ ω μ α τ ι κ ά : συμπληρωματικό του κόκκινου τό πράσινο, και του πράσινου τό κόκκινο· συμπληρωματικό του κίτρινου τό γαλάζιο, και του γαλάζιου τό κίτρινο.

Μπορούμε λοιπόν νά κατατάξουμε τά χρώματα σ’ ένα όκτάεδρο, για νά δειξουμε τίς μεταξύ τους σχέσεις. Ός έξής:

Στις τέσσερις γωνίες του τετράπλευρου που σχηματίζεται στη μέση, τοποθετούμε τα τέσσερα βασικά χρώματα: το κόκκινο απέναντι στο πράσινο, και το κίτρινο απέναντι στο γαλάζιο (διαγώνια). Στη γραμμή που περνάει από το κέντρο του τετράπλευρου (πηγαίνει από τη μία κορυφή του οκτάεδρου, την άπάνω, στην άλλη, την κάτω) τοποθετούμε όλες τις αποχρώσεις του ουδέτερου φαιού (γκρίζου), από το άσπρο έως το μαύρο (κατακόρυφος άξονας). Στο κέντρο είναι η θέση του καθατού φαιού. Σ' αυτό καταλήγουν με την ανάμειξή τους κατά ζεύγη το κόκκινο και το πράσινο, το κίτρινο και το γαλάζιο, το άσπρο και το μαύρο. Στο οκτάεδρο τούτο μπορούν να καταταχθούν όλοι οι χρωματισμοί ανάλογα με τις ιδιότητές τους.

7. 'Ιδιότητες των χρωμάτων

Αυτές είναι τρεις: η ποιότητα, η λαμπρότητα και η πυκνότητα.

Ποιότητα του χρώματος είναι η σχέση του προς τα τέσσερα βασικά. 'Ανάλογα όρίζεται η θέση του άπάνω στο οκτάεδρο των χρωμάτων. Π.χ. το κίτρινοπράσινο κατά την περιεκτικότητά του σε πράσινο τοποθετείται στη γραμμή που ενώνει το κίτρινο και το πράσινο άλλοτε πιο κοντά και άλλοτε πιο μακριά από το πράσινο, και λέγεται πιο «πρασινωπό», λιγότερο «πρασινωπό», (και αντίστοιχα: πιο «κιτρινωπό» ή λιγότερο «κιτρινωπό».

Λαμπρότητα του χρώματος ονομάζουμε τη σχέση του προς το άσπρο - μαύρο. 'Ανάλογα όρίζεται η θέση του άπάνω στην ευθεία των ουδέτερων αποχρώσεων: άσπρο - φαιό - μαύρο. Είναι πιο «άνοιχτό» όσο πλησιάζει προς το άσπρο (και απομακρύνεται από το μαύρο): πιο «σκούρο» (ή «βαθύ») όσο πλησιάζει προς το μαύρο (και απομακρύνεται από το άσπρο).

Η πυκνότητα του χρώματος εξαρτάται από το αν και πόσα περιέχει στοιχεία του αντίστοιχου συμπληρωματικού χρώματος. 'Ανάλογα όρίζεται και η θέση του στη γραμμή που ενώνει το χρώμα τούτο με το κέντρο του τετράπλευρου, όπου βρίσκεται το φαιό (γκρίζο). Γιατί

όσο πιά πολύ περιέχει κάτι από τό συμπληρωματικό του, τόσο πλησιάζει πρὸς τό φαιό (γκρίζο)· όσο λιγότερο, τόσο απομακρύνεται από τό φαιό (γκρίζο), αφού – καθώς είπαμε – ή ανάμειξη τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων μᾶς δίνει τό οὐδέτερο φαιό (γκρίζο). Πυκνότερο είναι λοιπόν τό «καθαρότερο» κόκκινο ή κίτρινο· ἐκεῖνο πού ἔχει λιγότερο ἀνάμειχτεῖ μέ τό συμπληρωματικό του (πράσινο στήν πρώτη περίπτωση, γαλάζιο στή δεύτερη).

Ἡ ποιότητα τοῦ χρώματος είναι ἀποτέλεσμα τοῦ μήκος τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων πού προκαλοῦν τό αἶσθημα. Ἡ λαμπρότητα ἀποτέλεσμα κυρίως τοῦ πλάτους αὐτῶν τῶν κυμάνσεων. Καί ή πυκνότητα ἐξαρτάται από τό ἀνὸς ἐρεθισμός πού προκαλεῖ τό αἶσθημα, είναι κυμάνσεις μέ τό ἴδιο μήκος καί πλάτος (τότε τό χρώμα είναι «καθαρό») ή πλήθος κυμάνσεων διαφορετικοῦ μήκους καί πλάτους (όπότε τό χρώμα δέν είναι «καθαρό»). – Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι καί τό πλάτος τῶν κυμάνσεων ἐπηρεάζει τήν ποιότητα τοῦ χρώματος, καί τό μήκος τους τή λαμπρότητά του.

8. Τά φαινόμενα τῆς ἀντίθεσης τῶν χρωμάτων

Εἶπαμε παραπάνω (§ 6) ὅτι τά συμπληρωματικά χρώματα, ἐάν ἀνάμειχτοῦν κατά ζεύγη, ἐξουδετερώνουν τό ἓνα τό ἄλλο καί δίνουν τό αἶσθημα τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Πρέπει ὅμως νά διεκρινίσουμε ὅτι τοῦτο συμβαίνει μόνο ὅταν οἱ ἐρεθισμοί ἐπιδροῦν ταυτόχρονα στήν ἴδια θέση τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα, γιατί τότε γίνεται μείξη τῶν χρωμάτων ὡς αἰσθημάτων. Ἀντίθετα, ὅταν οἱ ἐρεθισμοί ἐπιδροῦν διαδοχικά, ἢ είναι ταυτόχρονοι ἀλλά ὄχι στήν ἴδια θέση τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα, τά συμπληρωματικά χρώματα δέν ἐξουδετερώνουν, ἀλλά δυναμώνουν ή προκαλοῦν τό ἓνα τό ἄλλο. Ἐάν π.χ. τοποθετήσουμε ἓνα κόκκινο χαρτί τετραγωνικοῦ σχήματος στό κέντρο δίσκου γκρίζου, προσηλώσουμε ἀπάνω του τό βλέμμα μας ἐπί 20'' - 30'' καί ἔπειτα ἀπομακρύνουμε τό χαρτί, θά παρατηρήσουμε ὅτι ἐξακολουθοῦμε νά τό βλέπουμε στό κέντρο τοῦ δίσκου, τό χρώμα του ὅμως δέν είναι πλέον κόκκινο ἀλλά πράσινο. Δηλαδή, ἐνῶ ἔπαψε ὁ ἐξωτερικός ἐρεθισμός, παραμένει ή εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου μέ χρώμα ὅμως συμπληρωματικό τοῦ ἀρχικοῦ. (Τό κόκκινο χαρτί τό βλέπουμε ἔπειτα πράσινο, καί

τό πράσινο κόκκινο· τό κίτρινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα γαλάζιο, καί τό γαλάζιο κίτρινο). 'Η εικόνα αύτή ονομάζεται μετείκασμα*.

Τό ίδιο συμβαίνει καί μέ τούς ουδέτερους χρωματισμούς. "Όταν προσηλώνουμε τό βλέμμα μας επί 20'' - 30'' άπάνω σέ μιά μαύρη μορφή σέ άσπρο φόντο καί έπειτα κοιτάξουμε μιά άσπρη έπιφάνεια, ξαναβλέπουμε τή μορφή, αλλά τώρα είναι φωτεινή καί τό φόντο σκοτεινό. Στην περίπτωση αύτή τό μετείκασμα μοιάζει μέ τό άρνητικό μιάς φωτογραφικής πλάκας.

Έκτός από τή διαδοχική ύπάρχουν δύο άκόμη αντίθεσεις όπτικῶν αίσθημάτων: ή σύγχρονη, καί ή αντίθεση της λαμπρότητας.

"Όταν στό κέντρο δίσκου κόκκινου στό χρώμα τοποθετήσουμε φύλλο χαρτιού γκριζου, σκεπάσουμε όλόκληρο τόν δίσκο μέ πολύ λεπτό διάφανο χαρτί (γιά νά μή φαίνεται καθαρό τό περίγραμμα του σκεπασμένου φύλλου) καί κοιτάξουμε προσηλωμένοι τόν δίσκο επί μερικά δευτερόλεπτα, θά παρατηρήσουμε ότι τό γκριζο χαρτί παίρνει μιά πράσινη απόχρωση. Έάν ό δίσκος έχει χρώμα πράσινο, ή απόχρωση θά είναι κόκκινη. Όμοίως στόν κίτρινο δίσκο είναι γαλάζια, καί στόν γαλάζιο δίσκο κίτρινη. Οί χρωματισμένες δηλαδή έπιφάνειες έχουν τήν τάση νά προκαλοῦν τριγύρω τους τά χρώματα τά συμπληρωματικά πρὸς τό δικό τους. Τοῦτο είναι τό φαινόμενο της σύγχρονης αντίθεσης.

'Η αντίθεση της λαμπρότητας παρουσιάζεται στην έξής περίπτωση: Έάν πάρουμε δύο φύλλα χαρτιού γκριζου (της ίδιας πυκνότητας) καί τά τοποθετήσουμε τό ένα άπάνω σέ φόντο μαύρο, τό άλλο άπάνω σέ φόντο άσπρο, θά παρατηρήσουμε ότι τό πρώτο φύλλο φαίνεται πιό

---

* Τό μετείκασμα παίζει σημαντικό ρόλο στην δρασή μας. "Όταν πάψει ό έξωτερικός έρεθισμός, δέν σταματά άμέσως ή διέγερση τῶν ὑπάρων του άμφιβληστροειδῆ χιτῶνα· αύτά εξακολουθοῦν επί 1/10 περίπου του 1'' νά διεγείρονται, μέ αποτέλεσμα νά συνεχίζεται τό όπτικό αίσθημα ὡς μετείκασμα. Αὐτός είναι ό λόγος πού δέν ξεχωρίζουμε τή μιά εικόνα από τήν άλλη, όταν μάς προβάλλονται σέ μιάν ὀθόνη μέ χρονικήν άπόσταση μεταξύ τους μικρότερη από 1/10 του 1''. Τοῦτο συμβαίνει λ.χ. στόν κινηματογράφο· εκεί μάς παρουσιάζονται μέ μεγάλη ταχύτητα οί ἀλλεπάλληλες εικόνες μιάς σκηνῆς, καί έτσι δέν προφταίνουμε νά ιδούμε τή μιά χωριστά από τήν άλλη, αλλά έχουμε τήν εντύπωση ενιαίας εικόνας σέ συνεχή κίνηση.

«άνοιχτό» γκριζο, τό δεύτερο πιό «σκοῦρο» (βαθύ). Τοῦτο συμβαίνει ἐπειδή τό μαῦρο ὅπως καί τό ἄσπρο φόντο προκαλεῖ τό συμπληρωματικό του χρώμα, αὐτό ἐνώνεται μέ τό γκριζο τοῦ χαρτιοῦ καί μεγαλώνει ἢ μικραίνει τή λαμπρότητά του.

Στό φαινόμενο τῆς ἀντίθεσης ὀφείλεται ἡ σαφήνεια μέ τήν ὅποια διαγράφεται τό περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων πού βλέπουμε· χάρη σ' αὐτήν ξεχωρίζουμε καθαρά μέ τήν ὄραση τό ἕνα ἀντικείμενο ἀπό τό ἄλλο. Γιατί δέν ἀφήνει νά γίνεται μαλακά καί ἀδιόρατα ἡ μετάβαση ἀπό τή μιάν ἀπόχρωση στήν ἄλλη, κ' ἔτσι νά σβήνουν τά «σύνορα» τῶν πραγμάτων· καθώς ἐμφανίζεται τό συμπληρωματικό χρώμα ἐμποδίζει τή σύγχυση.

9. Ἡ ἀχρωματοψία

Ἀχρωματοψία ὀνομάζουμε τήν πάθηση ὅπου ὁ ἄρρωστος δέν βλέπει τά χρώματα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι.

Δύο εἶναι τά εἶδη τῆς: ἡ γ ε ν ι κ ἢ καί ἡ μ ε ρ ι κ ἢ ἀχρωματοψία. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἄρρωστος βλέπει ὅλα τά χρώματα σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου), ἀπό τό ἄσπρο ἕως τό μαῦρο. Ἡ πάθηση εἶναι σπάνια· συνηθέστερη εἶναι ἡ δεύτερη: ἡ μερική ἀχρωματοψία. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἄρρωστος δέν βλέπει ὅπως ἐμεῖς τό κόκκινο καί τό πράσινο, ἢ τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα. Ἡ ἀναισθησία ἀπέναντι στό πρῶτο ζευγάρι χρωμάτων εἶναι συνηθέστερη (4 - 5% τῶν ἀνδρῶν πάσχουν ἀπ' αὐτήν· στίς γυναῖκες παρουσιάζεται σπανιότερα) καί λέγεται δ α λ τ ο ν ι σ μ ό ς, ἀπό τό ὄνομα τοῦ Ἀγγλοφυσικοῦ John Dalton (1766 - 1844) πού ἔδωσε πρῶτος τήν ἀκριβή περιγραφή τῆς. Ὅσοι πάσχουν ἀπό δαλτονισμό αἰσθάνονται τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι, τό κόκκινο ὅμως καί τό πράσινο τά βλέπουν σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Πάντως ἡ ἀχρωματοψία (ιδίως ἡ μερική) δέν γίνεται σοβαρό ἐμπόδιο στή ζωή ἐκείνων πού τήν ἔχουν· ἡ ὄρασή τους διακρίνει τίς χρωματικές διαφορές τῶν ἀντικειμένων μέ τό δικό τῆς τρόπο. Γι' αὐτό ἄλλωστε οἱ ἴδιοι δέν ἔχουν ἐπίγνωση τῆς ἐλαττωματικότητάς τους.

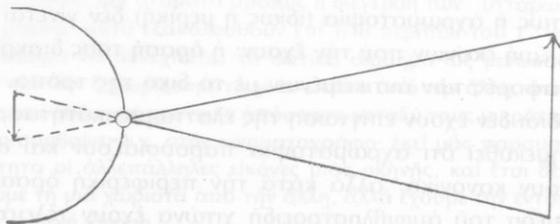
Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀχρωματοψία παρουσιάζουν καί οἱ ἄνθρωποι πού βλέπουν κανονικά· ἀλλά κατὰ τήν περιφερική ὄραση. Μόνο τά κεντρικά μέρη τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα ἔχουν τέλειαν εὐαισθησία

στά χρώματα. Οί πρὸς τὴν περιφέρεια ζώνες εἶναι ἀπέναντι στά χρώματα τυφλές. Οί ὀπτικοί ἐρεθισμοί πού πέφτουν στίς ζώνες αὐτές, προκαλοῦν αἰσθήματα οὐδέτερων χρωματισμῶν (τῆς κλίμακας ἄσπρο - φαιο - μαῦρο). Ἀνάμεσα σέ αὐτές καί τίς κεντρικές θέσεις τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ ὑπάρχει διάμεση ζώνη, ὅπου παρατηρεῖται μερική ἀχρωματοψία. Οί τρεῖς περιοχές δέν εἶναι μέ πολλή σαφήνεια χωρισμένες. Τά φαινόμενα αὐτά διαφεύγουν τὴν προσοχή μας ἐξαιτίας τῆς συνήθειας πού ἔχουμε νά προσέχουμε πάντοτε ὅ,τι βλέπουμε μέ τὴν κεντρική ὄραση.

Ἐχει ἀπό μερικούς φυσιολόγους διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀχρωματοψία σχετίζεται μέ τό πλῆθος, τὴν κατανομή καί τὴ λειτουργία τῶν ρ α β δ ι ω ν καί τῶν κ ω ν ι ω ν στά ὁποῖα (ὅπως εἶπαμε στήν § 4) καταλήγουν οἱ ἀποφυάδες τῶν νευρικών κυττάρων τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα. Τά ραβδία φαίνεται ὅτι εἶναι τό ὄργανο μέ τό ὁποῖο βλέπουμε ὅταν τά ὄρατά ἀντικείμενα φωτίζονται παραπολύ ἀδύνατα. Μέ τὴ διέγερσή τους προκαλοῦνται αἰσθήματα ὄχι χρωμάτων, ἀλλά μόνον διάφορων ἀποχρώσεων τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Γιά τοῦτο, στό ἀμυδρό φῶς δέν διακρίνουμε τά χρώματα, καί ὅλα μᾶς φαίνονται λιγότερο ἢ περισσότερο γκριζα. Μέ τόν δυνατό φωτισμό παύουν νά λειτουργοῦν τά ραβδία καί ἡ ὄραση γίνεται μέ ὄργανο τά κωνία, ὅποτε ἔχουμε αἰσθήματα χρωμάτων. Ὑποτίθεται λοιπόν ὅτι σέ ὄσους πάσχουν ἀπό ἀχρωματοψία τά ραβδία δεσπόζουν (ὅπως κατὰ τὴν περιφερική ὄραση τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου) καί τά κωνία ἀδρανοῦν (ἢ λειτουργοῦν ἀνάμεσα).

10. Πῶς δέν βλέπουμε ἀνάποδα τά ἀντικείμενα

Ἀφοῦ οἱ φωτεινές ἀκτίνες πού ἐκπέμπονται ἀπό τά φωτιζόμενα ἀντικείμενα, γιά νά φτάσουν στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα, διασταυρώνονται στό κεντρικό σημεῖο τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας τῶν ματιῶν μας καί περνοῦν ἀπό τὴν κόρη στό βάθος τους, τά εἶδωλα τῶν πραγμάτων πού βλέπουμε πρέπει νά σχηματίζονται ἐκεῖ ἀνάποδα, κατὰ τό ἐξῆς σχῆμα:

Ἡ σκέψη αὐτὴ θέτει τὸ ἐρώτημα: πῶς παρά τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀντικείμενα ἐντυπώνονται ἀνάστροφα (τὰ «ἀπάνω» «κάτω» καὶ τὰ «κάτω» «ἀπάνω», τὰ «δεξιὰ» «ἀριστερά» καὶ τὰ «ἀριστερά» «δεξιὰ»), ἐμεῖς τὰ βλέπουμε «σωστά»; Ὅσοι ὅμως διατυπώνουν αὐτὴ τὴν ἀπορία λησμονοῦν ὅτι ἡ ἀ ν τ ἰ λ η ψ η (ὅπως ἐξηγήσαμε στὸ κεφ. 10) τελεῖται ὄχι μόνον μὲ μίαν αἴσθηση, ἀλλὰ μὲ ὁλόκληρο τὸν αἰσθητηριακό ὄπλισμό τῆς συνείδησης, καὶ συνάμα μὲ τὴ σύμπραξη τῆς μνήμης καὶ τῆς κριτικῆς λειτουργίας. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς λοιπόν (καὶ μάλιστα νωρὶς ὄχι μόνον στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ στὴ ζωὴ τοῦ γένους, «ὄντογενετικά» λοιπόν καὶ «φυλογενετικά») τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ «ἐκπαιδεύονται» κατὰ κάποιον τρόπο καὶ μὲ τὴ συνήθεια ἀποκτοῦν τὴν ἰ μ ἔ σ θ ἔ σ η ς πού ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν καθιερωμένη ὄψη τῆς πραγματικότητας. Ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ ἕνα εἶδος ἀ γ ω γ ῆ ς τῶν ματιῶν μας νὰ βλέπουν «ἀπάνω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῆς κεφαλῆς μας, «κάτω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῶν ποδιῶν μας, «δεξιὰ» πρὸς τὸ δεξιὸ μας χέρι, «ἀριστερά» πρὸς τὸ ἀριστερό – σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορίαν πού ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἄλλαν αἴσθησιν, καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν πείρα (τὴ δική μας καὶ τῶν συνανθρώπων μας).

Τὴν ἀπόδειξιν μᾶς ἔχει δώσει ἕνα πείραμα πού ἔκανε ἀπάνω τοῦ ὀ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος George Stratton: Κράτησε κλειστό τὸ ἕνα τοῦ μάτι καὶ φόρεσε στὸ ἄλλο ἕνα φακὸ πού ἀναποδογύριζε τὰ εἰδῶλα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ. Στὴν ἀρχὴ ἔβλεπε ἀνάστροφα τὰ ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός του. Ἐπειτα ὅμως ἀπὸ μερικές ἡμέρας ἢ ὄρασή του προσαρμόστηκε στὴς νέες συνθήκες καὶ παρά τὴν παρέμβαση τοῦ φακοῦ ἔβλεπε τὰ πράγματα «σωστά» – τὰ «ἀπάνω» ἀπάνω, τὰ «κάτω» κάτω, τὰ «δεξιὰ» δεξιὰ καὶ τὰ «ἀριστερά» ἀριστερά. Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἀφαίρεσε τὸν τεχνητὸ ὄπλισμό τοῦ ματιοῦ του, Stratton ἄρχιζε πάλι νὰ βλέπει τὸν κόσμον ἀνάποδα, μόνον γιὰ λίγο ὅμως: γρήγορα ἢ ὄρασή του ξαναγύρισε στὴν παλαιὰ τῆς συνήθειαν.

ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ ΜΑΣ

1. Ὀργανικά αισθήματα

Ὁ ρ γ α ν ι κ á λέγονται τὰ αισθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἑσωτερική κατάσταση τοῦ σώματός μας. Τέτοια εἶναι ἡ π ε ῖ ν α καί ἡ δ ῖ ψ α, ἡ ἀ κ ῆ τῶν δυνάμεων καί ἡ κ ό π ω σ η, ὁ κ ό ρ ο ς καί ἡ σ τ ε ν ο χ ώ ρ ι α (ἀπό δύσπνοια, καρδιακή πάθηση κ.τ.λ.) καί ἄλλα. Σπουδαιότερα θεωροῦνται ἡ πείνα πού γίνεται αισθητή στό στομάχι, καί ἡ δίψα πού τήν αισθανόμαστε στή γλώσσα, στόν οὐρανίσκο καί στό λάρυγγα.

Ἡ βιολογική σκοπιμότητα τῶν ὀργανικῶν αισθημάτων εἶναι φανερή: αὐτά μᾶς εἰδοποιοῦν γιά τίς ἀνωμαλίες πού παρουσιάζονται στά ὄργανα τοῦ σώματός μας καί μᾶς παρακινοῦν (ὅπως καί τὰ αισθήματα τοῦ πόνου) νά προνοήσουμε ἐγκαιρα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς κανονικῆς λειτουργίας τους. Ἐχουν ἐπίσης μεγάλη σημασία καί γιά τή συναισθηματική μας ζωή (καθώς θά ἰδοῦμε στά ἐπόμενα, μέρος Δεύτερο, κεφ. 1ο, § 2).

Δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἐάν ὑπάρχουν εἰδικά αισθητήρια γιά τὰ ὀργανικά αισθήματα.

2. Μυϊκά αισθήματα

Εἶναι ἐκεῖνα πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τή θέση τῶν μελῶν τοῦ σώματός μας, τίς κινήσεις τους καί τήν ἀντίστασή τους ἀπέναντι στά ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (π.χ. ὅταν προσπαθοῦμε νά σηκώσουμε ἕνα βάρος). Χάρη στά μ υ ῖ κ á αισθήματα μπορούμε μέ κλειστά μάτια νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τίς κινήσεις τῶν χεριῶν, τῶν ποδιῶν, τῆς κεφαλῆς καί τῶν λοιπῶν μελῶν μας. Ὅτι

τοῦτο τό ὀφείλουμε σέ ἰδιαίτερην αἴσθηση, τό βεβαιωνόμαστε ἀπό τίς παθολογικές περιπτώσεις ὅπου ὁ ἄρρωστος ὅταν δέν βλέπει, κινεῖ π.χ. τόν βραχίονά του ἀλλά δέν μπορεῖ νά καθορίσει τή θέση καί τίς κινήσεις του. Γι' αὐτό καί τόν ἀφήνει ἐπί μακρό χρόνο σέ στενόχωρες θέσεις πού δίνει στό χέρι του ὁ γιατρός.

Τά εἰδικά γιά τά μυϊκά αἰσθήματα αἰσθητήρια βρίσκονται στούς μῦς, στούς τένοντες καί στίς ἄρθρώσεις.

Ἡ σημασία τους γιά τήν ὑγεία καί τήν προστασία τοῦ σώματος εἶναι φανερή.

3. Στατικά αἰσθήματα

Μέ τά στατικά αἰσθήματα μαθαίνουμε πῶς εἶναι τοποθετημένο ἢ πῶς κινεῖται (ἔχει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό μέλος ἀλλά ὀλόκληρο) τό σῶμα μας, ἐάν ἰσορροπεῖ ἢ ὄχι.

Στήν περίπτωση αὐτή αἰσθητήρια ὄργανα εἶναι οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες καί τάλιθοφώρα κυστίδια πού βρίσκονται στό μέσα μέρος τῶν αὐτιῶν. Στήν ἀρχή οἱ φυσιολόγοι ὑπέθεταν ὅτι καί τά ὄργανα αὐτά μαζί μέ τόν κοχλία χρησίμευαν γιά τή λειτουργία τῆς ἀκοῆς. Ὅταν ὅμως πειραματικά ἀφαιρέθηκαν ἀπό ζῶα καί παρατηρήθηκαν οἱ ἀνωμαλίες πού ἐπακολούθησαν, ἀποδείχτηκε ὅτι σ' αὐτά ὀφείλονται τά στατικά αἰσθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἰσορροπία τοῦ σώματος, τή θέση καί τίς κινήσεις του.

Οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες εἶναι τρεῖς καί ἔχουν μέ τέτοιο τρόπο τοποθετηθεῖ ὥστε ν' ἀποτελοῦν τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδα πού ἀντιστοιχοῦν στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου (μῆκος, πλάτος καί βάθος). Οἱ σωληνες αὐτοί εἶναι γεμάτοι ἀπό λεμφατικό ὑγρό καί ἀπό τά τοιχώματά τους φυτρώνουν τριχίτσες πού εἰσδύουν μέσα στό ὑγρό. Ὅταν κινούμαστε πρὸς τά ἔμπρός, τό λεμφατικό ὑγρό τοῦ ὀριζόντιου σωλήνα ἐξαιτίας τῆς ἀδράνειας φέρεται πρὸς τά πίσω καί πιέζει τίς τριχίτσες πού βρίσκονται σ' ἐκεῖνο τό μέρος· αὐτές διεγείρουν ἕνα εἰδικό αἰσθητήριο νεῦρο καί ἔτσι ἀντιλαμβανόμαστε τήν κίνηση πού ἔκανε τό σῶμα μας, ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού ἔχουμε κλειστά τά μάτια καί ἄλλοι μᾶς μετακινοῦν (π.χ. ὅταν βρισκόμαστε μέσα σέ κινούμενο ἀνελεκυστήρα ἢ σέ ταλαντευόμενο πλοῖο). Τό ἴδιο συμβαίνει καί κατά τίς κινήσεις τοῦ

σώματός μας προς τά άπάνω καί προς τά κάτω, ή προς τά δεξιά καί προς τά άριστερά, αλλά στους άλλους δύο σωλήνες.

Τών λιθοφόρων κυστιδίων ή λειτουργία είναι πιθανότατα ή εξής: Μέσα σέ κάθε κυστίδιο ύπάρχει στερεό σωματίο πού όνομάζεται ώ τ ό λ ι θ ο ς καί στηρίζεται πάλι άπάνω σέ τριχίτσες. Οί κινήσεις του σώματος μεταβάλλουν τή θέση τών ώτολίθων στή σχέση τους μέ τίς τριχίτσες καί έτσι προκαλείται νευρική διέγερση πού μέ ειδικά νεύρα μεταβιβάζεται στα άντίστοιχα έγκεφαλικά κέντρα (στόν προμήκη μυελό καί στήν παρεγκεφαλίδα). Έκεί γίνεται αίσθητή καί ρυθμίζεται ή ίσορροπία του σώματος.

Έτσι έξηγείται τό φαινόμενο ότι κουφοί χωρίς λαβύρινθο (στ' αύτιά) δέν αισθάνονται τόν ήλιγο πού παθαίνουν οί κανονικοί άνθρωποι όταν στριφογυρίζουν πολλές φορές: οϋτε, βυθισμένοι στό νερό, μπορούν νά προσδιορίσουν τή θέση του σώματός τους. Ό λόγος είναι ότι δέν ύπάρχει σ' αυτούς όργανο γιά στατικά αισθήματα.

Τή σημασία τών ώτολίθων μέσα στό αισθητηριακό σύστημα απέδειξε ό Γερμανός φυσιολόγος Α. Kreide (1906) μέ τό εξής πείραμα:

Οί καρβίδες χάνουν μερικές φορές τούς ώτολίθους τους καί άποκτούν άλλους από τά υλικά του περιβάλλοντός τους. Ό Kreide στό εργαστήριό του έπέτυχε τά πειραματόζωά του νά βάλουν στή θέση τών χαμένων ώτολίθων τους σφαιρίδια από σίδηρο. Όταν έπειτα πλησίαζε ένα μαγνήτη στή μιά πλευρά του ζώου, εκείνο γύριζε από τήν άλλη, έπειδή είχε τό αίσθημα ότι έπεφτε προς τή διεύθυνση του μαγνήτη. Εάν τά σφαιρίδια, αντί νά βρískονται μέσα, ήσαν κολημένα απέξω στήν κεφαλή του, τό ζώο ή έμενε αδιάφορο στήν έλξη του μαγνήτη, ή συρότανε παθητικά προς αυτόν. Έπομένως τά αισθήματα τής κίνησης καί τής ίσορροπίας του σώματός του τά είχε μέ τήν παρέμβαση τών ώτολίθων (τών φυσικών ή τών τεχνητών) πού έθεταν σέ διέγερση τό άντίστοιχο αισθητήριο νεύρο.

ΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. 'Η προσαρμογή

'Η πειραματική ψυχολογική έρευνα τών σχέσεων μεταξύ έρεθισμῶν καί αισθημάτων έχει καταλήξει σέ αξιοσημείωτα πορίσματα πού εξηγούν τή στάση τού ὀργανισμοῦ ἀπέναντι στό περιβάλλον καί διαφωτίζουν ἀπ' αὐτή τήν πλευρά τόν ψυχικό μας βίο. 'Ιδού μερικά:

Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ αἰσθήσεις μας λειτουργοῦν μέ τέτοιο τρόπο ὥστε ν' ἀντιλαμβανόμαστε τελειότερα ὅ,τι κινεῖται καί μεταβάλλεται παρά τό ἀκίνητο καί ἀναλλοίωτο. Ὄταν λ.χ. οἱ εἰκόνες τῶν ἀντικειμένων σχηματίζονται ὄχι στό κέντρο τού ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα (δηλαδή στή θέση τῆς σαφέστατης ὄρασης) ἀλλά στήν περιφέρεια, καί τά ἀντικείμενα πού βλέπουμε μένουν ἀκίνητα, δέν μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε τό μέγεθός τους οὔτε νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια σέ τί ἀπόσταση βρίσκονται. Ἀντίθετα, ὅταν κινοῦνται, τά ἀντιλαμβανόμαστε μέ εὐκολία καί σαφήνεια, ἀκόμα καί μέ τήν περιφερική ὄραση. Ὄστε μικρό μόνο μέρος τού ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα προορίζεται γιά τήν ἀντίληψη ἀκίνητων, ἐνῶ ὀλόκληρος έχει τήν ιδιότητα νά ἀντιδρά σέ ἐρεθισμούς πού προέρχονται ἀπό κινούμενες μορφές. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τίς ἄλλες μεταβολές. Ὄταν λ.χ. προσηλώσουμε τό βλέμμα μας ἀπάνω σέ μιά καί τήν ἴδια θέση, πού φωτίζεται σταθερά καί μέ τήν ἴδια ένταση, θά παρατηρήσουμε ὅτι σιγά - σιγά ἐξαφανίζονται ὅλες οἱ διαφορές λαμπρότητας καί χρωμάτων: τό σκοτεινό φωτίζεται, ἀντίθετα τό λαμπρό σκοτεινιάζει καί τά χρώματα πηγαίνουν πρὸς τό γκριζο. Δηλαδή τά μάτια μας ἐξοικειώνονται στήν επίδραση τού φωτός καί δέν ἀντιδροῦν πιά στίς διαφορές.

Τό φαινόμενο τοῦτο λέγεται π ρ ο σ α ρ μ ο γ ῆ.

'Η προσαρμογή παρατηρεῖται ὄχι μόνο στήν ὄραση, ἀλλά καί στίς

Άλλες αισθήσεις: περισσότερο στις αισθήσεις της θερμότητας και της πίεσης και στην όσφρηση, ελάχιστα στην ακοή. Όταν μπαίνουμε σε δωμάτιο κλειστό, αισθανόμαστε τη μυρωδιά του· έπειτα από λίγο δεν μᾶς μυρίζει τίποτα – προσαρμόστηκε ἡ ὄσφρησή μας. Ἐπίσης, μόλις τὸ βάζουμε, αισθανόμαστε τὸ βάρος τοῦ καπέλου μας· ἔπειτα δεν τὸ νιώθουμε πιά – ἔγινε κι' ἐδῶ προσαρμογή.

Με τὴν προσαρμογή τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μας στοὺς ἐρεθισμούς τοῦ περιβάλλοντος τὸ σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο χάνουν σιγά-σιγά τὴν ἀξία τους γιὰ τὴν ἀντίληψή μας, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ νέο καὶ διαφορετικὸ γίνονται αἰσθητὰ μέ μεγαλύτερη ἔνταση. Ἡ βιολογικὴ σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς τακτικῆς εἶναι φανερὴ· ὁ ὀργανισμὸς μας ἔχει πολὺ μεγάλη ἀνάγκη νὰ ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τὸ νέο καὶ ἀπροσδόκητο, γιὰτὶ ἀπ' αὐτὰ συνήθως ἀπειλεῖται, ἐὰν δεν προλάβει νὰ ἀντιδράσει, ἐνῶ τὸ παλαιὸ καὶ ἀμετάβλητο τὸν ἐνδιαφέρουν λιγότερο ἢ καθόλου, ἀφοῦ ἀπ' αὐτὰ δεν μπορεῖ πιά νὰ διατρέξει κίνδυνο.

2. Ὁ νόμος τοῦ Weber

Γιὰ κάθε εἶδος ἐντυπώσεων πρέπει ὁ ἐρεθισμὸς, ὁ ἰκανὸς νὰ διεγείρει τὸ ἀντίστοιχο αἰσθητήριο ὄργανο, νὰ ὑπερβεῖ ὀρισμένην ελάχιστη τιμὴ ἔντασης γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ προκαλέσει αἴσθημα. Τοῦτο τὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ καθημερινὴ πείρα. Φωνές λ.χ. στὸ περιβάλλον μας, πού εἶναι παραπολὺ ἀδύνατες, δεν ἀκούγονται· καὶ ὑπάρχουν πιέσεις ἀπάνω στὸ δέρμα μας, μέ τόσο μικρὴν ἔνταση, πού δεν γίνονται αἰσθητές. Ἡ ελάχιστη τιμὴ ἔντασης τοῦ ἐρεθισμοῦ πού μπορεῖ νὰ δώσει αἴσθημα ὀνομάζεται, στή γλώσσα τῆς ἐπιστήμης, κ α τ ὠ φ λ ι. Τὸ κατῶφλι τοῦτο πού ἀποτελεῖ τὸ μέτρο εὐαισθησίας τοῦ κάθε αἰσθητηρίου ὀργάνου (ὅσο χαμηλότερο εἶναι γιὰ ἓνα ὄργανο, τόσο τὸ ὄργανο τοῦτο ἔχει μεγαλύτερη εὐαισθησία) εἶναι διαφορετικὸ γιὰ τίς διάφορες αἰσθήσεις καὶ ποικίλλει κατὰ τοὺς ὀργανισμούς – ὁ ἄλφα μπορεῖ νὰ ἔχει μεγαλύτερη εὐαισθησία ἀπὸ τὸν βῆτα στήν ὄσφρηση π.χ. ἢ στήν αἴσθηση τῆς θερμότητας.

Κ α τ ὠ φ λ ι δ ι α φ ο ρ ἄ ς λέγεται τὸ μέγεθος (ἢ ελάχιστη τιμὴ) πού πρέπει νὰ ἔχει ἡ διαφορά ἔντασης δύο ὁμοειδῶν ἐρεθισμῶν, γιὰ νὰ προκαλέσουν δύο χωριστὰ αἰσθήματα. Ὅταν λ.χ. βρισκόμαστε σὲ δω-

μάτιο πού φωτίζεται από ένα κερι, και ανάψουμε ένα δεύτερο κερι, άμέσως θά άντιληφθούμε τή διαφορά στόν φωτισμό. Έάν όμως τό δωμάτιο φωτίζεται από έκατό κεριά και προστεθεί σ' αυτά άκόμη ένα, μέ όλο πού και σ' αυτή τήν περίπτωση ή ένταση του φωτισμού αύξηθηκε άντικειμενικά τόσο όσο και στήν προηγούμενη (κατά μία μονάδα), δέν θά αιστανθούμε καμιά διαφορά. Τά άστέρια τά βλέπουμε τή νύχτα όχι όμως και τήν ήμέρα, άν και ή άκτινοβολία τους παραμένει νύχτα - μέρα ή ίδια. Έπίσης τόν ήχο του ρολογιού τόν άκούμε μόνο όταν επικρατεί τριγύρω ήσυχία: στόν θόρυβο δέν τόν άκούμε. Κ.ο.κ. Έπό τά παραδείγματα αυτά συμπεραίνουμε ότι μία και ή ίδια αύξηση έντασης του έρεθισμού άλλοτε γίνεται και άλλοτε δέν γίνεται αισθητή. Έπειραματική έρευνα έδειξε ότι όσο πιό δυνατός είναι ένας έρεθισμός, τόσο περισσότερο πρέπει νά αύξηθει ή δύναμή του, για νά γίνει αισθητή κάποια διαφορά. Μέ άλλα λόγια:

Έ αύξηση τής δύναμης ενός έρεθισμού, για νά προκαλέσει αισθητήν αύξηση στήν ένταση του αισθήματος, πρέπει νά είναι άνάλογη πρός τόν άρχικό έρεθισμό.

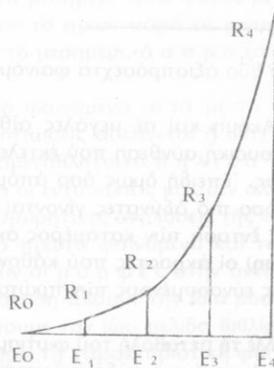
Αυτόν τό νόμο τόν διατύπωσε πρώτος ό φυσιολόγος Ernst Weber και για τούτο φέρει τό όνομά του.

Μέ βάση τό νόμο του Weber, ό G. Th. Fechner έδωσε στή σχέση έρεθισμού και αισθήματος τή μαθηματική διατύπωση:

$$E = K \cdot \log R$$

(όπου E σημαίνει τό αισθημα και R τόν έρεθισμό).

Ό τύπος έρμηνεύεται: τό αισθημα αύξάνεται σέ ένταση άνάλογα μέ τόν λογάριθμο τής δύναμης του αντίστοιχου έρεθισμού. Ένώ δηλαδή τά αισθήματα δυναμώνουν κατά άριθμητική πρόοδο, οι αντίστοιχοι έρεθισμοί μεγαλώνουν (ώς πρός τήν ισχύ) κατά γεωμετρική πρόοδο. Κατά τό άπέναντι σχήμα:

Μέ αυτή τή διατύπωση ό νόμος όνομάζεται νόμος του Fechner.

Ἀκριβέστερες παρατηρήσεις καί μετρήσεις ἀπέδειξαν ὅτι ὁ νόμος τοῦ Weber (καί πολύ περισσότερο ὁ ἀντίστοιχος τύπος τοῦ Fechner) ἰσχύει κατά προσέγγιση καί μέ μεγάλα περιθώρια μόνο γιά τά αἰσθήματα ὄρασης, ἀκοῆς, βάρους, πίεσης καί κινήσεων. Ἡ ἐφαρμογή του στή γεύση καί στήν ὄσφρηση εἶναι ἀμφίβολη. Ἐπειτα, γενικά, οἱ παραπολύ ἀδύνατοι ὅπως καί οἱ παραπολύ δυνατοί ἐρεθισμοί δέν ὑπακούουν σ' αὐτόν. Ἀποδείχθηκε ἀκόμη ὅτι ἡ ἀναλογία πού τονίζει ὁ νόμος, μεταξύ ἐρεθισμῶν καί λογαρίθμων τῶν αἰσθημάτων δέν εἶναι γιά ὅλες τίς αἰσθήσεις ἡ ἴδια.

Ὅπως ἄν ποτε ὁ νόμος τοῦ Weber ἔχει μεγάλη σημασία. Βεβαιώνεται μέ αὐτόν ὅτι τά αἰσθητήρια ὄργανά μας ἔχουν τήν ἰκανότητα νά προσαρμῶζονται τήν εὐαισθησία τους πρὸς τή δύναμη τῶν ἐρεθισμῶν. Εἶναι πολύ εὐαίσθητα ἀπέναντι στούς ἀδύνατους ἐρεθισμούς καί συνάμα λιγότερο εὐαίσθητα ἀπέναντι στούς δυνατούς. Ὅταν ὁ ἐρεθισμός εἶναι δυνατός, πρέπει νά ἀυξηθεῖ κατά πολύ ἡ δύναμή του, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή διαφορά, ἐνῶ στούς ἀδύνατους ἐρεθισμούς καί μικρή μόνο αὐξηση τῆς ἔντασης γίνεται ἀμέσως αἰσθητή.

Ἡ βιολογική σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς ιδιότητος εἶναι φανερή. Μιά εὐαίσθητη στά μικρά βάρη ζυγαριά εἶναι ἀχρηστή ὅταν πρόκειται νά ζυγίσουμε μ' αὐτήν βαριά ἀντικείμενα· ἀπό τό ἄλλο μέρος οἱ ζυγαριές γιά τά μεγάλα βάρη (ὅπως λ.χ. τῶν τελωνείων, πού ἐλέγχουν τό βάρος μεγάλων φορτίων) δέν ἔχουν ἐνδείξεις γιά μικρά μεγέθη. Ἀντίθετα τά αἰσθητήριά μας ἔχουν κατασκευαστεῖ ἔτσι ὥστε νά ἐκτελοῦν τό ἔργο τους καί μέ ἀδύνατους καί μέ δυνατούς ἐρεθισμούς.*

---

* Ἴδου δύο ἀξιοπρόσεχτα φαινόμενα:

I. Ἀκόμη καί σέ μεγάλες αἰθουσες συναυλιῶν οἱ ἀκροατές ἀκοῦνε τήν ἴδια μουσική σύνθεση πού ἐκτελεῖται ἀπό τήν ὀρχήστρα, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέση τους. Ἐπειδή ὅμως ὅσο ἀπομακρύνεται κανεὶς ἀπό τήν πηγὴ τῶν ἐρεθισμῶν, τόσο πῶ ἀδύνατες γίνονται οἱ ἐντυπώσεις του, θά περιμέναμε (ἀφοῦ ἡ ἀπόλυτη ἔνταση τῶν καταμέρους ἀκουστικῶν αἰσθημάτων μεταβάλλεται μέ τήν ἀπόσταση) οἱ ἀκροατές πού κάθονται στίς πίσω θέσεις νά ἀκοῦνε κάτι «ἄλλο» ἀπό τοὺς εὐνοουμένους τῶν πρώτων καθισμάτων.

II. Μέ τή μεταβολή τοῦ φωτισμοῦ ἡ ἔνταση τῶν ἀκτίνων πού ἐκπέμπουν τὰ διάφορα ἀντικείμενα αὐξομειώνεται. Ἐντούτοις, καί μέ τό περισσότερο καί μέ τό

3. 'Η ειδική ενέργεια τών αισθητηρίων.

Νόμος του Müller

Κάθε αισθητήριο όργανο δέχεται όρισμένο είδος έρεθισμών, ενώ σέ άλλους έρεθισμούς μένει άναίσθητο ή έλάχιστα άντιδρά. Π.χ. τό αισθητήριο τής όρασης έρεθίζεται άπό τίς ήλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις, τής άκοής άπό τίς παλμικές δονήσεις του άέρα κ.ο.κ. Έκτός όμως άπό τούς ειδικούς έρεθισμούς ύπάρχουν και οι γενικοί πού μποροϋν νά επιδράσουν άπάνω σέ πολλά αισθητήρια όργανα, π.χ. τό ήλεκτρικό ρεύμα. Στίς περιπτώσεις αυτές τό ποιόν του αισθήματος πού προκαλείται, δέν έξαρτάται άπό τό είδος του έρεθισμού αλλά άπό τή φύση του αισθητηρίου όργάνου πού έρεθίζεται, και άπό τή λειτουργία του μέρους του κεντρικού νευρικού συστήματος όπου μεταβιβάζεται ή διεγερση.

Π.χ. ό άμφιβληστροειδής χιτώνας τών ματιών έρεθίζεται όχι μόνο άπό τίς ήλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις του φωτός, αλλά και άπό τό ήλεκτρικό ρεύμα, άκόμη και όταν πιέσουμε τά βλέφαρα. Πάντοτε όμως μέ τούς έρεθισμούς τούτους προκαλοϋνται μόνο όπτικά αισθήματα. 'Η λεγόμενη χορδή του τυμπάνου τών αυτιών, πού περνάει άπό πίσω του, περιλαμβάνει μερικές ίνες του νεύρου τής γεύσης. Έάν άποκοπεί ή

λιγότερο φώς, έμεις έξακολουθοϋμε νά βλέπουμε τά πράγματα γύρω μας μέ τούς ίδιους χρωματισμούς. 'Ο Γερμανός ψυχολόγος Ewald Hering (1905) μέ ειδικές μετρήσεις διαπίστωσε ότι ή άντικειμενική λαμπρότητα τών μ α ύ ρ ω ν γραμμάτων ενός τυπωμένου βιβλίου είναι τό μεσημέρι τρεις φορές μεγαλύτερη άπό τή λαμπρότητα του ά σ π ρ ο υ χαρτιού τό πρωί· παρά τό γεγονός τούτο έμεις βλέπουμε μ α ύ ρ α τά γράμματα και τό μεσημέρι, ά σ π ρ ο τό χαρτί και τό πρωί.

'Η παλαιότερη Ψυχολογία έξηγοϋσε τά φαινόμενα αυτά μέ τό νόμο του Weber. Έλεγε δηλαδή ότι και στίς δύο περιπτώσεις αύξάνεται ή ελαττώνεται ή ένταση τών έρεθισμών, παραμένουν όμως άμετάβλητα τά π η λ ί κ α τών έντάσεων, δηλαδή οι σχέσεις τους, και γιά τούτο οι έντυπώσεις μας δέν αλλάζουν.

Σήμερα χάρη στά πειράματα και στίς θεωρητικές αναλύσεις τής «μορφολογικής Ψυχολογίας», γνωρίζουμε ότι και τό πρώτο φαινόμενο και τό δεύτερο όφείλεται στή μεγάλη στερεότητα πού έχουν οι μ ο ρ φ έ ς στήν άντίληψή μας (βλ. τήν § 5, του 1ου κεφ.). Παρά τήν άπόσταση άκούμε τήν ίδια μουσική συμφωνία, και μέ όλους τούς φωτισμούς βλέπουμε τήν ίδια σελίδα βιβλίου, επειδή τόσο ή μία μ ο ρ φ ή όσο και ή άλλη διατηρεί τή χαρακτηριστική φυσιογνωμία της· παρά τήν άλλωιση πού πάθαίνουν δέν διαλύονται.

χορδή (όποτε τό νεῦρο δέν μπορεί νά φτάσει ἔως τή γλώσσα) καί ἐρεθιστεῖ τό ἄκρο της μέ πίεση ἢ μέ ἠλεκτρικό ρεῦμα, γεννιέται αἴσθημα γεύσης ὁμοιο πρὸς ἐκεῖνο πού προκαλεῖ ἀπάνω στή γλώσσα μιὰ οὐσία ξινή. Ἐπίσης ἐάν μέ βελόνη ζεστή (θερμοκρασία 35°) ἐρεθίσουμε σημεῖο ψύχους ἀπὸ κείνα πού βρίσκονται σκορπισμένα σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος, θά ἔχουμε αἴσθημα ὄχι θερμότητας, ἀλλά ψύχους.

Ἄπ' αὐτά καί παρόμοια ἄλλα φαινόμενα συμπεραίνουμε ὅτι:

Διάφοροι κατά τό εἶδος ἐρεθισμοί, ὅταν ἐπιδρῶν ἀπάνω στό ἴδιο αἰσθητήριο ὄργανο, προκαλοῦν πάντοτε τά ἴδια κατά τό ποιόν αἰσθήματα.

Καί ἀντίστροφα:

Ὁ ἴδιος κατά τό εἶδος ἐρεθισμός, ὅταν ἐπιδρᾷ ἀπάνω σέ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, προκαλεῖ διάφορα κατά τό ποιόν αἰσθήματα.

Π.χ. τό ἠλεκτρικό ρεῦμα στά μάτια προκαλεῖ αἰσθήματα ὀπτικά, στό δέρμα αἰσθήματα ἀφής, στό νεῦρο τῆς γεύσης αἰσθήματα γεύσης.

Αὐτόν τό νόμο πού λέγεται νόμος τῆς εἰδικῆς ἐνέργειας τῶν αἰσθητηρίων, τόν διατύπωσε πρῶτος ὁ φυσιολόγος Johann Müller (1826).

Γιά νά δείξει τή σημασία τοῦ νόμου τούτου ὁ Ἀμερικανός ψυχολόγος William James (1842-1910) λέγει: Β λ έ π ο υ μ ε τόν ἥλιο, ἐπειδή τό ὄργανο πού δέχεται τίς κυμάνσεις τοῦ φωτός, συνδέεται μέ τό ὀπτικό νεῦρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό ὀπτικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ἄ κ ο ὕ μ ε τόν κεραυνό, ἐπειδή τά κύματα τοῦ ἀέρα, πού γεννοῦν τόν ἦχο, φτάνουν ἔως τό ἐσωτερικό τῶν αὐτιῶν μας καί ἐρεθίζουν ἐκεῖ τό ἀκουστικό νεῦρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀκουστικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι κατορθώνουμε νά ἀλλάξουμε τούς συνδέσμους μέ τέτοιο τρόπο ὥστε τό ἐσωτερικό τῶν αὐτιῶν μας νά συνδεθεῖ μέ τό ὀπτικό νεῦρο καί τό ὀπτικό ἐγκεφαλικό κέντρο, καί ὁ ἀμφιβλητροειδῆς χιτώνας νά συνδεθεῖ μέ τό ἀκουστικό νεῦρο καί τό ἀκουστικό ἐγκεφαλικό κέντρο, χωρίς νά διαταραχεῖ ἡ λειτουργία τῶν ὀργάνων μέ αὐτή τήν ἀλλαγὴ. Τότε, σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ Müller, θά σχηματιστεῖ στή συνείδησή μας μιὰ εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἑκείνη πού ἔχουμε τώρα: θά ἄ κ ο ὕ μ ε τόν ἥλιο καί θά β λ έ π ο υ μ ε τόν κεραυνό!

Ὁ νόμος λοιπόν τῆς εἰδικῆς ἐνέργειας τῶν αἰσθητηρίων ἀποδείχνει πόσο ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου, πού ἔχουμε σχηματίσει μέ τήν ἀντίληψή μας, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τή σύσταση καί τή λειτουργία τοῦ νευρικοῦ μας συστήματος. Τό ζήτημα τοῦτο ἔχει πολὺ μεγάλη σπουδαιότητα γιὰ τή φιλοσοφία. Ἐθεῖ ἔνα ἀπὸ τά σοβαρότερα φιλοσοφικά προβλήματα: ἐάν δηλαδή ἡ ἐμπειρία καί ἡ ἐπιστήμη πού στη-

ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἡ παράσταση

Ὄταν γιὰ πρώτη φορά ἀντίκρισα ἀπὸ τὸ πλοῖο τὴν προκουμαία καὶ τὰ γραφικὰ σπιτάκια τῆς Ὑδρας, ἡ ἐντύπωσή μου σχηματίστηκε (ὅπως λέγει τὰ πράγματα στὴ γλώσσα τῆς Ἡ Ψυχολογία τῶν αἰσθημάτων) ἀπὸ τὸ πλήθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων, πού τὰ εἶχαν προκαλέσει οἱ ἀντίστοιχοι ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ καὶ τὰ εἶχε συνθετικὰ συλλάβει (σέ ἐνότητα μορφῆς) ἡ ἀντίληψή μου. Τώρα ὅμως πού ἐδῶ στὴν Ἀθήνα ἀκούω τὸν συνομιλητὴ μου νὰ ὀνομάζει τὸ ἔμορφο νησί (χρόνια πολλὰ ὕστερ' ἀπὸ 'κείνη τὴ μοναδική μου ἐπίσκεψη) πῶς γίνεται νὰ τὸ ἀναπολῶ καὶ νὰ ἔχω μέσα μου ὀλοζώντανη τὴν εἰκόνα του, ὅπως τὸ πρωτοεῖδα, ἀφοῦ δέν ἔχω μπροστά μου τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ προσβάλλει τὰ αἰσθητήριά μου ὄργανα;

Ἡ ἐξήγηση πού δίνει ἡ ἐπιστήμη (χωρὶς καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὴ διασαφήσει περισσότερο στίς λεπτομέρειες) εἶναι ἡ ἐξῆς:

Καὶ ὅταν ἀκόμη πάψουν νὰ ἐνεργοῦν οἱ ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ πού τίς εἶχαν προκαλέσει, οἱ εἰκόνας τῶν πραγμάτων δέν χάνονται γιὰ τὴ συνείδησή μας (ἐάν βέβαια μᾶς εἶχαν τ ὀ τ ε ἐντυπωσιάσει ἢ – καθὼς λέγουμε ἀλληγορικά στὸν κοινὸ λόγῳ – «εἶχαν χαραχτεῖ βαθιά» μέσα μας), ἀλλὰ διατηροῦνται («πού;» καὶ «πῶς;» δέν γνωρίζουμε) σέ κατάσταση ἐτοιμότητας. Καὶ μόλις δοθεῖ ἡ ἀφορμὴ (μιὰ συναφῆς ἐντύπωση, ἀνάμνηση, σκέψη κτλ.) ξαναγεννιοῦνται μόνες τους. Αὐτὴ τὴ φορά ἡ διέγερση δέν ἔρχεται ἀπέξω στὰ περιφερικὰ αἰσθητήρια ὄργανα, ἀλλὰ γίνεται ἀπευθείας στὰ ἐγκεφαλικά κέντρα πού εἶχαν λειτουργήσει γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἡ ἀρχικὴ ἀντίληψη. Αὐτὰ δραστηριοποιοῦνται καὶ ἀναπαράγουν τὴν εἰκόνα μέ τὸ ὑλικὸ πού εἶχαν ἀποθησαυρίσει.

Ἔτσι μποροῦμε καὶ «βλέπουμε» μέ κλειστὰ μάτια ἀγαπημένα μας πρόσωπα πού ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἐγκαταλείψει τὸν κόσμῳ, «ἀκούμε» τὴ

φωνή τους, «αίσθανόμαστε» τήν ζεστασιά τῶν χειρῶν τους κ.ο.κ. σά νά τά ἔχουμε πάλι μπροστά μας καί νά ἐπικοινωνοῦμε μαζί τους.

Αὐτές οἱ ὑστερογενεῖς εἰκόνες ὀνομάζονται π α ρ α σ τ ᾶ σ ε ι ς .

Οἱ παραστάσεις ἀποτελοῦν τό ἐ π ο π τ ι κ ὸ κεφάλαιο τῆς πείρας, πού συσσωρεύεται μέ τή μάθηση. Ἡ ἰκανότητα νά ἀποταμιεύει τίς ἐντυπώσεις του μέ τή μορφή παραστάσεων καί νά ἔχει τίς πληροφορίες τοῦ εἶδους τούτου στή διάθεσή του, ὅταν τίς χρειάζεται γιά ν' ἀντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις, εἶναι ἕνα ἀπό τά πνευματικά προσόντα πού ἔδωσαν στόν ἄνθρωπο τό προβάδισμα μέσα στό βασίλειο τῶν ζῶων.

Ἄνευ αὐτῶν οἱ παραστάσεις εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιά νά ἀποταμιεύουν τίς πληροφορίες πού τῆς δίνει ἡ γλώσσα τῆς Ψυχολογίας καί νά μή παρασύρεται ἀπό τή χρήση τῆς στόν κοινὸ νεοελληνικὸ λόγο ὅπου σημαίνει τή θεατρικὴ παράσταση ἢ τήν παράσταση τοῦ δικηγόρου στόν κατηγορούμενο πού ὑπερασπίζει, ἢ ἀκόμη τίς διπλωματικές παραστάσεις (=διαμαρτυρίες). Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τίς παραστάσεις «φαντάσματα» – λέξη πού δέν μπορούμε νά τή μεταχειριστοῦμε στή νεοελληνικὴ μέ αὐτὴ τὴ σημασία.

Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τά ὁποῖα σχηματίζονται οἱ παραστάσεις (ἢ «ὕλη» τους) μᾶς εἶναι, κατὰ κανόνα, γνωστά ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις. Ἐπομένως εἶναι εὐλόγο ὅτι ὁ γεννημένος τυφλὸς δέν μπορεῖ νά ἔχει ὀπτικές παραστάσεις· ἐπίσης ὅποιος πάσχει ἀπὸ δαλτονισμό μπορεῖ νά ἔχει παραστάσεις μέ ὅλα τά ἄλλα χρώματα ἐκτός ἀπὸ τό κόκκινο καί τό πράσινο τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου.

2. Εἶδη παραστάσεων

Δύο εἶδη παραστάσεων διακρίνουμε: τίς μ ν η μ ο ν ι κ ῆ ς καί τίς φ α ν τ α σ τ ι κ ῆ ς . Οἱ πρῶτες ἀναφέρονται σέ ἀντικείμενα πραγματικά πού ἔπεσαν στήν ἀντίληψή μας· οἱ δευτέρες σέ ἀντικείμενα φανταστικά, πλάσματα τῆς φαντασίας μας. Καί τῶν φανταστικῶν παραστάσεων ἢ «ὕλη» μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις· ὁ συνδυασμὸς ὁμῶς τῶν στοιχείων πού τήν ἀποτελοῦν, δηλαδή ἡ «μορφή» τῆς εἰκόνας, εἶναι δημιούργημα τῆς δικῆς μας αὐτενέργειας. Συγκροτημένα μέ αὐτόν τόν τύπο δέν τά εἶχαμε ἕως τώρα γνωρίσει μέ τήν ἀντίληψή μας. Ἀ.χ. ἡ εἰκόνα ἐνός πεθαμένου φίλου πού διατηρεῖται μέσα

στή συνείδησή μας, είναι παράσταση μνημονική· ή νέα μελωδία που σχηματίζεται ως ακουστική εικόνα με τη δημιουργική φαντασία ενός μουσικοσυνθέτη, είναι παράσταση φανταστική. Αυτούς τούς ήχους έτσι συνδυασμένους δεν τούς είχε ακούσει ποτέ· τόν καθένα χωριστά, μέσα σε άλλες τονικές και ρυθμικές σχέσεις, τόν γνώριζε. Τό νέο τώρα είναι ή μορφολογική τους συγκρότηση σε πρωτότυπη μουσική φράση. Τίς παραστάσεις τίς ονομάζουμε από τήν αίσθηση που μᾶς ἔδωσε τίς αντίστοιχες ἐντυπώσεις. Ἔχουμε λοιπόν παραστάσεις ὀπτικῆς, ἀκουστικῆς, κινητικῆς (ἀπό αἰσθήματα μουσικά). Ἡ παράσταση π.χ. τῆς ὕδρας εἶναι ὀπτική, ἡ παράσταση τῆς μελωδίας ἀκουστική. Κινητικές εἶναι π.χ. οἱ παραστάσεις τῶν λέξεων που μπορούμε νά τίς γράψουμε μέ μάτια κλειστά, ἐπειδή μάθαμε τή γραφή τους μέ τήν ἄσκηση· οἱ ἀντίστοιχες ἐντυπώσεις ἔχουν σχηματιστεῖ μέ μουσικά αἰσθήματα κατά τήν ἀντιγραφή. Ὁσφρητικές, δερμικές καί παραστάσεις γεύσης σπανιότατα παρατηροῦνται, τουλάχιστο στόν ὄριμο ἄνθρωπο.* Τοῦτο ἐξηγεῖται: καθὼς προχωροῦμε στήν ἡλικία (μέ τήν ἐξέλιξη που ἔδωσε στόν ἄνθρωπο ὁ τεχνικός πολιτισμός) οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς ἐξυπηρετοῦνται σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ὄραση, τήν ἀκοή καί τήν μουσική αἴσθηση· γιὰ τοῦτο οἱ ἄλλες αἰσθήσεις μας ὑστέρησαν καί γίναμε φτωχότεροι ὡς πρός τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις.

3. Παράσταση καί ἐντύπωση

Οἱ συνηθισμένες παραστάσεις διαφέρουν ἀπό τίς ἐντυπώσεις:

α. Κατά τήν ἔνταση καί τή ζωηρότητα. Οἱ ἐντυπώσεις εἶναι ἐντονότερες καί ζωηρότερες· οἱ παραστάσεις ἀμυδρότερες, ἀσθενέστερες. Δέν ἔχει τήν ἴδια ἔνταση καί ζωηρότητα ἡ παράσταση ἑνός τοπίου ἢ μιᾶς μουσικῆς φράσης που διατηρεῖται μέσα στή συνείδησή μου, ὅσην καί ἡ ἐντύπωση που εἶχα ὅταν εἶδα τό τοπίο ἐκεῖνο ἢ ἄκουσα ἐκείνη τή μουσική φράση.

---

* Χωρίς βέβαια νά λείπουν, ὅταν εὐνοοῦνται ἀπό τή φυσική προδιάθεση καί τή μακράν ἄσκηση, ὅπως συμβαίνει στούς λεγόμενους ἐμπειροτέχνες τούς ἐιδικευμένους στήν ποιοτική ἐκτίμηση ὀρισμένων γεωργικῶν προϊόντων: π.χ. στούς *dégustateurs* (γιὰ τήν γεύση τῶν κρασιῶν καί τῶν τυριῶν) καί στούς *classificateurs* (γιὰ τήν ὄσφρηση τοῦ καπνοῦ ἢ τήν ἀφή τοῦ βαμβακιῶ).

β. Κατά τήν ἀκρίβεια καί σαφήνεια. Συγκρινόμενες μέ τις ἀντίστοιχες ἐντυπώσεις οἱ παραστάσεις εἶναι λιγότερο ἀκριβείς καί σαφείς. Παρουσιάζουν συνήθως κενά καί ἀοριστία, πού δέν τήν εἶχαν οἱ πρωτογενεῖς εἰκόνες, οἱ ἐντυπώσεις. Ἡ παράσταση λ.χ. ἐνός ζώου τῶν τροπικῶν χωρῶν, πού τό εἶδα πρῖν ἀπό καιρό σ' ἕνα ζωολογικό κῆπο, εἶναι ἀσαφής καί ἔχει χάσματα (ὡς πρὸς ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού δέν τά θυμοῦμαι πιά, γιατί ἴσως τότε δέν ἐνδιαφέρθηκα νά τά παρατηρήσω), ἐνῶ ἡ ἐντύπωση (ὅταν ἰδίως ἐνισχύεται καί κατευθύνεται ἀπό τήν προσοχή) μπορεῖ νά ἔχει μεγάλην ἀκρίβεια καί σαφήνεια.

γ. Κατά τή σταθερότητα. Οἱ ἐντυπώσεις, ἐάν ἀνανεώνονται μέ τήν παράταση τῶν ἐρεθισμῶν πού τις προκαλοῦν, εἶναι σταθερότερες ἀπό τις παραστάσεις, ἀκόμη καί ὅταν ἡ συνείδηση προσπαθεῖ νά τις κρατήσῃ στήν ἐπιφάνειά της. Ἐνόσω λ.χ. παρατηρῶ τό ρολόγι πού βρίσκεται ἀπάνω στό γραφεῖο μου, ἡ ἐντύπωσή του εἶναι σταθερή. Ὅταν κλείσω τά μάτια καί φέρω στή συνείδησή μου τήν παράστασή του, αὐτή μένει γιά μιὰ στιγμή, ἀλλά γρήγορα γίνεται ὄλοένα πῖο θαμπή καί ἐξαφανίζεται, γιά νά πάρει τή θέση της ἄλλη. Οἱ παραστάσεις φεύγουν ἢ μιὰ πίσω ἀπό τήν ἄλλη ὅπως οἱ εἰκόνες στήν ὀθόνη τοῦ κινηματογράφου.

Οἱ διαφορές αὐτές δέν ἰσχύουν ἀπόλυτα. Ἡ ψυχολογική ἔρευνα ἔδειξε ὅτι κάποτε οἱ παραστάσεις ἔχουν τήν ἴδια μέ τις ἐντυπώσεις ἐνταση, σαφήνεια καί σταθερότητα. Ὑπάρχουν τύποι ἀνθρώπων πού ἀπό προδιάθεση καί ἄσκηση ἔχουν τήν ἰκανότητα νά σχηματίζουν μνημονικές παραστάσεις ζωηρότατες καί χωρίς χάσματα. Ἀναφέρεται τό παράδειγμα Γάλλου ζωγράφου πού ἔφτανε μόνο γιά μιῆ ὥρα νά συναναστραφεῖ ἕναν ἄνθρωπο καί νά παρατηρήσῃ τό πρόσωπό του, γιά νά ζωγραφίσει κατόπιν τήν εἰκόνα του, χωρίς πιά νά τόν βλέπει, μέ πολύ μεγάλην ἀκρίβεια· τέτοιες προσωπογραφίες ἔκανε γύρω στίς 300 κάθε χρόνο... Ἀποδείχθηκε ἀκόμη πειραματικά (ἀπό τοὺς ἀδελφούς Erich Richard καί Walter Jaensch 1925, 1926), ὅτι τήν ἰκανότητα νά σχηματίζουν ἔντονος καί σαφείς ὀπτικές παραστάσεις τήν ἔχουν πολλοί ἄνθρωποι (ἰδίως ἔφηβοι στήν ἡλικία τῶν 11 ἕως 15 ἐτῶν). Οἱ τύποι αὐτοῖ ὀνομάστηκαν εἰδητικοί. Ὁ εἰδητικός ἔχει τόσο ζωηρές καί σαφείς ὀπτικές παραστάσεις, ὥστε μπορεῖ νά περιγράψῃ σύνθετα

αντικείμενα ή περιπλοκές σκηνές από τις μνημονικές παραστάσεις του, με μεγαλύτερη κάποτε ακρίβεια και ζωηρότητα παρά εάν είχε μπροστά του και παρατηρούσε τὰ ἴδια τὰ πράγματα ἢ γεγονότα.

Ἐξαιρετική ζωηρότητα καὶ σαφήνεια παρουσιάζουν κάποτε καὶ οἱ φανταστικές παραστάσεις τῶν μυθιστοριογράφων καὶ τῶν δραματικῶν συγγραφέων. Περιγράφουν τούς ἥρωες πού δημιουργοῦν μέ τή φαντασία τους μέ τόσην ἀκρίβεια καὶ συμμετέχουν σέ τέτοιο βαθμό στά παθήματά τους, ὥστε νομίζει κανεὶς ὅτι ἀναφέρονται σέ πραγματικά πρόσωπα πού ἔζησαν μαζί τους ἐπὶ πολλά χρόνια.

Ἀκριβῶς, ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει μεταξύ τους καμμιά ψυχολογική διαφορά πού νά ἰσχύει ἀπόλυτα, συγχέονται σέ μερικές ἀνώμαλες ψυχικές καταστάσεις οἱ παραστάσεις μέ τίς ἐντυπώσεις. (Βλ. ὅσα εἶπαμε ἤδη γιά τήν ψευδαισθησία καὶ τίς παραισθήσεις στήν § 6 τοῦ 1ου κεφαλαίου). Αὐτή καθεαυτήν ἢ ἐντύπωση, ὅταν εἶναι ἀδύνατη, δέν μπορεῖ νά ξεχωρίσει ἀπό τήν παράσταση· οὔτε καὶ ἡ παράσταση ὅταν εἶναι ἐντονὴ καὶ σαφής, ἀπό τήν ἐντύπωση. Γιά τοῦτο, σέ τέτοιες περιπτώσεις, συχνά γελοιάσαμε. Ἐάν π.χ. ὁ κρότος πού μοῦ φάνηκε ὅτι ἄκουσα αὐτὴ τὴ στιγμή, εἶναι πραγματικός ἢ πλασματικός, ἐάν δηλαδή ἔχω τώρα στή συνειδησή μου ἐντύπωση ἢ παράσταση ἀκουστική, πολλές φορές μπορῶ νά βεβαιωθῶ μόνο ἀπὸ τὴ σ υ ν ὲ χ ε ι α , δηλαδή ἀπὸ τὰ γεγονότα πού θά ἐπακολουθήσουν. Μέ τὴ συσχέτιση αὐτῶν τῶν γεγονότων πρὸς τὸ ἀμφισθητούμενο (συσχέτιση πού κάνει ἡ ἀντιλαμβανόμενη συνείδηση μέ τήν κριτικὴ λειτουργία τῆς) διαπιστώνω μέ βεβαιότητα ὅτι ὁ κρότος πού ἄκουσα ἦταν πραγματικός, ἔχει δηλαδή ὡς ἐντύπωση παραχθεὶ ἀπὸ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ πού ἔφρασαν στό αἰσθητήριο ὄργανο τῆς ἀκοῆς μου. Γιατί ἡ π ε ἶ ρ α μ ἔ ῥ χ ε ι δ ἰ δ ἄ ξ ε ι ὅτι ὁ πραγματικός κρότος ἔχει σέ παρόμοιες περιπτώσεις ὀρισμένες ἀ κ ο υ θ ὶ ε ς , σειρὰν ἐπόμενων ἐντυπώσεων, ἐνῶ ὁ πλασματικός ὡς παράσταση δέν ἔχει αὐτὴ τὴ συνέχεια. Ἔτσι μαθαίνουμε, ἀπὸ μικρὴν ἡλικία, νά διακρίνουμε τίς φανταστικές παραστάσεις τοῦ ὄνειρου ἀπὸ τίς ἐντυπώσεις· σιγά-σιγά ἀποκοτοῦμε τὸ μ ἔ τ ρ ο , γιά νά ξεχωρίζουμε τήν παράσταση ἀπὸ τήν ἐντύπωση, καὶ δέν γελοιάσαμε πιά. Τοῦτο οἷς ἀμφίβολες περιπτώσεις· ὅσο γιά τίς βθεβαιες, ἢ ἀντιλαμβανόμενη συνείδηση ἔχει ἄμεσα τὴ συναίσθηση ὅτι τὸ ἀντικείμενο πού βλέπει, ἀκούει, μυρίζει, γεύεται κτλ. εἶναι πραγματικό καὶ ὄχι πλασματικό, τῆς φαντασίας δημιούργημα.

Ἄς σημειωθεὶ ἀκόμη ὅτι ἐξαιτίας τῆς ψυχολογικῆς ὁμοιότητος πού ἔχουν, οἱ ἐντυπώσεις μποροῦν, κατὰ τήν ἀντίληψη, νά συγχωνεύονται μέ τίς (ἀντίστοιχες) παραστάσεις σέ εἰκόνες ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐντυπώσεων εἶναι πολὺ περιορισμένος στή σχέση του πρὸς τὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων πού ἔχουν ἐνωθεὶ μαζί τους. Ὅταν λ.χ. παρατηροῦμε γνωστά μας ἀντικείμενα (ἕνα ἔπιπλο τοῦ ὀπιτιοῦ μας, τὸ πρόσωπο ἐνὸς ἀπὸ χρόνια τακτικοῦ συνεργάτη μας κ.ο.κ.) ἐλάχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα πού πραγματικά βλέπουμε. Γιατὶ παρεμβαίνει ἡ

παράσταση της μορφής που διατηρείται σταθερή μέσα στη συνειδησή μας και συγχωνεύεται με την έντύπωση. Έτσι εξηγείται ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τίς μεταβολές που έχουν γίνει στα αντικείμενα αυτά· τό πώς λ.χ. αποχρωματίστηκε τό επιπλό μας ή ρυτιδώθηκε από τήν ήλικίωση τό πρόσωπο του συνεργάτη μας.

4. Ἡ ἐποπτεία

Ὡς πρὸς τή σαφήνεια καί τήν ἀκρίβεια οἱ παραστάσεις παρουσιάζουν διάφορες διαβαθμίσεις. Ἄλλες εἶναι ἀμυδρότερες καί ἐλλειπτικότερες, ἄλλες πῖό ξεκάθαρες καί δίχως χάσματα. Γιά τόν σχηματισμό σαφῶν καί ἀκριβῶν παραστάσεων οἱ προϋποθέσεις εἶναι: ἡ ψυχική ὀριμότητα, ἡ προσοχή καί ἡ ἀσκηση. Τό παιδί (καί ὁ διανοητικά καθυστερημένος), ὁ ἐπιπόλαιος καί ἀπρόσεχτος, καθώς καί ἐκεῖνος πού δέν ἀσκεῖ τήν παρατηρητικότητα καί τή μνήμη του, ἔχουν ἀσαφεῖς καί ἀνακριβεῖς παραστάσεις.

Τίς ξεκάθαρες καί ἄρτιες παραστάσεις τίς ὀνομάζουμε ἐποπτείες.

Κατά τήν προέλευσή τους διαιροῦμε τίς ἐποπτείες σέ δύο εἶδη: α. σ' ἐκεῖνες πού σχηματίζονται ἀπό ἄμεση ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου καί β. σ' ἐκεῖνες πού πηγὴ τους ἔχουν ἀντιλήψεις ἄλλων προσώπων, πού μᾶς μεταδόθηκαν («πληροφορίες»). Ὅποιος περιεργάστηκε μέ προσοχή τόν Παρθενώνα μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ξεκάθαρη καί ἀρκετά πλήρη παράστασή του, δηλαδή ἐποπτεῖαν ἀπό ἄμεση ἀντίληψη. Ἐποπτεία μπορεῖ νά ἔχει καί τῆς πυραμίδας τοῦ Χέοπα, χωρίς νά ταξιδέψει στήν Αἴγυπτο, ὄχι ὅμως ἀπό ἄμεση ἀντίληψη ἀλλά μέ τήν ἀνάγνωση ὑπέυθυνων καί λεπτομερῶν περιγραφῶν τοῦ μνημείου. Μέ αὐτόν τόν τρόπο σχηματίζουμε καί ἐποπτείες ἱστορικῶν προσώπων καί γεγονότων. Πολύτιμη, σέ τέτοιες περιπτώσεις, εἶναι ἡ βοήθεια πού μᾶς δίνουν οἱ μνημονικές παραστάσεις καί ἐντυπώσεις ἀπό συναφή (ὀμόλογα) ἀντικείμενα· μέ στοιχεῖα γνωστά συνθέτουμε τό ἄγνωστο.

5. Παραστατικοί τύποι

Μεγάλες διαφορές παρατηροῦνται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ὡς πρὸς τή σαφήνεια τῶν παραστάσεων πού διατηροῦν, ἀλλά καί ὡς πρὸς τό εἶδος τῶν παραστάσεων πού σχηματίζουν κατὰ προτίμηση. Οἱ

διαφορές αυτές οφείλονται κυρίως στη φυσική προδιάθεση του κάθε ατόμου, κατά δεύτερο λόγο σε μακράν άσκηση (πού τήν επιβάλλουν ή κοινωνική θέση και ή επαγγελματική του απασχόληση, γενικά ο τρόπος και οι ανάγκες της ζωής του).

Άλλοι διατηρούν σαφείς και ακριβείς κατά προτίμηση τις όπτικές, άλλοι τις ακουστικές και άλλοι τις κινητικές (μυϊκές) παραστάσεις. Τούς πρώτους ονομάζουμε **ό π τ ι κ ο ύ ς**, τούς δεύτερους **ά κ ο υ σ τ ι κ ο ύ ς** και τούς τρίτους **κ ι ν η τ ι κ ο ύ ς** τύπους. (Οι παραστάσεις από άλλες αισθήσεις είναι, όπως είπαμε, στην §2, σπάνιες και ελάχιστα καλλιεργούνται από τον μέσο πολιτισμένο άνθρωπο).

Όσοι ανήκουν στον **ό π τ ι κ ό π α ρ α σ τ α τ ι κ ό** τύπο διατηρούν ζωηρές και ακριβείς και επαναφέρουν στην επιφάνεια της συνείδησής τους με ευκολία και σταθερότητα τις όπτικές παραστάσεις. Υπάρχουν λ.χ. ρήτορες που μπορούν να απαγγέλουν τους λεπτομερώς προετοιμασμένους λόγους των χωρίς να μεταχειρίζονται χειρόγραφο· τό «διαβάζουν» με τό νοῦ, τόσο καθαρές και πλήρεις είναι οι όπτικές τους παραστάσεις. Στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται και οι λεγόμενοι όπτικοί αριθμομνήμονες (όπως ήταν ο Περικλῆς Διαμάντης)· βλέπουν για λίγες στιγμές σειρά όλόκληρη πολυψηφίων αριθμῶν και έπειτα, με μάτια κλειστά, μπορούν με τούς αριθμούς αὐτούς να έκτελέσουν όλες τις αριθμητικές πράξεις γρήγορα και με ακρίβεια, σά να είναι μέσα τους γραμμένοι άπάνω σε κάποιον όχι υλικό, αλλά νοητό πίνακα.

Τήν ίδια ικανότητα, στις ακουστικές παραστάσεις, έχουν όσοι ανήκουν στον **ά κ ο υ σ τ ι κ ό π α ρ α σ τ α τ ι κ ό** τύπο. Λέγεται για τόν Mozart ότι σε ηλικία 14 ἐτῶν άκουσε δύο μόνο φορές μία δυσκολότατη εκκλησιαστική μελωδία (όκτάφωνη) και τήν έγραψε στο τετράδιό του με ακρίβεια, τόσο καλά τήν είχε διατηρήσει στή μνήμη του. Άκουστικοί τύποι είναι όσοι, για να άπομνημονεύσουν ένα κείμενο (πεζό ή έμμετρο), προτιμούν όχι να τό διαβάσουν οι ίδιοι, αλλά να τό άκούσουν άπαγγελλόμενο από άλλους. Υπάρχουν και ακουστικοί αριθμομνήμονες (όπως ο όνομαστός άλλυτε Ιταλός Inaudi)· αὐτοί άκούνε μόνο μία μακρά σειρά πολυψηφίων αριθμῶν και τούς διατηρούν τόσο σταθερά (σάν ακουστικές παραστάσεις) μέσα στή συνείδησή τους, ώστε μπορούν με αὐτούς να έκτελούν αλάνθαστα δύσκολες αριθμητικές πράξεις. Παρατηρήθηκε μάλιστα ότι στους τύπους τούτους ή θέα τῶν αριθμῶν άπάνω σε πίνακα, αντί να ευκόλυνει, δυσκολεύει τή μνήμη τους.

“Όσοι τέλος ανήκουν στον κινητικό παραστατικό τύπο είναι δεξιότητες στις κινητικές (μουϊκές) παραστάσεις, σ’ εκείνες δηλαδή που αναφέρονται στην κίνηση των μελών του σώματος (χειριών, ποδιών) και ιδίως των γλωσσικών οργάνων. Σχοινοβάτες και χορευτές, πιανίστες και δακτυλογράφοι κατατάσσονται σ’ αυτή την κατηγορία. Ο κινητικός τύπος, γιά ν’ αποστηθίσει ένα κείμενο, πρέπει νά τό άπαγγείλλει μεγαλόφωνα· τότε οί παραστάσεις των κινήσεων που κάνουν ή γλώσσα καί τά χείλη του, χαράζονται άμέσως μέσα του. Όταν άναπολεί ένα ποίημα λ.χ., δέν μπορεί νά άποφύγει τίς ελαφρές έστω κινήσεις των φωνητικών οργάνων του. «θυμάται» μέ αυτές. Καί οί τυφλοί που παίρνουν τίς πληροφορίες τους άπό τον γύρω κόσμο μέ την άφή καί τίς κινήσεις, σ’ αυτό τον παραστατικό τύπο ανήκουν. Όπως είναι γνωστό, οί τυφλοί μαθαίνουν ανάγνωση καί γραφή μέ ειδικά ανάγλυφα σύμβολα που τ’ άγγίζουν μέ τά δάχτυλα των χειριών (μέθοδος Louis Braille, 1809-1852).

“Ας σημειωθεί ότι οί καθαροί παραστατικοί τύποι είναι πολύ σπάνιοι. Οί πλείστοι άνθρωποι ανήκουν σέ τύπους μεικτούς καί συνήθως είναι: ώς προς τίς παραστάσεις των πραγμάτων όπτικo-κινητικόί, ώς προς τίς παραστάσεις των λέξεων άκουστικό-κινητικοί.

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

1. Ἡ σύνδεση καί ἡ ἐπαναφορά

Στόν ἐπιπόλαιο παρατηρητή (καί αὐτοπαρατηρητή) ἡ ροή τῶν παραστάσεων μέσα στή συνείδησή μας, καθώς ἔρχονται καί φεύγουν γιά ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἄλλες, φαίνεται τυχαία καί αὐθαίρετη. Ὅταν λ.χ. σέ ὥρες ἀνάπαυσης ἀναπολοῦμε γεγονότα τοῦ παρελθόντος ἢ, ὅπως λέγουμε ἀλληγορικά, «ὄνειρευόμαστε μέ μάτια ἀνοιχτά», ἡ μιά παράσταση διαδέχεται μέσα στή συνείδησή μας τήν ἄλλη χωρίς φανερόν ἀλληλουχία καί τάξη. Ὑστερ' ἀπό λίγο ἡ παράσταση πού μᾶς ἀπασχολεῖ φαίνεται τόσο ἄσχετη πρὸς ἐκεῖνες πού ἀρχικά εἶχαν μέσα μας σχηματιστεῖ, ὥστε ἀποροῦμε πῶς φτάσαμε σ' αὐτήν· τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τήν ἀφετηρία τῶν ἀναπολήσεών μας. Ἐν τούτοις ἡ ψυχολογική ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ διαδοχή σέ μιά σειρά παραστάσεων (τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου) δέν εἶναι ὅσο φαίνεται συμπτωματική καί ἀνεξήγητη, ἀλλά ρυθμίζεται ἀπό νόμους. (Τούς νόμους τούτους ἐξακρίβωσε καί διατύπωσε πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης).

Τίποτα μέσα στή συνείδησή μας δέν ὑπάρχει ἀπομονωμένο καί ἄσχετο μέ τά ἄλλα στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς. Οἱ παραστάσεις μας συμπλέκονται ἡ μιά μέ τήν ἄλλη καί μέ τήν ἀλληλουχία τους ἀποκτοῦν δεσμούς στερεοῦς. Μόλις ἡ μιά ἀπό δύο ἢ περισσότερες τῆς σειράς πού ἔχει μέ τή συμπλοκή τους σχηματιστεῖ, ἀνακληθεῖ στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης ἀπό ὅποιαδήποτε ἀφορμή, ἀμέσως καί χωρίς δική μας προσπάθεια ἀνασύρει τήν ἄλλη ἢ τίς ἄλλες πίσω της.

Τή σύνδεση τῶν παραστάσεων ὀνομάζουμε **συνεῖρμ**ό καί τήν ἐπαναφορά τους **ἀνάπλαση**.

Ἡ ἀνάπλαση προϋποθέτει καί μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη συνειρμοῦ, ἀφοῦ μόνο συνειρμένες παραστάσεις ξαναπλάθονται. Γιά τοῦτο καί τά δύο φαινόμενα τά ἐξετάζουμε μαζί καί τά χαρακτηρίζουμε μέ τόν ἴδιο ὄρο: φαινόμενα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων.

2. Νόμοι τοῦ συνειρμοῦ

Τέσσερις νόμους τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων ἀναφέρει ἡ κλασική Ψυχολογία: α. *τό νόμο τῆς ὁμοιότητος*, β. *τό νόμο τῆς ἀντίθεσης*, γ. *τό νόμο τῆς συνάφειας στόν χῶρο* καί δ. *τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στόν χρόνο*.

Κατά τό νόμο τῆς ὁμοιότητος μιᾶ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει ὅμοιες κατά τό περιεχόμενο παραστάσεις. Τήν ὁμοιότητα πρέπει νά τήν ἐννοήσουμε ἐδῶ σέ ὅλη τήν κλίμακα τῶν διαβαθμίσεων τῆς: ἀπό τήν πλήρη ὁμοιότητα ἕως τήν ἀπλή ἀναλογία. Καθώς βλέπω τό μικρό ρολόγι περασμένο στό χέρι μου, ἔρχονται στή συνειδησή μου παραστάσεις ὁμοίων, κατά τό μέγεθος καί τόν τύπο, ρολογιῶν πού ἔχω ἰδεῖ στό χέρι μου φίλων ἢ οἰκείων μου. Κοντά σ' αὐτές ὅμως (ἢ καί χωρίς αὐτές) ξαναπλάθονται μέσα μου ἡ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς ἐκκλησίας ἢ ἡ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς πλατείας, πού ἔχουν μέ τήν τωρινή ἐντύπωσή μου ὄχι ὅλα, ἀλλά πολλά καί κίρια γνωρίσματα κοινά. Καί ἡ ἀπλή ἀναλογία τῶν εἰκόνων εὐνοεῖ καί φέρνει τήν ἀμοιβαία τους ἀνάπλαση: π.χ. ἡ ἐντύπωση ἑνός πελαργοῦ πού φτερουγίζει χαμηλώνοντας πρός τή φωλιά του, ξαναπλάθει τήν παράσταση ἀεροπλάνου πού κατεβαίνει γιά νά προσγειωθεῖ· ἡ ἐντύπωση ἑνός γλυκύφθογγου τραγουδιοῦ τήν παράσταση τοῦ ἀηδονιοῦ κ.ο.κ. Ἀπό τέτοιους συνειρμούς ἔχουν τήν προέλευσή τους οἱ ἀλληγορίες καί οἱ μεταφορές τοῦ ποιητικοῦ λόγου: «τά ὄριμα στάχια κυματίζουν», «οἱ ἱτίες γέρνουν πένθιμα τήν κεφαλή τους», «ροδίζει ἡ ἀνατολή», «τό μάτι ἀστράφτει» κ.τ.λ.

Κατά τό νόμο τῆς ἀντίθεσης μιᾶ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει παραστάσεις ἀντίθετου περιεχομένου. Τό μαῦρο πέπλο θυμίζει λευκά φορέματα, ἡ ἀκμή τῆς νεότητος τή φθορά τῶν γερατιῶν, ὁ πλοῦτος τή φτώχεια κ.ο.κ.

Κατά τό νόμο τῆς συνάφειας στόν χῶρο παραστάσεις συνείρονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαία ὅταν τά ἀντικείμενά τους βρί-

σκονται πολύ κοντά τό ένα στό άλλο (μέσα στό ίδιο τοπικό πλαίσιο). "Όταν λ.χ. περνῶ από τό σταυροδρόμι, ὅπου ἄλλοτε εἶδα τήν αίματηρή σύγκρουση δύο ὀχημάτων, ξαναγυρίζουν στή συνείδησή μου οἱ παραστάσεις ἐκείνης τῆς σκηνῆς: ἀναπολῶ τήν εἴσοδο τοῦ πατρικοῦ μου σπιτιοῦ στό χωριό καί ἔρχεται στό νοῦ μου ἡ εἰκόνα τῆς ντυμένης μέ πράσινα φύλλα βρυσούλας πού βρίσκεται ἐκεῖ κοντά κ.ο.κ. Τά ἀντικείμενα τῶν παραστάσεων τούτων γειτονεύουν στό χῶρο καί γιά τοῦτο ἡ μιά ἀνασύρει μέσα μας τήν ἄλλη.

Τέλος κατά τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο συνείρονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαία παραστάσεις πού σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἢ μιά μετά τήν ἄλλη (μέσα στό ίδιο χρονικό πλαίσιο). "Όταν π.χ. βλέπω ἀστραπή, περιμένω τόν κεραυνό· ἡ μυρωδιά ἐνός φαγητοῦ μᾶς κάνει νά θυμηθοῦμε ἕνα στρωμένο τραπέζι· γνωστή φωνή πού ἀκούγεται στό σκοτάδι, συνοδεύεται ἀπό τήν ὀπτική παράσταση τοῦ προσώπου πού μιλεῖ. Ὁ συνειρμός τῶν ψυχικῶν τούτων εἰκόνων (κατά ζεύγη) καί ἡ ἀνάπλασή τους ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἔχουν μέσα στή συνείδησή μας σχηματιστεῖ κατ' ἐπανάληψη ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἢ μιά μετά τήν ἄλλη.

3. Ὁ γενικός νόμος τοῦ συνειρμοῦ

Ἡ νεώτερη Ψυχολογία δέν δίνει καί στούς τέσσερις τούτους νόμους τήν ἴδια ἀξία. Βασικός θεωρεῖ τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί τό νόμο τῆς ὁμοιότητας· τούς ἄλλους δύο τούς θεωρεῖ παράγωγους. Πραγματικά, ὁ νόμος τῆς συνάφειας στό χῶρο εὐκόλα μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο, γιατί οἱ παραστάσεις τῶν ἀντικειμένων πού βρίσκονται τοπικά τό ένα κοντά στό άλλο, σχηματίζονται ἢ ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἢ μιά μετά τήν ἄλλη. Ἐάν λοιπόν ἡ παράσταση τῆς σκηνῆς τοῦ αὐτοκινητικοῦ δυστυχήματος ἀνακαλεῖται στή συνείδηση ἀπό τήν ἐντύπωση τῆς διασταύρωσης ὅπου ἔγινε, τοῦτο συμβαίνει ἐπειδή ἀρχικά οἱ δύο εἰκόνες σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ἢ σέ στενή χρονικήν ἀλληλουχία, καί ἡ σχέση αὐτή τίς ἔδεσε τή μιά μέ τήν ἄλλη. Ἐπίσης ὁ νόμος τῆς ἀντίθεσης μπορεῖ νά ἀναχθεῖ ἐν μέρει στό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί ἐν μέρει στό νόμο τῆς ὁμοιότητας. "Όπου στόν φυσικό κόσμο παρουσιάζονται μαζί ἀντιθέσεις (θουνό καί πεδιάδα, ἄσπρο χιόνι καί μαῦρος καπνός, στερεό

αὔμα καί ὑγρό στοιχεῖο κτλ.) προκαλοῦν συνήθως ζωηρήν ἐντύπωση καί οἱ παραστάσεις τους συνείρονται σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο. Ἐξάλλου ἡ ἀντίθεση προϋποθέτει κατά κανόνα τήν ὁμοιότητα σέ ὀρισμένα συστατικά στοιχεῖα· ἐπομένως ἡ ἀνάπλαση, σέ τέτοιες περιπτώσεις, μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καί μέ τό νόμο τῆς ὁμοιότη-
τας.

Ἄλλά καί οἱ δύο αὐτοί βασικοί νόμοι τοῦ συνειρμοῦ, ὁ νόμος τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί ὁ νόμος τῆς ὁμοιότητας, θεωροῦνται ἀπό τή νεώτερη Ψυχολογία περιπτώσεις ἑνός γενικοῦ νόμου πού μποροῦμε νά τό διατυπώσουμε ὡς ἐξῆς:

Τά περιεχόμενα τῆς συνείδησης (ἐδῶ οἱ παραστάσεις) μέ τή σειρά πού σχηματίζονται συμπλέκονται σέ συνθέσεις, δηλαδή σέ σύνολα, πού τά στοιχεῖα τους ἀποκοῦν τέτοια ἐσωτερική συνοχή, ὥστε ὅταν ἐπιτα ἕνα μέρος τοῦ ὅλου ἔρθει γιά ὅποιοδήποτε λόγο στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης, ἔχει τήν τάση νά ἀνακαλεῖ καί τά ἄλλα, καί ἔτσι τό σύνολο ξαναπλάθεται μέ τή διάρθρωσή του.

4. Οἱ ὄροι τῆς ἐπιλογῆς κατά τήν ἀνάπλαση

Τό κάθε ἀντικείμενο τοῦ γύρω μας κόσμου ἔχει, σέ πολλές καί ποικίλες περιστάσεις, πέσει στήν ἀντίληψή μας. Κάθε φορά ἡ ἐντύπωση του ἔχει συνδεθεῖ ὄχι μόνο μέ μιάν ἀλλά μέ ὀλόκληρο πλῆθος ἐντυπώσεων καί παραστάσεων ποικίλου περιεχομένου. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν γενικό νόμο τοῦ συνειρμοῦ (§ 3), ὅταν ἡ ψυχική εἰκόνα του σχηματιστεῖ, ἀπό ὅποιαδήποτε αἰτία, μέσα στή συνείδησή μας, εἴτε ὡς νέα ἐντύπωση εἴτε ὡς ξαναπλασμένη παράσταση, θά ἔχει τήν τάση νά ἀνακαλέσει ὄλες τίς παραστάσεις πού μαζί τους ἔχει συνειρμικά ἐνωθεῖ. Ἐντούτοις, ἡ παρατήρηση βεβαιώνει: α. ὅτι μόνο περιορισμένος ἀριθμός αὐτῶν τῶν παραστάσεων ξαναπλάθεται, ἐνῶ οἱ ἄλλες δέν ἀνασύρονται στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης· καί β. ὅτι αὐτές πού ξαναπλάθονται δέν εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιες, ἀλλά διάφορες σέ διάφορες περιστάσεις. Θά γίνετα ἐπομένως, ἀνάμεσα στίς παραστάσεις πού ἔχουν τή δυνατότητα νά ξαναπλαστοῦν, κάποια ἐ π ἰ λ ο γ ῆ ἀπό τή συνείδησή μας, χωρίς νά τήν καταλαβαίνουμε, καί γιά τοῦτο ἀπό τήν ἴδια ἀφετηρία ἄλλες ἀνακαλοῦνται καί ἄλλες ὄχι. Π.χ. ἡ ἐντύπωση τῆς μικρῆς πλατείας μέ τό παλαιό συντριβάνι, γνώριμος καί χαρακτηριστικός χῶ-

ρος τοῦ μακρινοῦ χωριοῦ τῆς καταγωγῆς μου, ἔχει συνειρμικά δεθεῖ μέ παραπολλές ψυχικές εἰκόνες, μέ τίς ὅποίες κατ' ἐπανάληψη σχηματίστηκε (ταυτόχρονα ἢ διαδοχικά) μέσα στή συνείδησή μου κατά τά παιδικά μου χρόνια. Λ.χ. μέ τίς ἐντυπώσεις τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων πού βρίσκονται τριγύρω της, τοῦ ἀχρηστευμένου, σιωπηλοῦ συντριβανοῦ, τοῦ ἡρώου πού ὀρθώνεται στήν ἄκρη της, τῶν πρασιῶν μέ τά λιγοστά λουλουδία πού τή στολίζουν, καθώς καί μέ τήν παράσταση μιᾶς θλιβερῆς σκηνῆς, μιᾶς διένεξης λ.χ. τῶν οἰκείων μου, πού ἔγινε ἐκεῖ, μπροστά στά πληγωμένα ἀπό τή ντροπή παιδικά μου μάτια. Τώρα πού ἀναπολῶ τά περασμένα καί ἔρχεται στή συνείδησή μου ἡ παράσταση τῆς μικρῆς πλατείας, ὅλες αὐτές οἱ εἰκόνες μποροῦν νά ξαναπλαστούν. Ἐντούτοις ἄλλοτε ἀνασύρεται μαζί της ἡ παράσταση τοῦ χαλασμένου συντριβανοῦ ἢ τοῦ μαρμάρινου ἡρώου, καί ἄλλοτε ἡ παράσταση τῶν γύρω μαγαζιῶν ἢ τῆς φιλονεικίας τῶν συγγενῶν μου. Κάθε φορά λοιπόν πού ἀναδεύονται μέσα στή συνείδηση οἱ μνημονικές παραστάσεις, γίνεται κάποια ἐπιλογή, ὄχι ὅμως πάντοτε μέ τήν ἴδια βάση, οὔτε ἐπομένως μέ τό ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Οἱ κύριοι παράγοντες πού καθορίζουν τόν τρόπο τῆς ἐπιλογῆς καί τά προϊόντα της, εἶναι δύο:

- α. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν, καί
- β. Ἡ σχέση τους μέ ὀλόκληρη τήν ψυχική μας κατάσταση.

5. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν

Ὅσο ἰσχυρότερα ἔχουν συνδεθεῖ δύο ἢ περισσότερες παραστάσεις μεταξύ τους, τόσο εὐκολότερα ἢ μιά ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης τήν ἄλλη ἢ τίς ἄλλες. Οἱ ἰσχυρότεροι συνειρμοί ἐπιβάλλονται στούς ἀσθενέστερους.

Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν ἐξαρτᾶται ἀπό πολλούς παράγοντες. Ἴδού οἱ σπουδαιότεροι:

- α. Ἡ προσοχή. Ὅταν μέ προσοχή ἀποστηθίζω τούς στίχους ἐνός ποιήματος, οἱ δεσμοί ἀνάμεσα στίς παραστάσεις μου γίνονται ἰσχυρότεροι, καί γιά τοῦτο αὐτές ξαναπλάθονται ἔπειτα εὐκολότερα. Τήν ὥρα πού διαβάζω δέχομαι καί πολλούς ἄλλους ἐρεθισμούς ἀπό τό περιβάλλον, ἔπειδή ὅμως εἶμαι προσηλωμένος στήν ἀνάγνωση, οἱ δεύ-

τερες αυτές έντυπώσεις δέν δένονται μέ τίς παραστάσεις του ποιήματος (ή δένονται πολύ χαλαρά) καί δέν μένουν στή μνήμη μου.

β. Τά σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α πού προκαλούνται ταυτόχρονα μέ τίς έντυπώσεις καί έξαιτίας τους.– Ίσχυρότερους μεταξύ τους δεσμούς άποκτοϋν οί παραστάσεις πού μās συγκινούν περισσότερο· οί συναισθηματικά άδιάφορες μένουν ασύνδετες καί γρήγορα ξεχνιούνται. Π.χ. άπό τόσα πολλά καί ποικίλα λόγια (άφηγήσεις, φιλοφρονήματα, πειράγματα, σχόλια κτλ.) πού άκούμε σέ μιά φιλική συγκέντρωση, συγκρατούμε διαρκέστερα καί άναθυμούμαστε εύκολότερα, έκείνα πού μās χαροποίησαν ή μās λύπησαν, μās άνησύχησαν ή μās έξόργισαν.

γ. Οί πρόσφατοι συνειρμοί διατηρούνται, αλλά μέ τόν καιρό άδυνατίζουν. Όσα ζήσαμε, καί μάλιστα έντονα αύτή τήν έβδομάδα, έρχονται καί ξανάρχονται ζωηρά στή μνήμη μας. Σιγά-σιγά όμως χάνουν τήν έντασή τους καί δύσκολα ξαναπλάθονται.

Άπό δύο συνειρμούς πού έχουν τήν ίδια δύναμη, αλλά διαφορετική ήλικία, μέ τό πέρασμα του χρόνου ό παλαιότερος άδυνατίζει λιγότερο άπό τόν νεώτερο. Μέ άλλες λέξεις: ή πορεία τής λήθης είναι γοργή για τό κοντινό καί άργή για τό μακρινό παρελθόν.

Τούτο άποδείχεται πειραματικά ως έξής: Άρκοϋν πολύ λιγότερες επανάληψεις για νά ξαναφέρουμε στή μνήμη μας ένα ξεχασμένο ποίημα πού είχαμε άποστηθίσει στά νεανικά μας χρόνια, άπό όσες χρειάζονται για νά άπαγγείλουμε μέ ακρίβεια άλλο ποίημα (μέ τόν ίδιο αριθμό στίχων) πού τό άπομνημονεύσαμε πριν άπό μερικούς μήνες καί τό έχουμε λησμονήσει.

δ. Έάν δύο παραστάσεις Α καί Β έχουν ισχυρά συνδεθεί, ό συνειρμός αύτός δυσκολεύει τή σύνδεση τής Α μέ μιά τρίτη παράσταση, π.χ. τή Γ. Έάν όμως μέ πολλές επανάληψεις επιμείνουμε νά συνδεθούν ισχυρά οί Α καί Γ (τό πείραμα γίνεται στό ψυχολογικό έργαστήριο μέ τήν άπομνημόνευση σειρών άπό λέξεις πού δέν άποτελούν φράσεις μέ νόημα), τότε ό μεταξύ Α καί Β δεσμός άδυνατίζει. Η ανάπλαση τής Α δέν έχει πλέον ως συνέχεια τήν ανάπλαση τής Β, αλλά τής Γ. Έχουμε λ.χ. συνηθίσει νά γράφουμε έσφαλμένα «διάλειμμα». Ό συνειρμός αύτός μās έμποδίζει νά γράψουμε τό όρθό «διάλειμμα», έστω καί αν μās ύποδειχτεί κατ' επανάληψη τό λάθος, καί έξακολουθούμε νά γράφουμε

τή λέξη μέ δύο λ και ένα μ. Έάν όμως μέ συνεχή άσκηση δυναμώσουμε τό νέο συνειρμό, ό παλαιός αδυνατίζει και διαλύεται.

ε. Έντονη πνευματική έργασία ά μ έ σ ω ς μετά τήν άπομνημόνευση αδυνατίζει τούς συνειρμούς και δυσκολεύει τήν ανάπτυλαση. Μάθαμε π.χ. τίς δύσκολες λεπτομέρειες τής λογικής κατασκευής μέ τήν όποία άποδείχεται ένα μαθηματικό θεώρημα· έπειτα χωρίς διακοπή έργασίας αρχίζουμε τή μελέτη ενός πολύπλοκου θέματος τής Φυσικής. "Όταν τελειώσουμε, θά παρατηρήσουμε ότι δυσκολευόμαστε νά ξαναφέρουμε στό νοΰ μας χωρίς χάσματα τήν άπόδειξη του θεωρήματος. Έάν όμως αφήσουμε νά περάσει λίγος χρόνος, μέ ανάπτυλαση ή μέ έλαφρές πνευματικές απασχολήσεις, τό άποτέλεσμα θά είναι πολύ διαφορετικό· ή διακοπή τής έντονης διανοητικής προσπάθειας δίνει τήν εύκαιρία στους συνειρμούς νά γίνουν ισχυρότεροι, έπομένως και μονιμότεροι.

στ. Έμμετρο κείμενο μπορούμε νά τό άπομνημονεύσουμε πολύ εύκολότερα από πεζό μέ ίσον αριθμό συλλαβών. "Ο ρ υ θ μ ό ς γίνεται δεσμός συνοχής τών παραστάσεων και δυναμώνει τό συνειρμό τους. Μέ τό ρυθμό οργανώνονται οί λέξεις σέ άκουστικές «μορφές», δηλαδή σέ συμπλέγματα μέ έσωτερική ένότητα, και έτσι, μόλις ξαναπλαστεί ή παράσταση τής πρώτης, ανακαλούνται πίσω της μέ τή σειρά όλες οί άλλες. "Ας σημειωθεί ότι ή δομή τής ρυθμικής «μορφής» μοιάζει μέ ί ε ρ α ρ χ ί α πού δέν παραβιάζεται· μόνον όταν ξεκινήσουμε από τόν πρώτο στίχο ενός ποιήματος, όχι άπ' όποιοιδήποτε άλλο (πολύ λιγότερο, από τό τέλος) μπορούμε ν' άπαγγείλουμε χωρίς λάθος όλόκληρη τή στροφή ή τίς στροφές του. "Η σημασία τών ρυθμικών «μορφών» γιά τή μάθηση γνωρίζουμε από πείρα ότι είναι πολύ μεγάλη. Δύσκολοι κανόνες τής Γραμματικής ή του Συντακτικού άπομνημονεύονται εύκολα όταν διατυπωθούν μέ μέτρο.

ζ. Καί τό ν ό η μ α μέ τήν έσωτερική άλληλουχία πού δίνει σέ μία σειρά παραστάσεων, τίς δένει σέ συμπαγείς ένότητες (πολύ μεγαλύτερου πλάτους από 'κείνες πού σχηματίζονται μέ τίς ρυθμικές σχέσεις), και έτσι δυναμώνει τούς συνειρμούς και διευκολύνει τήν ανάπτυλαση. Εύκολα άπομνημονεύουμε όλόκληρη σελίδα κειμένου, όταν έχουμε συλλάβει τό νόημα του περιεχομένου, ενώ αντίθετα πολύ δύσκολα διατη-

ροῦμε στή μνήμη καί λίγες ἀκόμη γραμμές ὅταν ἀποτελοῦνται ἀπό φράσεις χωρίς νόημα. Στή δεύτερη περίπτωση ἡ ἀπουσία λογικοῦ εἰρ-
μοῦ ἐμποδίζει τή συγκρότηση «μορφῶν».

6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὁλόκληρη τήν ψυχική μας κατάσταση

α. Κατά τήν ἀνάπλαση προτιμῶνται (ἐπιλέγονται καί προβάλλον-
ται) ἐκεῖνες οἱ παραστάσεις πού ἔχουν περισσότερες καί στενότερες
σχέσεις μέ τό θέμα ἢ τό ἀντικείμενο τῶν σ κ έ ψ ε ώ ν μας. Ἐτσι π.χ.
ὅταν μέ ἀπασχολεῖ (ἢ λίγο πρῖν μέ ἀπασχόλησε) τό ζήτημα τῆς ποικι-
λίας καί τῆς ταχύτητας τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων πού ἔχει ἐφεύρει ὁ
αἰώνας μας, ἡ θέα ἑνός πελαργοῦ ἀνασύρει στή συνείδησή μου τήν
παράσταση τοῦ ἀεροπλάνου. Ἐάν πάλι αὐτή τή στιγμή συζητῶ μ' ἕνα
γνώριμό μου γιά τή σοφή σκοπιμότητα πού ὑπάρχει στόν κόσμο τῶν
ἐμβίων ὄντων, ἡ ἴδια ἐντύπωση ἀνακαλεῖ στή μνήμη μου μιᾶ πληροφο-
ρία πού πρῖν ἀπό πολύν καιρό διάβασα σ' ἕνα ἐπιστημονικό περιοδικό:
ὅτι οἱ πελαργοί τό χειμῶνα πού φεύγουν γιά τά θερμά κλίματα, κουβα-
λοῦν στή ράχη τους μικρά ἀποδημητικά πουλιά πού ἔτσι ταξιδεύουν
ξεκούραστα, ἀλλά καί ἀποζημιώνουν τούς μεταφορεῖς ἀπαλλάσσοντάς
τους ἀπό τά ἐνοχλητικά παράσιτα πού χώνονται στό δέρμα τους. Καί
στίς δύο περιπτώσεις ἀπό τούς συνειρμούς τῆς παράστασης τοῦ πε-
λαργοῦ μέ ἄλλες προτιμήθηκε ἐκεῖνος πού σχετίζεται ἀμεσότερα μέ τίς
σκέψεις μου. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἡ (ὀπτική ἢ ἀκουστική) ἐντύπωση μιᾶς
λέξης ξαναπλάθει ὄχι τήν ἴδια ἀλλά διαφορετικές παραστάσεις, ἀνά-
λογα μέ τά συφραζόμενα. Π.χ. ἀλλιῶτικα ἐννοοῦμε τή λέξη «ἔργο» ὅταν
τή διαβάζουμε μέσα σ' ἕνα βιβλίο Πειραματικῆς Φυσικῆς, ἀλλιῶτικα
ὅταν τή συναντοῦμε μέσα σέ μιάν οικονομική ἢ κοινωνιολογική πρα-
γματεία, καί πάλι ἀλλιῶτικα ὅταν τή βρίσκουμε μέσα σ' ἕνα μυθιστό-
ρημα ἢ κριτικό δοκίμιο. Γιατί κάθε φορά προτιμῶνται κατά τήν ἀνά-
πλαση οἱ συναφεῖς πρὸς τό θέμα συνειρμοί.

β. Στήν ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατά τήν ἀνάπλαση παίζει ἐπίσης
ρόλο ἡ ψυχική δ ι ἄ θ ε σ η, τό ποιόν τῶν συναισθημάτων μας. Μεγα-
λύτερη ἐπίδραση ἔχουν οἱ βίαιες συγκινήσεις. Ἡ ὀργή λ.χ. πού αἰσθά-
νομαί αὐτή τή στιγμή ἐναντίον ἑνός προσώπου πού μοῦ φέρθηκε βά-

ναυσα, επιδρᾶ περιοριστικά στή ροή τῶν παραστάσεων μου: ἀποκλείει τούς ἄλλους συνειρμούς καί ἀνοίγει τό δρόμο μόνο σ' ἐκείνες τίς παραστάσεις πού ἀναφέρονται στό ἐπεισόδιο καί στό πρόσωπο πού τό προκάλεσε – εἶμαι γιά πολλήν ὥρα αἰχμάλωτος τῆς ὀργῆς μου, ἀναθυμοῦμαι διαρκῶς πράγματα πού τήν τρέφουν.

γ. Ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν ξεαρτᾶται, τέλος, ἀπό τίς φανερές ἢ κρυφές ἐπιθυμίες, τά διαφέροντα καί τίς ὀρμές μας. Ὅσο καί νά προσπαθεῖ νά κρύψει τήν ἐπιθυμία του ὁ φίλος πού ἦρθε νά μᾶς ἐπισκεφθεῖ, συχνά τή μαντεύουμε ἀπό τά λόγια πού ἔρχονται κατ' ἐπανάληψη στό στόμα του. Ἀπό πείρα γνωρίζουμε πόσο ὄχι μόνο ὁ κύκλος, ἀλλά καί ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων ἑνός ἀνθρώπου ξεαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τῶν διαφερόντων του· μπροστά στό ἴδιο ἀντικείμενο (π.χ. τόν ξάστερο οὐρανό τῆ νύχτα) ἄλλες, ἐντελῶς διάφορες, παραστάσεις ξαναπλάθονται στή συνείδηση τοῦ γεωργοῦ, τοῦ ναυτικοῦ, τοῦ καλλιτέχνη. Δυνατή ἐπίσης εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ὀρμῶν, τῆς πείνας, τοῦ φόβου κτλ., στήν πορεία τῶν παραστάσεων· ὅταν πεινοῦμε, ξαναπλάθουμε ἐπίμονα παραστάσεις φαγητῶν· ὅταν βαδίζουμε στά σκοτεινά, μέσα σέ δρόμους ἄγνωστους, κατέχουν τή συνείδησή μας παραστάσεις σκηνῶν τρόμου κ.ο.κ.

Γενικά ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατά τήν ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων εἶναι συνάρτηση τῆς ὅλης ψυχικῆς μας κατάστασης, ὄχι μόνον ὅπως παρουσιάζεται τήν ὥρα πού γίνεται, ἀλλά καί ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό τή φυσική μας ἰδιοσυγκρασία καί ἀπό τήν ἀτομική ἐμπειρία, τίς περιστάσεις τῆς ζωῆς μας. Ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητα, μέ τίς ὀρμές καί τά διαφέροντά της, τίς συγκινήσεις καί τίς σκέψεις της, τούς πόθους καί τίς ἐπιδιώξεις της, ἀποκαλύπτεται στό πλῆθος καί στό εἶδος τῶν παραστάσεων πού δραστηριοποιούνται καί ἐπιβάλλονται κατά τήν ἀνάπλαση. Τοῦτο ἐξηγεῖ τήν ἐξαιρετική σημασία πού δίνει ἡ Ψυχοθεραπευτική στήν ἀνάλυση τῶν ἐπίμονων συνειρμῶν, ὅταν προσπαθεῖ νά διαγνώσει ἰδιορρυθμίες καί ἀνωμαλίες δύσκολων χαρακτήρων. Τό τί ἔρχεται ἀμέσως καί κατ' ἐπανάληψη στή μνήμη μας ὅταν μᾶς δοθεῖ ἀπό τόν ψυχοθεραπευτή τό παράγγελμα νά κάνουμε ἐλεύθερη ἀνάπλαση παραστάσεων μέ ἀφετηρία ὀρισμένη λέξη ἢ εἰκόνα, μπορεῖ κάποτε νά ἀποκαλύψει περιπλοκές πού δέν τίς ὑποπτευόμαστε, γιατί εἶναι παραχωμένες στό βάθος τῆς συνείδησης ἀπό τά πρώτα παιδικά μας χρόνια.

7. Ἡ συναισθησία

Ἵπάρχουν ἄνθρωποι πού ὅταν ἀκοῦνε φωνές ἢ παρατηροῦν γράμματα, «βλέπουν» ταυτόχρονα ὀρισμένα χρώματα. Λ.χ. ὁ Γερμανός ψυχολόγος Gustav Fechner μέ τό φωνήεν α εἶχε τήν «ἐντύπωση» τοῦ ἄσπρου· τοῦ μαύρου μέ το ου· τοῦ κίτρινου μέ το ε· τοῦ κόκκινου μέ τόν ἦχο τῆς σάλπιγγας· τοῦ γαλάζιου μέ τόν ἦχο τοῦ αὐλοῦ. Τό φαινόμενο τοῦτο λέγεται σ υ ν α ἰ σ θ η σ ῖ α καί, ὅπως ἔδειξε ἡ ψυχολογική ἔρευνα, δέν εἶναι πολύ σπάνιο, μόνο πού τά προκαλούμενα μαζί μέ τό πρῶτο δευτερεύοντα «αἰσθήματα» ποικίλλουν κατά τά πρόσωπα. Ἵναφέρονται παραδείγματα ἀνθρώπων πού ὅταν ἀκοῦνε μουσική, «βλέπουν» ταυτόχρονα ἐγχρωμα σχήματα· ἄλλων πού μέ τή θέα μιᾶς θύελλας σέ πίνακα ζωγραφικό «ἀκοῦνε» τόν ἄνεμο νά σφυρίζει· ἄλλων πού μόλις ἀντικρίσουν τό φαγητό στό πιάτο, ἔχουν «αἰσθήματα» γεύσης κ.ο.κ.

Ἄλλοι ἔδιναν στίς συναισθησίες ἐξήγηση φυσιολογική. Ἵπέθεταν δηλαδή ὅτι κάποτε οἱ ἐρεθισμοί πού διεγείρουν ὀρισμένο μέρος τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἀπλώνονται καί σέ γειτονικές περιοχές, καί ἔτσι προκαλοῦν μαζί μέ τό κύριο καί ἄλλα «αἰσθήματα» πού τό ποιόν τους ἐξαρτᾶται ἀπό τή φυσική προδιάθεση τοῦ κάθε προσώπου. Ἵ ἀντίληψη πού ἐπικρατεῖ σήμερα, εἶναι ὅτι καί ἐδῶ πρόκειται γιά συνειρμούς ἐντυπώσεων μέ παραστάσεις· οἱ παραστάσεις ὁμως αὐτές ἔχουν τόση ζωηρότητα, ὥστε οἱ συναισθησιακοί τύποι νομίζουν ὅτι εἶναι ὄχι ψυχικές εἰκόνες, ἀλλά πραγματικές ἐντυπώσεις («αἰσθήματα»).

Δέν πρέπει νά συγχέουμε τή συναισθησία μέ τήν κοιν α ἰ σ θ η σ ῖ α, ὅπως ὀνομάζουν μερικοί Ψυχολόγοι τήν «κοινή» αἴσθηση τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος ἐδίδαξε ὅτι ἐκτός ἀπό τίς πέντε αἰσθήσεις ὑπάρχει, σάν ἀνώτερη λειτουργία, ἡ «κοινή», μέ τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ τ ὀ α ἰ σ θ η μ α ὀ τ ἰ α ἰ σ θ ἄ ν ε τ α ἰ. Ὁργανό της, ἔλεγε, εἶναι ἡ καρδιά· ἀπ' αὐτήν ξεκινοῦν οἱ «πόροι» πού τή συνδέουν μέ τά ἄλλα αἰσθητήρια ὄργανα, γιά νά πληροφορεῖται τήν ἐνέργειά τους.

Ἵ ἔνοια τῆς κοιν ἰ ν ἦ ς αἴσθησης ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό τή νεώτερη Ψυχολογία (ἐκτός ἀπό σπάνιες ἐξαίρεσεις). Τό νά ν ἰ ὶ θ ο ὑ μ ε, ὅταν αἰσθανόμαστε, ὅτι αἰσθανόμαστε· ὅταν σκεπτόμαστε, ὅτι σκεπτόμαστε· ὅταν συγκινούμαστε, ὅτι συγκινούμαστε· ὅταν ἐπιθυμοῦμε, ὅτι ἐπιθυμοῦμε - εἶναι ἔργο τῆς σ υ ν ε ἰ δ ἠ σ η ς.

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΦΑΝΤΑΣΙΑ

1. Ἡ φυσιολογική βάση τῆς μνήμης

Τὴν ικανότητα νὰ διατηροῦμε τίς ἐντυπώσεις μὲ τὴ μορφή παραστάσεων καὶ νὰ τίς ξαναπλάθουμε, ὀνομάζουμε μ ν ἤ μ η.

Πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ διατήρηση καὶ ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων;

Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ψυχικὲς εἰκόνες μετὰ τὴν παύση τῶν ἐρεθισμῶν πού προκάλεσαν τὰ ἀντίστοιχα αἰσθήματα, δὲν ἐξαφανίζονται ἀλλὰ ἀφήνουν ἀπάνω στὴ φαϊὰ οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου ἴχνη πού ὀνομάστηκαν μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη ἐ γ γ ρ ἄ μ μ α τ α (R. Semon). Ποιὰ εἶναι ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἐγγραμμάτων, καὶ πῶς εἶναι δυνατόν ἀπάνω στὴν περιορισμένη ἐπιφάνεια τῶν νευρικῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου νὰ ἀποθηκευτεῖ τόσο πλῆθος καὶ τέτοια ποικιλία παραστάσεων, ὅσες διατηρεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἀνεπτυγμένου ἀνθρώπου – δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἐξηγήσουμε. Πρῶτος ὁ Πλάτων (μέσα στοῦ διάλογό του «Θεαίτητος» 191 κ.π.) παρομοίωσε τὴν ψυχὴ μὲ «κῆρινον ἐκμαγεῖον», ὅπου χαράζονται οἱ ἐντυπώσεις, ὅπως – θὰ λέγαμε σήμερα – ἀποτυπώνεται ἡ φωνὴ ἀπάνω σὲ ἓνα φωνογραφικὸ δίσκο. Ὅπως ὅποτε, παρά τίς ἀνυπερβλήτες δυσκολίες πού παρουσιάζει, ἄλλη ἐξήγηση φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ τοῦ φαινομένου δὲν χωρεῖ.

Μετὰ τὴ νευρικὴ διέγερση πού προκαλεῖ τὴν ἐντύπωση, τὸ νευρικὸ σύστημα δὲν μένει στὴν ἴδια κατάσταση ὅπου ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρεθισμό – ἀλλοιώνεται ἐσωτερικά. Αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τὰ ἴχνη τὰ διατηρεῖ ἐπὶ (ἀπροσδιόριστα) μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Καὶ ὅταν δοθεῖ ἀφορμὴ (μὲ μιὰ νέα διέγερση) τὰ ἴχνη πού ἀντιπροσωπεύουν τίς παραστάσεις σὲ κατάσταση ἀναμονῆς, γίνονται ἐνεργὰ καὶ ἔτσι ξαναπλάθονται οἱ ἀντίστοιχες ψυχικὲς εἰκόνες. Ἐπειδὴ δὲ τὰ νευρικὰ κύτταρα τοῦ συστή-

ματος συνδέονται στενά τό ένα μέ τό άλλο, ή ενεργοποίηση τών «έγγραμμάτων» άπάνω σέ μερικά κύτταρα μεταδίνεται διαμέσου τών συνδέσμων καί στά ίχνη πού έχουν χαραχτεί άπάνω σέ άλλα μέρη τής κυτταρικής επιφάνειας, καί έτσι μιά παράσταση μπορεί νά άνασύρει πίσω της όλόκληρη σειρά άλλων (σύμφωνα μέ τόν γενικό νόμο του συνειρμού, § 3 του κεφ. 8).

Ήσ σημειωθεί ότι ή εξήγηση αυτή είναι άπλή ύπόθεση, πού βέβαια δέν μάς ικανοποιεί έντελώς (όπως άλλωστε καί πολλές άλλες επιστημονικές ύποθέσεις), αλλά μάς βοηθεί ν' άντιληφθοϋμε, μέ κάποιο τρόπο, τό φαινόμενο τής μνήμης από άποψη φυσιολογική. Ή μνήμη είναι γιά τήν Ψυχολογία, όπως καί γιά τή φιλοσοφική άνάλυση τών σχέσεων «σώματος» καί «ψυχής» (καθώς έδειξε μέ τό φημισμένο έργο του «Μνήμη καί Ύλη» ο Γάλλος φιλόσοφος Henri Bergson 1859 - 1941) τό κατ' έξοχήν πρόβλημα.

2. Ίδιότητες τής μνήμης

Ή μνήμη ενός άνθρώπου χαρακτηρίζεται καί βαθμολογείται:

α. Από τό β ά θ ο ς της, δηλαδή από τή βαθεία χάραξη τών «έγγραφών» της.

β. Από τή δ ι ά ρ κ ε ι α τών συντηρούμενων παραστάσεων.

γ. Από τήν π ι σ τ ό τ η τ ά της, δηλαδή από τήν άκρίβεια τών αναπλάσσόμενων παραστάσεων.

δ. Από τήν έ τ ο ι μ ό τ η τ ά της νά δραστηριοποιεί τούς συνειρμούς. Καί

ε. Από τό π λ ά τ ο ς της, τόν πλούτο καί τήν ποικιλία τών θησαυρισμάτων της.

Σπουδαιότερες είναι οί τρεις πρώτες ιδιότητες· τούτων παράγωγες θεωρούνται οί δύο τελευταίες.

Όροι εύνοϊκοί γιά τήν άπόκτηση καλής μνήμης είναι:

α. Ή έντονη π ρ ο σ ο χ ή, τό ζωηρό έ ν δ ι α φ έ ρ ο ν και ή καλή συναισθηματική δ ι ά θ ε σ η κατά τόν σχηματισμό τών παραστάσεων.

β. Ή πολλαπλή σ ύ ν δ ε σ η τών παραστάσεων μεταξύ τους· οί παραστάσεις πού έχουν άποκτήσει πολλαπλές σχέσεις μέσα σέ ένα συνειρμικά όργανωμένο σύνολο, διατηρούνται περισσότερο καί ξαναπλάθονται εύκολότερα· γιατί πηγαινόμε προς αυτές από πολλούς δρόμους.

γ. Ἡ κ α τ α ν ό η σ η τοῦ περιεχομένου καί τῶν σχέσεων τῶν παραστάσεων πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε.

δ. Ἡ ἄ σ κ η σ η μέ ἐπιμελείς καί μεθοδικές ἐπαναλήψεις τῶν ὄσων μαθαίνουμε.

Ἡ μνήμη εἶναι ἀπό τίς ψυχικές λειτουργίες πού ἀναπτύσσονται καί ἀποδίνουν περισσότερα ὅταν γυμνάζονται ἀπό τήν τρυφερή ἡλικία.

3. Ἡ ἀπομνημόνευση

Μέ τρεῖς τρόπους ἀπομνημονεύουμε:

α. Μ η χ α ν ι κ ἄ. Δέν κατανοοῦμε δηλαδή τό περιεχόμενο καί τή λογική συνάρτηση, ἀλλά προσέχουμε καί συγκρατοῦμε τήν ἐξωτερική σχέση, τή σειρά τῶν παραστάσεων (μ ν ἤ μ η μ η χ α ν ι κ ἣ). Εἶναι φανερό ὅτι ὅσα ἀπομνημονεύουμε μέ αὐτό τόν τρόπο δέν διατηροῦνται ἐπί πολύ χρόνο καί, τό σπουδαιότερο, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν δημιουργικά ἀπ' αὐτόν πού τά ἔμαθε. Ἐπομένως, παρά τόν κόπο πού ἀπαιτεῖ, ἡ ἀπομνημόνευση τοῦ εἶδους τούτου εἶναι ὄχι μόνο ἐφήμερη, ἀλλά καί παθητική, «νεκρή».

β. Κ ρ ι τ ι κ ἄ. Ὅταν δηλαδή κατά τήν ἀπομνημόνευση προσέχουμε στό νόημα τῶν παραστάσεων καί τίς ὀργανώνουμε σέ «μορφές» ἀνάλογα μέ τίς λογικές ὁχέσεις τους (μ ν ἤ μ η κ ρ ι τ ι κ ἣ). Ἐτσι μόνο ἀπομνημονεύεται σταθερά π.χ. ἡ ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος ἢ ἕνα νομικό ἐπιχείρημα. Ἡ μάθηση μέ αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἀσφαλῆς καί προπᾶντων γόνιμη, δημιουργική.

γ. Ἐνας τρίτος τρόπος εἶναι νά βρίσκουμε ἀνάμεσα στίς νέες παραστάσεις πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε, καί σέ παλαιές (εὐμνημόνευτες ἀπό τήν πολλή χρήση) δευτερεύουσες ἀλλά εὐκόλα ἀποτυπω- νόμενες ὁμοιότητες (μ ν ἤ μ η ἄ γ χ ί ν ο υ ς). Αὐτό λ.χ. γίνεται συνή- θως κατά τήν ἀπομνημόνευση ἱστορικών χρονολογιῶν ἢ γεωγραφικῶν σχημάτων· τό σχῆμα τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου τό θυμούμαστε εὐ- κόλα ὅταν τήν παρομοιάσουμε μέ ὑπόδημα· τό ἔτος πού κατακτήθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπό τούς Φράγκους, 1204, ὅταν προσέξουμε ὅτι οἱ ἀριθμοί πηγαίνουν ἀνεβαίνοντας ἀπό τό 1 ἕως τό 4, μέ τή διαφορά ὅτι στή θέση τοῦ 3 βρίσκεται τό 0.

4. 'Η ανάμνηση

Δέν είναι όλες οί μνημονικές παραστάσεις (ή συμπλέγματα παραστάσεων) ανάμνησεις. 'Α ν α μ ν ή σ ε ι ς ονομάζουμε εκείνες πού τίς ά ν α γ ν ω ρ ί ζ ο υ μ ε ώς γεγονότα τής δικής μας ζωής, ώς προσωπικά δηλαδή βιώματα, καί μπορούμε λίγο ώς πολύ νά τίς τ ο π ο θ ε τ ή σ ο υ μ ε σέ όρισμένη χρονική θέση μέσα στό παρελθόν μας. Πολλά περιστατικά τού τελευταίου μεγάλου πολέμου διατηρώ στή μνήμη μου· ξεχωρίζω όμως όσα ό ίδιος έζησα, τίς πρώτες λ.χ. ήμέρες τής επιδρομής τού έχθρου στήν άνύποπτη χώρα μας, από 'κεινά πού μου διηγήθηκαν οί γνώριμοί μου ή διάβασα άργότερα σέ δημοσιευμένα βιβλία. Τά πρώτα έχουν ένα έντελώς ιδιαίτερο χαρακτήρα· είναι κατά ειδικό τρόπο «δικά μου βιώματα», όσο καί νά μέ έντυπωσίασαν, νά επηρέασαν τίς σκέψεις καί τά συναισθήματά μου τά δεύτερα. 'Εκείνα λοιπόν είναι ανάμνησεις, αυτά όχι.

Τό πρόβλημα πού θέτουν στόν ψυχολόγο οί άναμνήσεις, είναι διπλό: α. Πώς ά ν α γ ν ω ρ ί ζ ε τ α ι μιά άνακαλούμενη στή συνείδηση παράσταση (ή σύμπλεγμα παραστάσεων) ότι ανήκει στήν προσωπική μας ιστορία; Καί β. Πώς τ ο π ο θ ε τ ε ι τ α ι μέσα στό πλαίσιο τού παρελθόντος; Οί νόμοι τού συνειρμού καί τής άνάπλασης δέν έξηγούν έπαρκώς ούτε τό ένα ούτε τό άλλο.

'Ως πρός τό πρώτο ζήτημα, οί γνώμες τών ειδικών διχάζονται. 'Αλλοι δέχονται ότι οί άναμνήσεις διαφοροποιούνται από τό άλλο μνημονικό ύλικό μέ μιάν ιδιαίτερη σ υ ν α ι σ θ η μ α τ ι κ ή ν άπόχρωση, ένα τόνο ο ί κ ε ι ό τ η τ α ς πού τίς χαρακτηρίζει. ('Ετσι λ.χ. άναγνωρίζουμε ένα πρόσωπο πού συναντούμε στό δρόμο μέσα σέ πλήθος άλλων ώς ένα παλαιό μας γνώριμο, χωρίς νά μπορούμε νά θυμηθούμε τό όνομά του ή τίς σχέσεις πού είχαμε άλλοτε μαζί του). 'Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι ή άναγνώριση είναι άποτέλεσμα πρόσθετης επεξεργασίας τών παραστάσεων, προϊόν τής κ ρ ι τ ι κ ή ς λειτουργίας τής συνείδησης· αυτή άνακαλύπτει ότι όρισμένη παράσταση (ή σύμπλεγμα παραστάσεων) βρίσκεται σέ όργανικήν άλληλουχία μέ ό,τι άποτελεί τόν κόσμο τής προσωπικής μας έμπειρίας καί πρέπει ώς δικό μας βίωμα νά διαχωριστεί από τίς άλλες πού δέν έχουν αυτή τή σχέση μαζί μας. Τό όρθότερο είναι νά υποθέσουμε ότι για τή διαφοροποίηση τών άναμνήσεων από τίς άλλες άπλώς μνημονικές παραστάσεις άπαιτούνται καί τά

δύο στοιχεία που κακώς χωρίζονται από τους θεωρητικούς: η συναισθηματική αποδοχή και η κριτική απόφαση. Η μία συμπληρώνει και στηρίζει την άλλη.

Όσο για την ένταξη μιας ανάμνησης μέσα στο χρόνο του παρελθόντος μας, φαίνεται ότι τουτό κατορθώνεται με μεγάλην ακρίβεια (χωρίς όμως και ν' αποκλείονται τὰ λάθη, όταν τὰ περιστατικά είναι πολύ παλαιά) με την τοποθέτησή της ανάμεσα σε άλλες που λαμβάνονται ως χρονικά όρόσημα. Σημεία προσανατολισμού της μνήμης μας στα περασμένα είναι οι ανάμνησεις χαρακτηριστικών γεγονότων της ζωής μας, που αποτελούν κατά κάποιο τρόπο τούς μεγάλους σταθμούς της προσωπικής μας ιστορίας. Και επειδή αυτά εύκολα χρονολογούνται, μπορούμε ανάλογα με τη διαισθητικά ή κριτικά υπολογιζόμενη ἀ π ό σ τ α σ η νά προσδιορίζουμε χρονικά τις άλλες μας ανάμνησεις.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι αναγνώριση και τοποθέτηση στο χρόνο ενός βιώματος συνήθως γίνονται ταυτόχρονα (χωρίς ή με κάποια προσπάθεια). Τότε η ανάμνηση είναι πλήρης. Όχι σπάνια όμως αναγνωρίζουμε άμέσως μία παράσταση (ή σύμπλεγμα παραστάσεων) ως γεγονός της δικής μας ζωής, αλλά αδυνατούμε νά προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τή θέση της μέσα στο χρόνο του παρελθόντος μας. Έχουμε δηλαδή ανάμνηση ατελή.

5. Ασθένειες της μνήμης

Παθολογικές ανωμαλίες της μνήμης είναι η *ἀ μ ν η σ ί α*, ή *ύ π ε ρ μ ν η σ ί α* και η *π α ρ α μ ν η σ ί α*.

Όσοι πάσχουν από *ἀ μ ν η σ ί α* δεν έχουν πλέον την ικανότητα νά διατηρούν και νά ξαναπλάθουν παραστάσεις. Η *ἀ μ ν η σ ί α* είναι άλλοτε *κ α θ ο λ ι κ ή*, όποτε λησμονούνται τὰ πάντα· και άλλοτε *μ ε ρ ι κ ή*: τότε από τή συνείδηση εξαφανίζονται τὰ μνημονικά αποκτήματα ορισμένης μόνο περιόδου της ζωής. *Ό π ι σ θ ο χ ω ρ η τ ι κ ή* λέγεται η *ἀ μ ν η σ ί α* όταν στήν αρχή λησμονούνται πρόσφατες εντυπώσεις και έπειτα σιγά - σιγά ή λήθη απλώνεται σε όλο τό παρελθόν, έως τις παλαιότερες ανάμνησεις· και *π ρ ο χ ω ρ η τ ι κ ή*, όταν ό άρρωστος παύει από τή στιγμή της προσβολής του νά διατηρεί και νά ξαναπλάθει τις παραστάσεις του, θυμάται όμως όσα είχε ζήσει και μάθει πριν από

τό άτύχημά του. 'Υπάρχουν άμνησίες π α ρ ο δ ι κ έ ς, όπως λ.χ. συμβαίνει στις περιπτώσεις τής βαθειάς μέθης και τής έπιληψίας, και άμνησίες π ε ρ ι ο δ ι κ έ ς· σ' αυτές ή μνήμη εξαφανίζεται κατά χρονικά διαστήματα, αλλά ξαναγουρίζει πάλι. Βαρύτατη μορφή άμνησίας είναι εκείνη όπου ο άρρωστος χάνει τή δύναμη όχι μόνο νά ξαναπλάθει τίς παλαιές παραστάσεις του, αλλά και νά διατηρεί νέες.

'Υ π ε ρ μ η σ ί α λέγεται ή πολύ μεγαλύτερη από τή συνηθισμένη ικανότητα ν' αναπολεί κανείς παλαιές και από καιρό σβησμένες άναμνήσεις. Τό φαινόμενο παρατηρείται συχνά στους έτοιμοθάνατους· ξαναπλάθουν μέ έκπληκτικές λεπτομέρειες παραστάσεις σκηνών τής παιδικής τους ζωής, λησμονημένες τόσα χρόνια από τούς ίδιους. 'Αναφέρεται τό περιστατικό νεαρής γυναίκας, άρρωστης από νευρικό πυρετό, πού άρχισε ξαφνικά νά άπαγγέλλει έλληνικές, λατινικές και έβραϊκές φράσεις, ενώ ήταν άπαιδευτη. 'Η έρευνα έδειξε ότι σέ μικρήν ήλικία ή άρρωστη ήταν ύπηρετρια στό σπίτι 'Αγγλου πάστορα πού συνήθιζε νά άπαγγέλλει μεγαλόφωνα διάφορα ρητά τής Παλαιάς και Καινής Διαθήκης και τών Πατέρων τής 'Εκκλησίας· οι παραστάσεις εκείνες είχαν χαραχτεί βαθιά στή συνείδηση τής μικρής ύπηρετριας, και τό περίεργο ήταν ότι μέ τό νευρικό πυρετό άναζωπυρώθηκαν και ξαναπλάστηκαν, ενώ στό μεταξύ είχαν λησμονηθεί.

Π α ρ α μ ν η σ ί α είναι ή ψευδής άνάμνηση. Διακρίνονται δύο μορφές τής. Στήν πρώτη δέν άναγνωρίζεται ή ήλικία τών παραστάσεων και οι παλαιές θεωρούνται πρόσφατες. 'Ο μεγάλος Σουηδός φυδιολόγος Carl von Linné (1707 - 1778) σέ προχωρημένη ήλικία δέν άναγνώριζε πιά τά συγγράμματά του και τά διάβαζε μέ θαυμασμό σάν ξένα. Στή δεύτερη μορφή συμβαίνει τό αντίθετο: ο άρρωστος νομίζει ότι έχει άλλοτε γνωρίσει πρόσωπα και πράγματα πού τώρα τά βλέπει ή τά πληροφορείται για πρώτη φορά. 'Η σύγχυση είναι μεγαλύτερη στίς άναμνήσεις· γεγονότα πού τά διάβασε ή τά άκουσε, ο άρρωστος τά θεωρεί δικά του βιώματα. Παραλλαγή τής μορφής αυτής είναι ή λεγόμενη κ ρ υ π τ ο μ ν η σ ί α· όσοι πάσχουν άπ' αυτήν παίρνουν για δικές τους τίς σκέψεις πού άλλοι τούς έχουν άνακοινώσει.

Οί άνωμαλίες τής μνήμης όφείλονται σέ παθολογικές αλλοιώσεις όρισμένων ζωνών του έγκεφάλου από διάφορες νόσους και τραύματα ή από κατάχρηση αλκοολικών ποτών και ναρκωτικών.

6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης

Ἡ ἀξία τῆς μνήμης εἶναι γιά τή ζωή μας πολύ μεγάλη. Χωρίς αὐτήν θά ἦταν ἀδύνατη ὄχι μόνο ἡ διαπαιδαγώγηση καί ἡ πνευματική καλλιέργεια, ἀλλά καί αὐτή ἀκόμη ἡ στοιχειώδης γνώση τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων. Σέ κάθε ἀντίληψη οἱ ἄμεσες ἐντυπώσεις πλουτίζονται μέ συγγενεῖς παραστάσεις πού διατηροῦνται μέσα στή συνείδηση χάρη στή μνημονική μας ἰκανότητα. Μέ τίς παραστάσεις αὐτές τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ἀποκτοῦν τή σ η μ α σ ί α τους. Ἔτσι π.χ. στούς ἀτμούς πού ἀναδίνονται «βλέπουμε» ὅτι τό φαγητό μέσα στή χύτρα πού ξεσκεπάσαμε εἶναι ἀκόμα ζεστό· «ἀκοῦμε» στή φωνή τοῦ κραυγαλέου γείτονά μας ὅτι εἶναι ὀξύθυμος· «διαβάζουμε» στό πρόσωπο τοῦ ἄρρωστου γονιοῦ μας ὅτι εἶναι ἀπελπισμένος κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ μνήμη συμπληρώνει καί καθοδηγεῖ τίς αἰσθήσεις, καί ἔτσι ἐνοοοῦμε.

Μέ τή μνήμη ἀποθησαυρίζονται καί προσφέρονται, ὅταν ἔχουμε τήν ἀνάγκη τους, τά διδάγματα τῆς πείρας (ἡ μάθηση), καί μέ τήν πείρα ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἰκανός νά ἀντιδρᾷ εὐστοχα ὄχι μόνο στίς ἴδιες, ἀλλά καί σέ νέες καταστάσεις τῆς ζωῆς. Ἔνα ὄν χωρίς μνήμη δέν μπορεῖ νά ἔχει πείρα. Τό κάθε νέο ἀντικείμενο, τό κάθε νέο γεγονός θά ἔμενε ὡς ψυχική εἰκόνα ἀπομονωμένο μέσα στή συνείδησή του καί μόνο γιά μιᾶ στιγμή, ὅσο δηλαδή θά διαρκοῦσε ἡ ἐντύπωσή του· μόλις ἀπομακρυνόταν ἀπό τόν ὀρίζοντα, θά ἐξαφανιζόταν ἀμέσως κάθε ἴχνος ἀπό τήν παράστασή του. Μπροστά στό ἴδιο ἀντικείμενο ἢ γεγονός τό ὄν χωρίς μνήμη θά στεκόταν ἐκπληκτο καί ἀμήχανο, γιατί θά νόμιζε ὅτι τώρα μόνο τό βλέπει γιά πρώτη φορά. Τέτοιοι δέν εἶναι ὁ φυσικός κόσμος καί γι' αὐτά ἀκόμη τά κατώτατα στήν κλίμακα τῆς ζωῆς ὄντα, γιατί καί αὐτά ἔχουν στοιχειώδη μνήμη. Γιά τόν ἄνθρωπο τό κάθε πράγμα δέν εἶναι ποτέ ἀπλή ἐντύπωση· πάντα συνυπάρχουν μέ αὐτήν παραστάσεις ἀπό προηγούμενη ἀντίληψη, καί προπάντων ἀναμνήσεις· κάθε γεγονός φέρνει στή μνήμη του πολλά ἄλλα, ἀναδεύει καί δραστηριοποιεῖ τά βιώματά του.

Ὁ κόσμος λοιπόν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κόσμος ὄχι «γυμνῶν πραγμάτων», ἀλλά σ η μ ε ί ω ν καί σ υ μ β ὀ λ ω ν, εἰκόνων δηλαδή ψυχικῶν φορτισμένων μέ σημασία. Τό μάρμαρο πού σκεπάζει τό χῶμα τοῦ τάφου, δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνα σκληρό καί ἄσπρο «πράγμα», ἀλλά τό μνη-

μέιο ενός γνωστού ή άγνωστου νεκρού· ή φωτογραφία δέν είναι άπλώς ένα σύνολο άπό «έγχρωμα στίγματα» σέ όρισμένη διάταξη, αλλά ή εικόνα ενός φίλου· ό ήχος τής καμπάνας δέν είναι άπλώς εντύπωση άπό ένα δονούμενο στόν άέρα «μετάλλινο άντικείμενο», αλλά άνάλογα μέ τήν ένταση καί τό ρυθμό του πρόσκληση έορτινή ή πένθιμη άνακοίνωση κ.ο.κ. Σημεία καί σύμβολα γίνονται γιά μās τά άντικείμενα όχι μέ τά αίσθήματα πού προκαλοϋν αλλά μέ τίς παραστάσεις πού ξαναπλάθονται μέσα μας άπό τίς έντυπώσεις τους, όχι λοιπόν μέ τήν αίσθηση αλλά μέ τή μνήμη.

Πόσο φτωχός καί χαώδης γίνεται ό ψυχικός βίος χωρίς τή μνήμη, τό δείχνουν όί παθολογικές περιπτώσεις όπου ή μνημονική ικανότητα έλαττώνεται ή παρουσιάζει χάσματα άπό άρρώστια ή γερατειά. Τότε βλέπει κανείς καί άκούει, αλλά έπειδή δέν θυμάται συμπεριφέρεται σάν ήλίθιος. Γενικά, ή νοημοσύνη έχει στενότατη σχέση μέ τή μνήμη. Καί μπορεί βέβαια νά παρουσιαστεί περίπτωση δυνατής μνήμης μαζί μέ υψηλή κρίση, ποτέ όμως εύφύια μέ μνήμη άνάπηρη.

7. Τό έργο τής φαντασίας

Άπέναντι στίς παραστάσεις της ή συνείδηση έχει τή δύναμη νά ενεργεί διαμορφωτικά μέ δική της πρωτοβουλία καί νά τίς μετασηματίζει σέ νέα πλάσματα. Δ ι α σ π ᾶ τίς ψυχικές εικόνες στά συστατικά τους στοιχειά καί ύστερα ἄ ν α σ υ γ κ ρ ο τ ε ῖ αϋτά τά στοιχειά σέ νέες μορφές, διαφορετικές άπό εκείνες πού είχεν αρχικά άντιληφθεῖ μέ τίς αισθήσεις. Αϋτή τή λειτουργία, τή διαφορετική άπό τή μνήμη (ως πρός τό πρόγραμμα καί τό έργο της) τήν ονομάζουμε φ α ν τ α σ ί α, καί τά προϊόντα της παραστάσεις φανταστικές.

Όί φανταστικές παραστάσεις συγκρινόμενες μέ τίς μνημονικές ως πρός τήν «ϋλη», δηλαδή ως πρός τό περιεχόμενό τους, δέν παρουσιάζουν τίποτα τό νέο. Τό νέο σ' αϋτές είναι ή «μορφή», δηλαδή ό πρωτότυπος καί άγνωστος άπό τήν προηγούμενη πείρα τρόπος πού συνδυάστηκαν στοιχειά μνημονικών παραστάσεων, γιά ν' άποτελέσουν νέες ψυχικές εικόνες. Στήν ἄ ν α μ ό ρ φ ω σ η λοιπόν τοϋ έποπτικού υλικού, τοϋ άποθησαυρισμένου στή συνείδηση, έγκείται ή δ η μ ι ο υ ρ γ ι κ ή ενέργεια τής φαντασίας.

8. Είδη φαντασίας

Ἡ φαντασία ἄλλοτε διεγείρεται καί κατευθύνεται ἀπό τή θέλησή μας καί ὀδηγεῖται ἀπ' αὐτήν πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση (ὅπως π.χ. συμβαίνει στίς καλές τέχνες, στίς ἐπιστήμες κ.τ.λ.) καί λέγεται σ κ ὀ π ι μ η· καί ἄλλοτε λειτουργεῖ ἐλεύθερα χωρίς τή συνειδητή μας προαίρεση (π.χ. στά ὄνειρα καί στά ὄνειροπολήματα) καί λέγεται α ὑ θ ὀ ρ μ η τ η.

Ὡς πρὸς τόν τρόπο πού ἐργάζεται, ἡ φαντασία εἶναι:

α. Π ρ ο σ θ ε τ ι κ ῆ· ὅταν σέ ὀρισμένο σύμπλεγμα παραστάσεων προσθέτει στοιχεῖα πού δέν τούς ἀνήκουν.

β. Ἀ φ α ι ρ ε τ ι κ ῆ· ὅταν ἀφαιρεῖ ἀπό τίς παραστάσεις πού ἐπεξεργάζεται ὀρισμένα στοιχεῖα τους καί τίς ἀπλουστεύει.

γ. Σ υ ν δ υ α σ τ ι κ ῆ· ὅταν ἄλλα στοιχεῖα ἀφαιρεῖ καί ἄλλα προσθέτει, γιά νά φτάσει σέ ριζικά νέα μορφώματα.

Κατ' ἐξοχήν δημιουργική εἶναι ἡ σκόπιμη καί συνδυαστική φαντασία.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γλύπτες τοῦ 4ου αἰ. γιά νά εἰκονίσουν τόν τέλειο τύπο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, συνδύαζαν ὄγκους καί γραμμές τοῦ ἀνδρικοῦ μέ πλαστικά στοιχεῖα τοῦ γυναικείου σώματος κ' ἔτσι κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν μορφές πού ἰσορροποῦσαν τήν ἀνδρική δύναμη καί λιτότητα μέ τή γυναικεία κομψότητα καί χάρη. Ἡ φαντασία τους λοιπόν ἐργαζότανε συνδυαστικά.

Κατ' ἐξοχήν ἀφαιρετική εἶναι ἡ φαντασία τοῦ γεωμέτρη· αὐτός γιά νά μελετήσει τίς καθαρές σχέσεις τῶν γραμμῶν, τῶν ἐπιφανειῶν καί τῶν ὀγκων, ἀφαιρεῖ μέ τή φαντασία του ἀπό τήν αἰσθητή πραγματικότητα τά στοιχεῖα πού δέν ἐνδιαφέρουν τήν ἐπιστήμη του.

Μέ τήν προσθετική φαντασία ἐργάζεται ὁ ἀρχαιολόγος πού προσπαθεῖ νά συμπληρώσει νοερά τά λείψανα τοῦ ἀρχαίου μνημείου πού ξέσκαψε, γιά νά ἐξακριβώσει τόν προορισμό καί νά τό ἀποκαταστήσει στήν πλήρη μορφή του. Ἡ κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος βρῖσκει στήν προσθετική φαντασία ἕνα πολύτιμο βοηθό· μέ γνωστά ἀπό τό παρόν στοιχεῖα συμπληρώνουμε καί φωτίζουμε καταστάσεις καί περιστατικά παλαιῶν χρόνων, γιά τά ὅποια μᾶς σάθηκαν ἀνεπαρκεῖς εἰδήσεις.

9. Ἡ ἐξέλιξη τῆς φαντασίας

Ἡ αὐθόρμητη καὶ ἐλεύθερη φαντασία (συνηθέστερη μορφή της τὸ ὄνειρο-πόλημα) ἀναπτύσσεται στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν τρυφερή του ἡλικία σὲ συνάρτηση μὲ τὸ π α ἰ χ ν ἰ δ ἰ. Πολύ νωρίς, περίπου ἀπὸ τὸ 3ο ἔτος τῆς ζωῆς, ἀρχίζει στὰ παιχνίδια ἡ δ ρ α μ α τ ἰ κ ῆ ἄ π ο μ ἰ η σ η σκηνῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στὸ «θέατρο» τοῦτο, τὸ ἴδιο τὸ παιδί καὶ τὰ ἀντικείμενα πού μετασχηματίζονται γιὰ τὴν «παράσταση», εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους ὑπόσταση: ἕνα κοινὸ καλὰ μί γίνεται ἄλογο, τὸ σκαμνὶ ἄρμα, ἕνα κομμάτι χοντρὸ σύρμα ὄπλο, ἡ ἄρρωστη κούκλα τοποθετεῖται μὲ μύριες προφυλάξεις στὸ ξύλινο κουτί, τὸ κρεββατάκι της, καλεῖται ὁ «γιατρός» πού μιλεῖ ἀόρατος κ.ο.κ.

Σ' ἕνα μεταγενέστερο στάδιο τὸ παιδί πού παίζει μπαίνει στὸ κέντρο τῶν φανταστικῶν παραστάσεών του: εἶναι ὁ «στρατιώτης» πού πολεμᾷ, ὁ «τεχνίτης» πού μαστορεῦει, ἡ «ἀρχόντισσα» πού δέχεται ἐπισκέψεις, ἡ «μαγεύτρια» πού ἐτοιμάζει τὸ φαγητὸ κ.ο.κ. Εἶναι φανερό ὅτι μέσα στὸν πλασματικὸ κόσμον τῶν παιχνιδιῶν του προοιμιάζεται τῶρα σὲ τρόπους ἐνέργειας πού θὰ τοῦ χρειαστοῦν στὴν ἔπειτα ζωὴ του.

Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἡλικία, τὰ νέα ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ ὑποχρεωτικὲς ἀσχολίες (μαθητεία στὸ σχολεῖο, βοήθεια στὸ νοικοκύρεμα τοῦ σπιτιοῦ κτλ.) περιορίζουν τὸ χρόνο καὶ τὸν κύκλον τῶν παιχνιδιῶν. Οἱ τάσεις ὁμῶς, οἱ κλίσεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν τὰ μέσα καὶ τίς εὐκαιρίες νὰ ἰκανοποιηθοῦν στὸν πραγματικὸ, ζητοῦν καὶ βρῖσκουν διέξοδο στὸν κόσμον τῆς φαντασίας. Ἔτσι γεννιέται τὸ ὄ ν ε ἰ ρ ο π ὀ λ η μ α πού κατὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία φτάνει στὴν ἀκμὴ του. Ὁ ἐφηβος ἔχει ζωηρὴ, τολμηρὴ, γόνιμη φαντασία. Μὲ αὐτὴν δημιουργεῖ μιὰ δευτέρην, πλασματικὴ ζωὴ, ὅπου ὁ ἴδιος πάντοτε παίζει τὸν κύριον καὶ πιὸ δύσκολον ρόλον. Φαντάζεται ἐπικίνδυνες περιπέτειες πού καταλήγουν σὲ θριαμβευτικὰ νίκες ἢ σὲ δεινὰς συμφορὰς. Κίνητρο τῆς μυθικῆς αὐτῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ἀνάγκη πού αἰσθάνεται νὰ διακριθεῖ καὶ (μὲ τὸ θρίαμβον ἢ τὴ συντριβὴν του) νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν ἐκτίμησιν ἢ στὴν συμπάθειαν τῶν γονέων, τῶν συντρόφων του, ὁλόκληρης – ἂν εἶναι δυνατόν – τῆς κοινωνίας.

Ἐπειδὴ εἶναι φραγμένος ἀκόμη ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀληθινὴν δράσιν, ἡ ἀνυπόμονη ψυχὴ τοῦ νέου βρῖσκει καταφύγιον στὴ φαντασία. Εἶναι, κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο τῆς ζωῆς, τόσο δυσανάλογος οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ φιλοδοξίες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τίς πραγματικὰς του δυνάμεις, ὥστε μόνον ἡ φαντασία μὲ τοὺς μύθους της (τὰ «ὄνειρα τῆς ἡμέρας») μπορεῖ ν' ἀποκαταστήσῃ (ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερον) τὴν ἐσωτερικὴν ἰσορροπία καὶ γαλήνην.

Στὴν ὠριμὴν ἡλικίαν ἡ φαντασία χαλιναγωγεῖται καὶ κατευθύνεται σκόπιμα στὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς. Τὴν ἐλεύθερον φαντασίαν ἐξακολουθεῖ νὰ καλλιεργεῖ, μὲ βαθύτερα πλέον ἐλατήρια καὶ ἀνώτερες μορφὰς ἐκδήλωσιν, ὁ καλλιτέχνης· εἰδικότερα ὁ ποιητής.

10. 'Η άξία τής φαντασίας

Πιστεύεται συνήθως ότι η φαντασία έχει τόν κύριο λόγο μόνο στις λεγόμενες καλές τέχνες. 'Αναμφισβήτητα ό ζωγράφος, ό γλύπτης, ό αρχιτέκτων, ό μυθιστοριογράφος, ό ποιητής, ό θεατρικός συγγραφέας μέ τή φαντασία δημιουργούν τά έργα τους· τήν ύλη τους τήν προμηθεύονται μέ τήν παρατήρηση από τή φυσική και κοινωνική πραγματικότητα, τή μορφή όμως στά έργα τους τή δίνει ή εμπνευση, δηλαδή ή φαντασία. 'Αλλά δέν είναι μόνο στίς καλές τέχνες απαραίτητη ή ζωηρή και γόνιμη φαντασία· και τά μεγάλα έπιστημονικά έργα, οί «ύποθέσεις» πού έρμηνεύουν τά φαινόμενα του κόσμου και τής ζωής, προϋποθέτουν πλούσια και τολμηρή φαντασία. 'Η άπλή παρατήρηση δέν άρκεί· πρέπει νά συναρμολογηθούν και νά οργανωθούν, νά συμπληρωθούν και νά επεκταθούν τά δεδομένα της σέ μεγάλες συνθέσεις («θεωρίες») για νά φωτιστούν μέ τό φώς τής έλλογης έρμηνείας τά γεγονότα, και οί συνθέσεις αυτές κατασκευάζονται όχι μόνο μέ τήν κρίση αλλά και μέ τήν έπινοητική φαντασία.

Μεγάλη έπίσης είναι ή άξία τής φαντασίας στον πρακτικό βίο. 'Ο έμπορος, ό επαγγελματίας, ό τεχνίτης μέ τή φαντασία καταστρώνουν τό πρόγραμμα των εργασιών τους και έπινοούν τά μέσα πού θά τους φέρουν άσφαλέστερα και γρηγορότερα στους σκοπούς των. Βέβαια ή βάσανος των σχεδίων και ή όριστική έκλογή εκείνου πού τελικά θά προτιμηθεί, γίνεται μέ τήν κ ρ ί σ η. 'Η φαντασία όμως προεκτείνοντας και συμπληρώνοντας τά δεδομένα τής πείρας πλάθει τό πλήθος των πιθανών συνδυασμών πού όδηγούν στό στόχο, και πού θά κληθεί ό κριτικός στοχασμός νά τους άποτιμήσει σωστά, για νά δοθεί στό πρόβλημα ή καλύτερη λύση. Όσο λοιπόν πιο γόνιμη είναι ή φαντασία, τόσο ό αριθμός και ή ποικιλία των συνδυασμών είναι μεγαλύτερη, έπομένως τόσο περισσότερο διευκολύνεται και κατευθύνεται ή κρίση στην έπιλογή της. Πολλές φορές ή άποτυχία όφείλεται όχι στην ανεπάρκεια τής κρίσης, αλλά στην στεριότητα τής φαντασίας. Στους ανθρώπους μέ φτωχή φαντασία, τής δράσης ό όρίζων είναι πολύ στενός και έπομένως οί πιθανότητες τής έπιτυχίας περιορισμένες.

Τό ποιόν και ή δύναμη τής φαντασίας άνήκουν στά φυσικά κεφάλαια του ανθρώπου· ή καλή άγωγή μπορεί νά τά άξιοποιήσει περισσότερο, όχι και νά αναπληρώσει τίς έλλείψεις τους.

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. Χώρος και χρόνος

Στή γλώσσα του κοινού νου τὰ αντικείμενα για τή συνείδηση πού αντιλαμβάνεται, είναι ἡ π ρ ά γ μ α τ α (π.χ. τό τραπέζι, ἡ στέγη, τό δέντρο· ἀκόμα καί τὰ σώματα ζώων καί ἀνθρώπων) ἡ γ ε γ ο ν ό τ α (ἡ βροντή, ὁ περίπατος, μιά ἐμπορική ἢ πολεμική ἐπιχείρηση κ.τ.λ.). Τά πράγματα μᾶς δίνουν ἀναπότρεπτα τήν ἐντύπωση ὅτι κατέχουν ὀρισμένο χ ῶ ρ ο, ἔχουν δηλαδή μήκος, πλάτος καί πάχος (ἡ ὕψος)· τὰ γεγονότα ὅτι ἀπλώνονται (καλύτερα: ξετυλίγονται) σέ ὀρισμένο χ ρ ό ν ο, ἔχουν δηλαδή διάρκεια· ἀρχή καί τέλος. Πράγματα πού δέν κατέχουν ὅπωςδῆποτε χῶρο καί γεγονότα χωρίς καθόλου διάρκεια εἶναι κάτι πού δέν μπορούμε νά τό ἀντιληφθοῦμε, ἀκόμη καί νά τό φανταστοῦμε. Χῶρος καί χρόνος εἶναι βασικά καί ἀναφαίρετα πλαίσια τῆς συνείδησης πού ἀντιλαμβάνεται, σύμφυτα μέ τή λειτουργία τῆς.

Πῶς ἄραγε σχηματίζεται ἡ ἀντίληψη τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου;

2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας

Στό θέμα τοῦ χῶρου πρέπει νά διακρίνουμε δύο ζητήματα: α. τήν ἀντίληψη τῆς ἐ π ι φ ἄ ν ε ι α ς (τῶν δύο διαστάσεων: μήκους καί πλάτους) καί β. τήν ἀντίληψη τοῦ β ἄ θ ο υ ς ἢ τῆς ἀπόστασης (τῆς τρίτης διάστασης), γιατί τό καθένα παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες.

Ὀπτικοί ἐρεθισμοί, σέ μεγάλο ἀριθμό, ὅταν ἐπιδρῶν ταυτόχρονα πάνω στά μάτια μας, προκαλοῦν μιάν ἐντύπωση χαρακτηριστικά διάφορη ἀπό ἑκείνην πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀκουστικοί ἐρεθισμοί.

Όσαδήποτε και όποιαδήποτε ήχητικά κύματα κι αν διεγείρουν τό αισθητήριο τής ακοής, ποτέ δέν γεννιέται ήχος τοπικά άπλωμένος· ό ήχος δέν έχει ποτέ επιφάνεια. Αντίθετα ή όραση συναρμολογεί τά αισθήματά της κατά τό σχήμα μιās έκτεινόμενης επιφάνειας. Τό πρόβλημα λοιπόν πού έχει νά λύσει ή Ψυχολογία, είναι: Πώς μέ τή συσσώρευση πολλών όπτικων αισθημάτων γεννιέται ή εικόνα τής τοπικής έκτασης; Πώς (μέ άλλες λέξεις) όταν μέ τίς ηλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις έρεθίζονται γειτονικά σημεία του άμφιβληστροειδῆ χιτώνα, τά όπτικά αισθήματα, αντί νά διαδέχονται τό ένα τό άλλο ή νά συμπλέκονται όπως τά ακουστικά, παρατάσσονται έτσι ώστε νά μή προκαλείται ή έντύπωση ενός πολύχρωμου μωσαϊκού από διαχωρισμένες κηλίδες, αλλά ή εικόνα μιās επιφάνειας;

Τό ίδιο πρόβλημα παρουσιάζεται και κατά τήν αντίληψη του λεγόμενου ά π τ ι κ ο ὺ χ ώ ρ ο υ. Τόν χώρο τόν αντιλαμβανόμαστε όχι μόνο μέ τήν όραση αλλά και μέ τήν αφή. Όταν μέ κλειστά μάτια περιφέρουμε τά δάχτυλα του χεριου μας άπάνω στή λεία ράχη ενός βιβλίου, χωρίς από πριν νά γνωρίζουμε τό αντικείμενο πού χαϊδεύουμε, έχουμε τήν έντύπωση ότι άγγίζουμε μιάν επιφάνεια. Πώς όμως τά αισθήματα τής πίεσης πού ταυτόχρονα ή διαδοχικά σχηματίζονται στή συνειδησή μας μέ τή διέγερση των σπαρμένων άπάνω στο δέρμα μας άπτικων θηλών, παρατάσσονται (κατά τόν ίδιο τρόπο όπως και τά όπτικά) και αισθανόμαστε ότι κάτω από τά δάχτυλά μας άπλώνεται μιá επιφάνεια; Τό φαινόμενο τουτο παρατηρείται μόνο στήν όραση και τήν αφή, όχι και στις άλλες αισθήσεις.

Πειραματικά αποδείχτηκε ότι και μέ τό απλούστατο όπτικό αισθημα έχουμε τήν έντύπωση μιās ελάχιστης έστω έκτασης. Εάν περιόρισουμε στο μηδέν τήν επιφάνεια μιās κόκκινης π.χ. κηλίδας, εξαφανίζεται μαζί μέ τήν έκταση και τό αισθημα του κόκκινου χρώματος. Όταν ή έκταση φαίνεται νά είναι πρωταρχική και άναφαίρετη ιδιότητα του όπτικού αισθήματος. Και μέ αυτήν όμως τήν παραδοχή δέν εξηγείται ακόμα γιατί ό έρεθισμός πολλών παράπλευρων σημείων του άμφιβληστροειδῆ χιτώνα έχει ως άποτέλεσμα τή συναρμολόγηση των άπλων έντυπώσεων τής έκτασης κατά τέτοιο τρόπο ώστε στο τέλος νά σχηματίζεται ή εικόνα μιās επιφάνειας πού άπλώνεται.

Άπάνω στο δέρμα μας πειραματιζόμαστε μέ τό α ί σ θ η σ ι - ό μ ε τ ρ ο πού μοιάζει μέ διαβήτη. Εάν πλησιάσουμε παραπολύ τίς

δύο αιχμές του ὄργάνου καί τό τοποθετήσουμε στήν ἐπιδερμίδα ἑνός ἀνθρώπου (πού ἔχει βέβαια κλειστά τά μάτια καί δέν παρακολουθεῖ τό πείραμα μέ τήν ὄραση), αὐτός θά ἔχει μόνο ἀπλό αἶσθημα πίεσης, θά αισθάνεται δηλαδή ὅτι πιέζεται ἕνα μόνο σημεῖο τοῦ σώματός του, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι δύο τά σημεῖα πού ἐρεθίζονται. Ἐάν ἔπειτα ἀπομακρύνουμε τίς αιχμές τοῦ ὄργάνου, τή μιάν ἀπό τήν ἄλλη, καί ἐπαναλάβουμε τό πείραμα, γεννιέται στόν ἀνθρωπό μας ἡ ἐντύπωση ὅτι τό σημεῖο τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ πού πιέζεται γίνεται κάπως πλατύτερο, ἀπλώνεται, ἔχει ἐπιφάνεια. Καί μόνο ὅταν ἀπομακρύνουμε ἀρκετά τίς αιχμές τοῦ αισθησιομέτρου, ἔχει τό ὑποκείμενο τοῦ πειράματος τήν ἐντύπωση ὅτι ἐρεθίστηκαν δύο διαφορετικά σημεῖα τῆς ἐπιδερμίδας του. Στήν τελευταία περίπτωση, ἡ ἀπόσταση τῶν αιχμῶν ποικίλλει κατά τά μέρη τοῦ σώματος. Ὡστε, ὅπως ἀποδείχνει ἡ πειραματική ἔρευνα, ἡ ἐντύπωση τῆς ἔκτασης εἶναι συνυφασμένη καί μέ τά ἀπλούστερα ἀπτικά αἰσθήματα. Πάλι ὁμως δέν ἐξηγεῖται πῶς ἡ ταυτόχρονη ἢ διαδοχική διέγερση τῶν ἀπτικῶν ὀργάνων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή συναρμολόγηση τῶν αισθημάτων ἔτσι ὥστε νά σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση τῆς ἐπιφάνειας.

Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου εἶναι ὅτι δέν ἔχουμε α ἴ σ θ η σ η, ἀλλά ἄ ν τ ἰ λ η ψ η τῆς ἐπιφάνειας. Καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή δέν γεννιέται μέ μόνη τήν ὄραση ἢ μέ μόνη τήν ἀφή. Ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συμπλέκονται μεταξύ τους καί μέ μυϊκά καί στατικά αἰσθήματα καί παραστάσεις, πού τίς ἀποκτοῦμε ὅταν κινούμε χέρια καί πόδια καί ὁλόκληρο τό σῶμα μας πρός διάφορες διευθύνσεις, καί τό ἐποπτικό τοῦτο ὕλικό σ υ ν τ ἄ σ σ ε τ α ἰ μέ τή βοήθεια τῆς φαντασίας ἀπό τήν κριτική, τή συνθετική δηλαδή καί ὀργανωτική ἐνέργεια πού χαρακτηρίζει τή συνειδησή μας, ἔτσι ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού γίνεται κατά τήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὑπαρξης τοῦ ἀτόμου ἀλλά καί τοῦ εἶδους «ἀνθρωπος») νά σχηματίζεται καί νά ἐμπεδώνεται ἡ ἄ ν τ ἰ λ η ψ η τ ἦ ς ἐ π ἰ φ ἄ ν ε ἰ α ς. (Ἐδῶ ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅσα εἶπαμε γιά τήν ἀντίληψη στό κεφ 1ο, §§ 3 καί 4).

Ἐπομένως ὄχι μόνη ἡ πείρα, ἀλλά καί μιᾶ ἐμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα συνεργάζεται γιά τόν σχηματισμό αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Ἡ πείρα μᾶς δίνει τή γνώση τῆς διάταξης τῶν σημείων τοῦ χώρου, τῶν διευθύνσεων: ἀπάνω - κάτω, δεξιά - ἀριστερά, καθώς καί τῶν τιμῶν

του μεγέθους. (Στήν απόκτηση τῶν γνώσεων τούτων βοηθεῖ πολύ ἡ μυϊκή αἴσθηση κατά τήν κίνηση τοῦ βολβοῦ τῶν ματιῶν ὀριζόντια καί κατακόρυφα· τά μάτια κάνουν αὐτές τίς κινήσεις γιά νά πέσουν οἱ φωτεινές ἀκτίνες ἀπάνω στήν ὠχρῆ κηλίδα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα, στή θέση δηλαδή τῆς καλύτερης ὄρασης· βλ. κεφ. 4ο, § 4). Ἡ ἔμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα συντάσσει καί διαρθρώνει τίς ὀπτικές, ἀπτικές καί κινητικές παραστάσεις στό σχῆμα - πλαίσιο τῆς ἐπιφάνειας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ γεννημένοι τυφλοί σχηματίζουν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας μόνο μέ τά ἀπτικά καί τά κινητικά αἰσθήματα καί τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις.

3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα

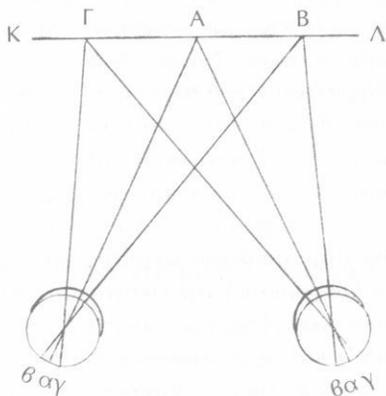
Ἡ ἀντίληψη τῆς τρίτης διάστασης τοῦ χώρου, τοῦ βάθους, θέτει τό ἔξις πρόβλημα: Ἐφ'ὅσον ἡ εἰκόνα (εἶδωλο) τῶν ἀντικειμένων σχηματίζεται ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα «γραφικά», δηλαδή μόνο κατά μήκος καί πλάτος, ὅπως γίνεται καί στή φωτογραφική πλάκα, πῶς ἐμεῖς βλέπουμε τά ἀντικείμενα «πλαστικά», δηλαδή καί μέ βάθος;

Τά αἰσθητηριακά δεδομένα εἶναι ἐδῶ τά ἀκόλουθα:

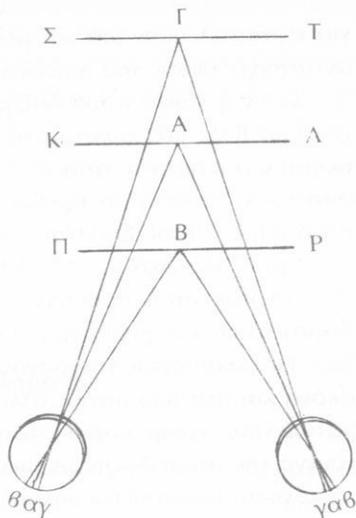
Ἄς παραστήσουμε σχηματικά τή διεύθυνση τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων πού ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν κατά τήν ὀπτική ἐντύπωση. Σχῆμα 1: Ἐάν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπέναντί μας σημείου Α σχηματίζεται στό κέντρο α τῆς ὠχρῆς κηλίδας καί τῶν δύο ματιῶν, τότε ἡ εἰκόνα τοῦ σημείου Β πού βρίσκεται στό ἴδιο μέ τό Α ἐπίπεδο ΚΛ, θά σχηματιστεῖ ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα καί τῶν δύο ματιῶν πρὸς τά ἀριστερά τοῦ α καί στήν ἴδια ἀπόσταση· δηλαδή σέ θέσεις ἀ ν τ ῖ σ τ ο ἰ χ ε ς. Τό ἴδιο θά γίνει καί μέ τήν εἰκόνα τοῦ σημείου Γ πού βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο ΚΛ· θά σχηματιστεῖ δηλαδή σέ θέσεις ἀντίστοιχες, ἀλλά αὐτή τή φορά πρὸς τά δεξιὰ τοῦ Α καί στά δύο μάτια.

Ἐάν ὁμως τά σημεία Β καί Γ δέν βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό Α, ἀλλά τό Β κεῖται μ π ρ ο σ τ ἄ στό Α, καί τό Γ π ἰ σ ω ἀπό τό Α, τότε κατά τό σχῆμα 2 θά συμβεῖ τό ἔξις:

Ἡ εἰκόνα τοῦ Β πού βρίσκεται μπροστά ἀπό τό Α (στό ἐπίπεδο ΠΡ), στό ἓνα μάτι θά σχηματιστεῖ πρὸς τά ἀριστερά τοῦ α καί στό ἄλλο μάτι πρὸς δεξιὰ τοῦ α, δηλαδή σέ θέσεις μ ἡ ἀ ν τ ῖ

Σχ. 1

Σχ. 2

στοιχείς· επίσης, ή εικόνα του Γ που βρίσκεται πίσω από τό Α (στό επίπεδο ΣΤ), στό ένα μάτι θά σχηματισθεί προς τά δεξιά του α καί στό άλλο μάτι προς τά άριστερά του α, πάλι σέ θέσεις μή αντίστοιχες. Οί γωνίες βοα καί γοα λέγονται γωνίες παράλλαξης καί τό μέγεθος τους εξαρτάται από τήν απόσταση μεταξύ τών σημείων ΒΑ καί ΓΑ, καθώς καί από τήν απόσταση τών σημείων τούτων από τό επίπεδο τών ματιών μας. Ίδού τώρα ή σημασία αύτης τής γωνίας για τήν όπτική έντύπωση τών αντικειμένων:

Όταν ή γωνία παράλλαξης είναι μεγάλη, τότε εάν έχουμε προσηλωμένο τό βλέμμα στό σημείο Α, τό Β θά μάς φανεί όχι άπλό, αλλά διπλό, γιατί ή εικόνα του σχηματίζεται σέ μή αντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδή χιτώνα τών δύο ματιών· έτσι έχουν άμοιβαία προσαρμοστεί τά δύο όργανα. (Τό φαινόμενο τούτο μπορούμε νά τό παρατηρήσουμε καί μόνοι μας μέ τό έξής άπλό πείραμα: ός προσηλώσουμε τό βλέμμα σέ μία μακρινή από μάς επιφάνεια καί ός ύψώσουμε ένα δάχτυλο του χεριού μας έως τήν εύθεία γραμμή του βλέμματος· τότε θά ίδομε τό δάχτυλό μας διπλό· ό λόγος είναι ότι έχουμε μίαν εικόνα του μέ τό δεξι μας μάτι καί μίαν άλλη μέ τό άριστερό, που δέν συμπίπτουν

γιά ν' αποτελέσουν μία και μόνη εικόνα, εφόσον σχηματίζονται σε μη αντίστοιχες θέσεις του ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα).

“Όταν ἡ γωνία παράλλαξης είναι μικρή, τότε μέ τίς ἴδιες συνθήκες τό σημεῖ Β θά μᾶς φανεῖ ἀπλό, ἀλλά θά ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι βρισκεται μ π ρ ο σ τ ᾶ ἀπό τό Α· ἐπίσης τό σημεῖο Γ ἀπλό, ἀλλά π ί σ ω ἀπό τό Α. Δηλαδή θά ἔχουμε ἀντίληψη τοῦ θ ᾶ θ ο υ ς ἢ τῆς ἄ π ὅ σ τ α σ η ς. (“Ἐτσι ἐξηγεῖται πῶς ἀντικείμενα μέ δύο διαστάσεις, σάν τίς φωτογραφικές εἰκόνες, τά βλέπουμε μέ τό στερεοσκόπιο «πλαστικά». Στό στερεοσκόπιο προβάλλονται δύο εἰκόνες τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου παράπλευρα καί χωριστά, μία γιά τό ἀριστερό μας μάτι καί μία γιά τό δεξιί. Οἱ φακοί ὁμως τοῦ ὄργάνου δέν παρουσιάζουν ἀκριβῶς τήν ἴδια εἰκόνα καί στά δύο μάτια, ἀλλά λίγο διαφορετική τήν εἰκόνα τοῦ ἑνός ματιοῦ ἀπό 'κείνην πού βλέπει τό ἄλλο μάτι. “Ἐτσι προκαλεῖται τό φαινόμενο τῆς παράλλαξης μέ μικρή γωνία καί σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση τοῦ ὄγκου, προστίθεται δηλαδή ἡ τρίτη διάσταση, τό βάθος).

“Όταν τέλος ἡ γωνία παράλλαξης είναι παραπολύ μικρή, τότε τό γεγονός ὅτι οἱ εἰκόνες τῶν δύο ἀντικειμένων ἔχουν σχηματιστεῖ σε μη ἀντίστοιχες θέσεις τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν δέν ἔχει καμιά ἐπίδραση στήν ὀπτική μας ἐντύπωση καί βλέπουμε τά ἀντικείμενα στό ἴδιο ἐπίπεδο. (Γι' αὐτόν τό λόγο δέν μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε τό βάθος ἢ τή μεταξύ τους ἀπόσταση ἀντικειμένων πού βρίσκονται πολύ μακριά μας, καί εὐκόλα γελιέται στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὄρασή μας, ὅπως λ.χ. συμβαίνει μέ τά σκηνικά τῶν κινηματογραφικῶν ταινιῶν).

“Ὡστε ἐντύπωση τοῦ βάθους ἔχουμε ὅταν οἱ εἰκόνες ἑνός ἀντικειμένου στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν δέν είναι ἐντελῶς ὅμοιες καί ἀπό τή διαφορά τους γεννιέται τό φαινόμενο τῆς παράλλαξης μέ μικρή γωνία. Καθώς στρέφονται οἱ βολβοί τῶν ματιῶν πρὸς τό σημεῖο τῆς προσήλωσης πάντοτε κατά τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ εἰκόνα του νά σχηματίζεται, γιά κάθε μάτι, στή θέση τῆς καλύτερης ὄρασης (στήν ὠχρή κηλίδα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα), τά ἀντικείμενα πού βρίσκονται σε μικρή ἀπόσταση ἀπό μᾶς, δέν παρουσιάζουν τήν ἴδια ἀκριβῶς ὄψη καί στά δύο μάτια μας, γιατί κάθε μάτι τά βλέπει ἀπό διαφορετική θ ἑ σ η· ἔτσι γεννιέται παράλλαξη μέ μικρή γωνία, μέ ἀποτέλεσμα νά τά βλέπουμε ὄχι «γραφικά» ἀλλά «πλαστικά», δηλαδή μέ τρίτη διάσταση.

Ἐπομένως ἡ παράλλαξη προϋποθέτει τὴ διόφθαλμη ὄραση. (Καί μάλιστα τὰ δύο μάτια νά βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο· ἡ πάπια λ.χ. βλέπει σάν τόν μονόφθαλμο, ἄλλοτε μέ τό ἕνα καί ἄλλοτε μέ τό ἄλλο μάτι). Πῶς ὁμως βλέπει τό βάθος τῶν ἀντικειμένων ὁ μονόφθαλμος; Στήν περίπτωση αὐτή οἱ σημαντικότεροι ὀπτικοί παράγοντες εἶναι οἱ ἐξῆς: Ἡ ἀπόσταση ὑπολογίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀντικειμένων πού βρίσκονται ἀνάμεσα στό μάτι καί στό σημεῖο τῆς προσήλωσης καί ἀπό τό γνωστό ἢ ὑποτιθέμενο μέγεθός τους. Ἐπειτα, ἀπό τήν προοπτική ἀλλοίωση τῶν ἀντικειμένων καί τίς μεταβολές πού παρουσιάζει ἡ ὄψη τους, ὅταν ὁ παρατηρητής κινεῖται πρὸς τό μέρος τους ἢ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτά. Τέλος, ἀπό τίς ἀναλογίες τῆς σκιάς τῶν ἀντικειμένων καί τήν μερική ἀπόκρυψή τους ἀπό ἄλλα. Μέ τὰ ἴδια στοιχεῖα ὑπολογίζεται ἡ ἀπόσταση καί κατά τὴ διόφθαλμη ὄραση.

4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος

Αὐτά εἶναι τὰ αἰσθητηριακά δεδομένα κατά τήν ἐντύπωση τοῦ βάθους. Ἐξακολουθεῖ ὁμως νά μένει ἀναπάντητο τό βασικό ἐρώτημα: Πῶς ἐνῶ τό «εἶδωλο» ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτῶνα τῶν ματιῶν ἔχει δύο μόνο διαστάσεις, ἐμεῖς τό βλέπουμε μέ τρεῖς; Πῶς διαφοροποιεῖται στήν ἐντύπωσή μας τό «ἐμπρός» καί τό «πίσω», τό κοντινότερο ἀπό τό μακρινότερο ἐπίπεδο;

Ἀσφαλῶς καί ἐδῶ (ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν ἐντυπώσεων τῆς ἐπιφάνειας) παίζουν σημαντικό ρόλο τὰ μ ἢ κ (καί στατικά) αἰσθήματα, καί γενικά οἱ κινητικές παραστάσεις. Γιά ν' ἀγγίξω π.χ. τό σημεῖο Α τοῦ ἐπιπέδου ΚΛ (σχ. 2) κάνω ὀρισμένη μυϊκή προσπάθεια· γιά νά πλησιάσω ἔπειτα τό σημεῖο Γ τοῦ ἐπιπέδου ΣΤ, ἡ προσπάθειά μου γίνεται μεγαλύτερη, γιά τό σημεῖο Β τοῦ ἐπιπέδου ΠΡ μικρότερη κ.ο.κ. Ἔτσι αἰσθάνομαι καί μυϊκά τήν ἀπόσταση.

Γιά νά σχηματιστεῖ ὁμως ἡ α ν τ ἰ λ η ψ η τοῦ βάθους, δέν ἀρκεῖ ἡ εἴσφορά τῶν αἰσθήσεων. Θά ἐπαναλάβουμε καί γι' αὐτήν ὅ,τι εἴπαμε ἤδη γιά τήν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας: Ὀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συνείρονται μέ μυϊκά αἰσθήματα καί κινητικές παραστάσεις καί τό ὀπτικό τοῦτο ὕλικό μέ τὴ βοήθεια τῆς φαντασίας σ υ ν τ ἰ ὁ σ ε τ α ἰ ἀπό τήν κριτική (= συνθετική καί ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησής μας ἔτσι ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού ἔχει γίνεῖ ἀπό τούς μακρινούς προγόνους μας καί ἀπό μᾶς τούς ἴδιους στήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὑπαρξης) νά σχηματίζεται καί νά ἐμπειδύνεται (μαζί μέ τήν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας) ἡ α ν τ ἰ λ η ψ η τ ο ὕ

βάθος των αντικειμένων. Καί ἐδῶ λοιπόν ἡ ἔμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα καί ἡ πείρα συνεργάζονται στενά.

Ἡ ἐξήγηση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν στούς γεννημένους τυφλοῦς πού ἀνέβλεψαν μέ ἐγχείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή δέν ἀντιλαμβάνονται τήν ἀπόσταση καί τό βάθος τῶν αντικειμένων πού τώρα τά βλέπουν γιά πρώτη φορά. Σιγά - σιγά ὁμως συνείρονται οἱ ὀπτικές μέ τίς κινητικές ἐμπειρίες τους, καί ἡ ἔμφυτη κριτική ἐνέργεια τῆς συνείδησής τους διαρθρώνει τίς ἐντυπώσεις τους κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε ἀρχίζουν καί νά βλέπουν τά ἀντικείμενα μέ τρεῖς διαστάσεις, δηλαδή νά ἀποκτοῦν τήν ὀπτική ἀντίληψη τοῦ τρισδιάστατου χώρου. Ἔως τότε εἶχαν ἀντίληψη τοῦ βάθους, ὅπως καί τῆς ἐπιφάνειας, μόνο μέ τήν ἀφή καί τή μουική αἴσθηση.

5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καί χρονικές σχέσεις

Ὅρισμένες διευκρινίσεις στό θέμα τοῦ χρόνου εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ὀρθή κατανόησή του.

Πρέπει ἐξαρχῆς νά κάνουμε διάκριση μεταξύ χρονικῶν ἰδιοτήτων καί χρονικῶν σχέσεων.

Ὁ χρόνος ἔχει μιάν ἰδιότητα: τή διάρκεια. Ἡ διάρκεια εἶναι ἄλλοτε πλήρης («γεμάτη» ἀπό κάτι πού γίνεται) καί ἄλλοτε κενή (λ.χ. ἡ παύση στή μουσική: δέν ἀκούεται «τίποτε»).

Οἱ χρονικές σχέσεις εἶναι δύο: τό ταυτόχρονο καί ἡ διαδοχή.

Στή σχέση τῆς διαδοχῆς διακρίνονται τρία στάδια ἢ φάσεις: τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον.

Τά περιεχόμενα τοῦ χρόνου (τά «συμβαίνοντα» ὅπως γίνονται ἀντιληπτά) τά αἰσθανόμαστε εἴτε σάν ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, εἴτε σά νά ἀνήκουν σέ ὁμάδες μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή». Π.χ. στή φράση:

«Τά χιόνια δέν πρόκειται οὔτε σήμερα νά λιώσουν»

οἱ συλλαβές κατά τό χρονικό τους ποιόν (=τή διάρκειά τους) ἀποτελοῦν μονάδες ἀνεξάρτητες τῆ μιάν ἀπό τήν ἄλλη. Ἀντίθετα οἱ συλλαβές στόν σολωμικό στίχο:

«Τοῦ πα / τέρα / σου σάν / ἔρθεις / δέ θά / θρεῖς πα / ρά τόν / τάφο»
- υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ

συγκροτοῦν μιάν ὀκταμερῆ ὁμάδα μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή».

Τῆ δευτέρῃ περιπτώσῃ τήν ὀνομάζουμε ρυθμική ἄρ-
θρωση τοῦ χρόνου ἢ ἀπλῶς ρυθμὸ.

Τὸ ζήτημα τώρα γιὰ τήν ψυχολογία τοῦ χρόνου εἶναι πῶς ἀπο-
κοῦμε γνώση:

- α. τῆς μόνῃς χρονικῆς ιδιότητῃς: τῆς διάρκειας·
- β. τῶν χρονικῶν σχέσεων: τοῦ ταυτόχρονου καὶ τῆς διαδοχῆς, τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς καὶ τοῦ ρυθμοῦ.

6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας

Τῆ διάρκεια τήν πληροφοροῦμαστε διαμέσου ὄλων τῶν αἰσθήσεων: κάθε αἴσθημα ἔχει διάρκεια, μέ ὀποιοδήποτε ὄργανο κι ἂν σχηματίζεται μέσα στή συνείδησή μας. «Ἐκταση», ὀπως εἴπαμε (§ 2), ἔχουν ὡς ἀναπόσπαστην ιδιότητα τὰ ὀπτικά καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς ἀφῆς. Ἡ διάρκεια εἶναι κοινὴ ιδιότητα ὄλων· ἀδύνατο νά ὑπάρξει ὀποιοδήποτε αἰσθητηριακὴ ἐντύπωση χωρὶς «ἀρχή» καὶ «τέλος», χωρὶς δηλαδὴ κάποια διάρκεια. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὀμως ὅτι κάθε αἴσθημα διαρκεῖ, δέν ἐξηγεῖται ἀκόμη πῶς ἀντιλαμβανόμαστε τόν χρόνο σάν συνεχὴ καὶ ἀδιάκοπη διάρκεια, ὀπως ἀκριβῶς δέν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μαζί μέ τὰ ἀπλούστερα ὀπτικά καὶ ἀπτικά αἰσθήματα μᾶς «δίνεται» καὶ ἡ ἔκταση. Ἄν μόνῃ πηγὴ τῆς ἀντίληψῃς τοῦ χρόνου ἦσαν οἱ αἰσθήσεις, τότε ὁ χρόνος θά ἦταν γιὰ τῆ συνείδησή μας μιὰ ἀσυνεχῆ σειρά στιγμῶν μέ μικρὰ ἢ μεγάλα χάσματα, ἕνα εἶδος μωσαϊκοῦ ἀπὸ ἀσυγκόλλητα πετράδια, καὶ ὄχι ὕφασμα, ὀπου τὰ νήματα συνενωμένα ἀποτελοῦν ἐνιαία καὶ συμπαγὴ μάζα – ὀπως βιώνεται ἀπὸ τῆ συνείδησή μας ἡ χρονικὴ διάρκεια.

Πρέπει λοιπὸν νά δεχτοῦμε καὶ γιὰ τόν χρόνο τήν ἐξήγησῃ πού δώσαμε στὸν χῶρο. Ὅτι δηλαδὴ δέν ἔχουμε αἴσθησῃ, ἀλλὰ ἀντίληψη τοῦ χρόνου, καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ σχηματίζεται μέ τῆ διεργασία αἰσθημάτων καὶ παραστάσεων ἀπὸ τήν κριτικὴ (=συνθετικὴ καὶ ὀργανωτικὴ) ἐνέργεια τῆς συνείδησῃς· αὐτὴ διαρθρώνει τὰ χρονικά στοιχεῖα τοῦ ἐποπτικοῦ ὕλικου ἔτσι ὡστε νά πάρουν τῆ «μορφή» τῆς συνεχοῦς καὶ ἀδιάκοπῃς διάρκειας.

7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων

Καί τίς χρονικές σχέσεις (τό ταυτόχρονο, τήν ἐπαλληλία παρελθόντος, παρόντος καί μέλλοντος, καί τόν ρυθμό) τίς πληροφοροῦμαστε διαμέσου τῶν αἰσθήσεων. Ἀλλά δέν εἶναι οὔτε ἡ ἴδια οὔτε τῆς ἴδιας σημασίας ἡ συμβολή ὄλων τῶν αἰσθήσεων στήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων. Σημαντική εἶναι ἡ εἰσφορά τῶν ὀργάνων τῶν αἰσθημάτων μέ τήν περιοδική τους ἐμφάνιση· πείνα καί χορτασμός, δίψα καί κόρος, ἀκμή καί κάματος τρέφουν τήν ἀντίληψη τοῦ «πρίν» καί τοῦ «ὑστερα» μέ τά συναισθήματα τῆς προσδοκίας καί τῆς ἰκανοποίησης πού προκαλοῦν. Τά ὀργανικά αἰσθήματα μᾶς βοηθοῦν καί στόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού «πέρασε». (Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὄσοι πάσχουν ἀπό ἀναισθησία τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων χάνουν τήν ἰκανότητα τῆς σωστής ἐκτίμησης τοῦ χρόνου). Ἐξίσου σημαντική γιά τήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων εἶναι καί ἡ εἰσφορά τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων (ἀπό τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος). Ἡ τάση πρός τή μετατόπιση καί ἡ μυϊκή κόπωση ἐναλλάσσονται: δίνουν λοιπόν τήν ἐντύπωση τῆς διαδοχῆς. Μέ τό αἶσθημα τῆς κόπωσης ἔχουμε καί μέτρο γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού διαθέσαμε γιά ἕνα ἔργο: τά κουρασμένα πόδια λ.χ. μᾶς πληροφοροῦν ὅτι βαδίσουμε πολλήν ὥρα. Στήν ἀντίληψη τῆς ρυθμικῆς ἄρθρωσης τοῦ χρόνου ἡ συνειδηση γυμνάζεται μέ τά ὀργανικά αἰσθήματα τῶν παλμῶν τῆς καρδιάς, μέ τά ὀπτικά αἰσθήματα τοῦ «πλήρους» καί τοῦ «κενοῦ» καί ἰδίως μέ τά ἀκουστικά αἰσθήματα ἀπό ρυθμικά τραγούδια. Γενικά, ἡ συμβολή τῆς ἀκοῆς στήν ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι μεγάλη, ἐπειδή οἱ ἀκουστικές ἐντυπώσεις ἔχουν μικρή διάρκεια καί, ὅταν εἶναι ἀλλεπάλληλες, διακρίνουμε τή διαδοχή τους εὐκόλα.

Στήν ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος βοηθεῖ πολύ τόν ἄνθρωπο ἡ μνήμη καί στήν ἀντίληψη τοῦ μέλλοντος ἡ φαντασία. Ἡ ἀνάπλαση παλαιῶν ἐντυπώσεων μέ τή μορφή μνημονικῶν παραστάσεων ὡς βίωμα ἀποτελεῖ ἄμεση ἀναγωγή στό παρελθόν· καί ἡ τάση τῆς φαντασίας νά προσχεδιάζει, νά μᾶς δίνει τήν πρόγευση τῶν γεγονότων πού περιμένουμε, ἀποτελεῖ ἀναγωγή στό μέλλον.

Αἰσθήσεις ὁμως, μνήμη καί φαντασία συνεισφέρουν μόνο τό ὕλικό. Ἐκεῖνη πού θά διεργαστεῖ τό ὕλικό τοῦτο, ὥστε ν' ἀποκτήσει τήν ἀξίαν τῶν σχέσεων τοῦ χρόνου, εἶναι ἡ κριτική (=συνθετική - ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνειδησης.

ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

1. Ἐξήγηση τῶν ὄρων

Ἐναφέραμε πολλές φορές ὡς τώρα (στή διαδικασία τῆς ἀντίληψης) τὴν κριτικὴ ἐνεργεῖα τῆς συνείδησης. Εἶναι καιρὸς πλέον νὰ τὴ μελετήσουμε ἀπὸ κοντά.

Συνήθως ὀνομάζεται σκέψη ἢ στοχασμός. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο λέξεις ἔχουν τὸ μειονέκτημα ὅτι στὴ γλώσσα μας σημαίνουν ἄλλοτε τὴν ἐνέργεια τοῦ σκέπτεσθαι ἢ τοῦ στοχάζεσθαι καὶ ἄλλοτε τὸ ἀποτέλεσμα ἢ τὸ προϊόν τῆς. (Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ λέξη κριση· σημαίνει καὶ τὸ κρίνειν καὶ τὸ «κρίμα»). Γιὰ τοῦτο θὰ προτιμήσουμε τὴν ὀνομασία διανόηση πού σημαίνει μόνον τὴν ἐνέργεια τοῦ διανοεῖσθαι, ἀφοῦ γιὰ νὰ ὀνομάσουμε τὸ ἀποτέλεσμα ἢ τὸ προϊόν τῆς ἔχουμε στὴ γλώσσα μας τὴ χωριστὴ λέξη διανόημα.

Ἄς δηλώσουμε πάντως ἀμέσως ὅτι στίς σελίδες μας οἱ ὄροι «κριτικὴ ἐνέργεια» καὶ «διανοητικὴ ἐνέργεια» ἔχουν τὴν ἴδια ἐντελῶς σημασία: διανοοῦμαι θὰ πεῖ (ὅπως θὰ ἐξηγήσουμε στὰ ἐπόμενα) κρίνω, καὶ κρίνω θὰ πεῖ διανοοῦμαι.

Ὅσο γιὰ τὴν πολύχρηστη καὶ πολύσημη λέξη λόγος, ἐδῶ θὰ τὴ μεταχειριστοῦμε μὲ τὴ σημασία (ὄχι τῆς ἀνώτερης καὶ καθαρότερης σφαίρας τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ πειθαρχημένου ἀπὸ δικούς του νόμους νοῦ, ὅπως συμβαίνει σὲ μερικά παλαιὰ καὶ νέα φιλοσοφικά συστήματα, ἀλλὰ) τῆς ἐναρθρήσεως λαλιᾶς μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ διατυπώσει τίς ἀντιλήψεις, τίς σκέψεις, τίς συγκινήσεις, τίς ἐπιθυμίες του κτλ. τόσο πρὸς τὸν ἑαυτό του ὅσο καὶ πρὸς τοὺς ὁμοίους του.

2. Ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων

Ὅταν παρατηροῦμε δύο γραμμὲς ἢ δύο σχήματα ἢ ἄλλου εἶδους

πράγματα, ανακαλύπτουμε (πολλές φορές χωρίς προσπάθεια ή χρονοτριβή, αλλά μέ τό πρώτο κιάλας βλέμμα) ότι είναι ίσα ή άνισα, όμοια ή διάφορα, συναφή ή άνεξάρτητα κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι διαπιστώνουμε μιά σ χ έ σ η μεταξύ δύο (ή περισσότερων) αντικειμένων. Μέ τίς φράσεις «τό α είναι μεγαλύτερο από τό β» ή «τό γ είναι άνόμοιο πρός τό δ» ή «τό ε βρίσκεται πρός τά δεξιά του ζ» κ.τ.λ. έννοοϋμε όχι ότι έχουμε άντιληφθει «τό α καί τό β», «τό γ καί τό δ», «τό ε καί τό ζ» κ.ο.κ. αλλά ότι έχουμε συλλάβει μιά όρισμένη σ χ έ σ η (μεγέθους, όμοιότητας, τοποθέτησης) πού ύπάρχει άνάμεσά τους. Πειραματικά έχει άποδειχτεί ότι μπορούμε νά έχουμε έντύπωση ή παράσταση δύο (ή περισσότερων) πραγμάτων, χωρίς ταυτόχρονα καί κατ' άνάγκη νά έχουμε συλλάβει καί τή σχέση (ή τίς σχέσεις) τους. Βλέπουμε λ.χ. δύο (ή περισσότερα) σχήματα πού μάς επιδείχνουν καί προβαίνουμε σέ περιγραφή καί χαρακτηρισμό τους, αλλά μάς διαφεύγει ή ισότητα, ή συνάφεια ή ή άλληλεξάρτηση, δηλαδή ή σχέση τους.

Άπό τούτο συμπεραίνουμε ότι ή σύλληψη μιās σχέσης είναι κάτι περισσότερο από τήν άντίληψη τών δύο (ή περισσότερων) όρων της καί δέν έπιτρέπεται νά ταυτίζεται μαζί της. Ούτε οί έντυπώσεις καθαυτές ούτε οί παραστάσεις μέ τή συνειρμική τους σύνδεση άρκοϋν γιά νά μάς δώσουν τήν πληροφορία ότι άνάμεσα στά άντικείμενά τους ύπάρχουν αυτές ή εκείνες οί σχέσεις. Ή σύλληψη λοιπόν τών σχέσεων είναι ένα ξεχωριστό συνειδησιακό γεγονός, άπόκτημα τής συνείδησης πού όφείλεται σέ μιάν άλλη ένέργειά της, όχι άπλώς καί μόνο στήν αίσθηση καί στά παράγωγά της.

Αυτή τήν ψυχική λειτουργία τήν όνομάζουμε: δ ι α ν ό σ η η. Τίς σχέσεις –λέγουμε– δέν τίς αισθανόμαστε, αλλά τίς διανοούμαστε. Είναι όχι αισθητά, αλλά διανοητά γνωρίσματα τών αντικειμένων.

3. Ή άφαίρεση

Τή σύλληψη τών σχέσεων τήν προετοιμάζει καί τή διευκολύνει ή προσοχή. (Θά μιλήσουμε γι' αυτήν στό Τρίτο μέρος του βιβλίου, όπου θά εξετάσουμε τίς έκδηλώσεις τής θέλησης). Καί άντίστροφα ή άνάκαλυψη σχέσεων κατευθύνει καί δυναμώνει τήν προσοχή. Έργο καί τών δύο είναι ή ά φ ά ρ ε σ η – μέθοδος εξαιρετικά άποδοτική καί στίς θεωρητικές καί στίς πρακτικές άπασχολήσεις του άνθρώπου.

Όταν συγκεντρώνουμε την προσοχή μας σέ μερικά μόνο στοιχεία μιᾶς σύνθετης ἐντύπωσης (π.χ. ἐνός ζωγραφικοῦ πίνακα ἢ μιᾶς μουσικῆς σελίδας), τὰ στοιχεία αὐτὰ προβάλλονται μέσα στή συνείδησή μας, γίνονται ἐντονότερα καί σαφέστερα αἰσθητὰ (αὐτὴ εἶναι ἡ θετικὴ ἀφαίρεση) καί παράλληλα παραμερίζονται τὰ ὑπόλοιπα, «ξεθωριάζουν» (ἢ ἄλλη ὄψη τοῦ φαινομένου: ἡ ἀρνητικὴ ἀφαίρεση). Μὲ τὴν ἀπομόνωση αὐτὴ ὀρισμένων στοιχείων μέσα στὶς ἐντυπώσεις μας, γίνεται ταχύτερα καί καθαρότερα ἡ σύλληψη τῶν σχέσεών τους (ἀπὸ τὴ διανόηση). Συμβαίνει ὅμως καί τὸ ἀντίστροφο: ὅταν ἡ διανοοῦμενη συνείδησή μας συλλάβει μιὰ σχέση μέσα στὰ στοιχεία ὀρισμένης ἐντύπωσης, ἡ προσοχή μας στρέφεται ἀμέσως πρὸς τοὺς ὁ ρ ο υ ς αὐτῆς τῆς σχέσης, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ὄροι αὐτοὶ νὰ προβάλλονται ἐντονα παραμερίζοντας τὰ ὑπόλοιπα στοιχεία.

Ἴδου ἓνα ἀπλό πείραμα πού βεβαιώνει τὴ συνεργασία διανόησης καί προσοχῆς στὴν ἀφαίρεση: Ἄς δείξουμε σ' ἓνα πρόσωπο πίνακα, ὅπου ἔχουν τυπωθεῖ πολυάριθμα μικρὰ τετράγωνα σχήματα κόκκινα, γαλάζια, πράσινα καί κίτρινα μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο: ὅλα τὰ ἄλλα ἐκτός ἀπὸ τὰ πράσινα εἶναι ἀνακατωμένα χωρὶς καμιά τάξη· τὰ πράσινα ὅμως, μέσα στοῦ ἄτακτο πλῆθος, ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ὅλα μαζί νὰ σχηματίζουν κανονικὸ κύκλο –καί ἄς ρωτήσουμε τὸν ἀνθρωπὸ μας: «τί βλέπει;». Στὴν ἀρχὴ θὰ μᾶς ἀπαντήσῃ ὅτι ἔχει τὴν ἐντύπωση μωσαϊκοῦ μὲ πολύχρωμα πετράδια, ὅπου ὑπάρχει ἀταξία καί σύγχυση. Σέ λίγο ὅμως ἡ ἐντύπωσή του ἀλλάζει· ἔχει συλλάβει τίς σχέσεις τῶν πράσινων τετραγωνιδίων, τὰ ἔχει ἀπομονώσει ἀπὸ τὸ πλῆθος καί τώρα βλέπει καθαρά τὸν κανονικὸ πράσινο κύκλο πού σχηματίζουν· τὰ ἄλλα, τὰ ἄτακτα, ἔπαψε νὰ τὰ βλέπει, σάν νὰ μὴν ὑπάρχουν γι' αὐτόν. Ἡ ἀφαίρεση (ἢ ἀπομόνωση τῆς «μορφῆς») ἐγίνε ἐδῶ ὅταν ἡ διανόηση συσχέτισε ὀρισμένα ἐποπτικὰ στοιχεία, τὰ «ἔπιασε μαζί», καί ὀδήγησε τὴν προσοχὴ νὰ περιορισθεῖ σ' αὐτὰ παραμελώντας, «σβήνοντας», ὅλα τὰ ἄλλα, τὰ «ἄσχετα».

Διανοοῦμενοι λοιπὸν προσέχουμε, καί ὅταν προσέχουμε διανοοῦμαστε: συσχετίζουμε δηλαδή ὅσα ἀντιλαμβανόμαστε. Μὲ ἄλλες λέξεις: ὁ ρ γ α ν ὡ ν ο υ μ ε κατὰ κάποιον τρόπο, βάζουμε τ ἄ ξ η στοῦ πεδίου τῆς ἀντίληψής μας. Τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἡ ἀφαίρεση (μὲ τίς δύο ὄψεις τῆς: τὴ θετικὴ καί τὴν ἀρνητικὴ).

4. 'Ανάλυση και σύνθεση

“Ας υποθέσουμε ότι για πρώτη φορά στη ζωή μας βλέπουμε έναν παλαιό χειροκίνητο φωνόγραφο που έχει τεθεί σε λειτουργία, και ακούμε τη μουσική που παίζει. Τόν περιεργαζόμαστε πολλή ώρα, ανοίγουμε τό κουτί, παρακολουθούμε τόν μηχανισμό του, προσέχουμε ένα πρὸς ένα τὰ μέρη του, ξεετάζουμε τή συμβολή του καθενός στο τελικό αποτέλεσμα, καί τέλος εἴμαστε ἔτοιμοι νά δώσουμε σ' ἐκείνον πού θά μᾶς ρωτήσῃ «τί εἶναι αυτό;» τήν ἀπάντηση: «Τό μηχανήμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα συντονισμένο σύστημα ὀργάνων, μέ τὰ ὁποῖα τὰ ἀποτυπωμένα σε εἰδικά κατασκευασμένο δίσκο ἠχητικά κύματα ἀναπαράγονται τόσο καλά, ὥστε ἔχει κανείς τήν ἐντύπωση ὅτι ἀκούει τήν ἴδια τήν ὀρχήστρα πού ἔπαιξε τό ἀντίστοιχο μουσικό κομμάτι». Πῶς ἀποκτήσαμε αὐτή τή γνώση;

Πρῶτα μέ πολλές ὀπτικές, ἀκουστικές καί ἀπτικές ἐντυπώσεις σχηματίσαμε τήν ἀντίληψη δύο «ἀντικειμένων»: ἐνός μέσα στόν χῶρο (τό πράγμα «φωνογράφος») καί ἐνός μέσα στό χρόνο (ή «ἀπόδοση σειρᾶς ἤχων») – «Νά! τό κουτί... Ἄκου τή μουσική!». Ἔως ἐδῶ φτάνει καί ἕνας ἄγριος τῆς ζουγκλας ἢ ἕνας ἠλίθιος πού δέν μπορεῖ νά καταλάβῃ «πῶς ἀπό τό κουτί αὐτό θγαίνει ἡ μουσική πού ἀκούει». Ἐμεῖς προχωρήσαμε πολύ περισσότερο: ἐρευνήσαμε καί ἀνακαλύψαμε τό πλῆθος καί τήν ποικιλία τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ἐντυπώσεις πού δεχτήκαμε, ὅταν περιεργαστήκαμε τό μηχανήμα, καί ἔτσι κατορθώσαμε νά συγκροτήσουμε μιά π λ ῆ ρ η ν ο ἤ μ α τ ο ς εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου «φωνογράφος». Μέ ἄλλες λέξεις: ἄ ν α λ ὺ σ α μ ε τ ῖς ἐντυπώσεις μας στά συστατικά τους στοιχεῖα, συλλάβαμε τίς μεταξύ τους σχέσεις, τ ῆ ν ἐ ξ ἄ ρ τ η σ η π ο ὐ ἔ χ ε ι τ ὄ ἕ ν α ἀ π ὸ τ ὄ ἄ λ λ ο, καί ἄ ν α σ υ ν θ ἔ σ α μ ε σέ ἐνιαίαν εἰκόνα μέ ἑσωτερικήν ἀλληλουχία μόνο ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τούς ὄρους τῶν σχέσεων παραλείποντας ὅλα τὰ λοιπά ὡς ἀσήμαντα. Στό παράδειγμά μας τὰ στοιχεῖα - ὄροι πού ἀπομονώθηκαν καί περιλαμβάνονται στόν ἀπολογισμό μας κατά ζεύγη ἐξάρτησης, εἶναι τὰ ἑξῆς:

- Ἡ κίνηση τῆς βελόνας ἀπάνω στό δίσκο καί οἱ προκαλούμενες ἀπ' αὐτήν δονήσεις τῆς ἠχητικῆς μεμβράνης.

- Οί έντομές τής έπιφάνειας του δίσκου καί ή προκαλούμενη άπ' αυτές κίνηση τής βελόνας πού περνάει άπό πάνω τους.
- 'Η περιστροφή του δίσκου καί τό άποκάτω έλατήριο πού δίνει τίς στροφές στό δίσκο.
- 'Η συστροφή του έλατηρίου καί ή άποταμιευμένη σ' αυτό ένέργεια άπό τό έργο τών χειριών πού στριφογύρισαν τόν μοχλό.

"Όλα τά άλλα (σχήμα - χρώμα του κουτιού, ύλικά κατασκευής κτλ.) θά παραλειφθοϋν.

Βέβαια ή γνώση αυτή προϋποθέτει μνήμη καί φαντασία. 'Εάν δέν γνωρίζω άπό πρίν πώς ό ήχος παράγεται ως έντύπωση άπό τήν παλμική κίνηση του άέρα, καί πώς ή περιστροφή ενός μοχλού μπορεί νά θέσει σέ λειτουργία μιá σειρά τροχών πού μεταφέρουν τήν κίνηση άπό τό ένα επίπεδο στό άλλο κ.ο.κ.' καί εάν δέν έχω τήν ικανότητα άπό τήν ύλη μνημονικών παραστάσεων νά κατασκευάζω φανταστικές εικόνες, δέν μπορώ νά δεχτώ τό νέο καί νά τό εξηγήσω. (Αυτή τή διαδικασία τήν όνομάζουμε ά φ ο μ ο ί ω σ η). Προϋποθέτει άκόμη καί προσοχή, θεληματική δηλαδή συγκέντρωση στά ύποτιθέμενα καίρια στοιχεία τών έντυπώσεων, γιά νά γίνουν έντονα καί μέ σαφήνεια άντιληπτά. 'Ο κύριος όμως παράγων σ' αυτή τή γνώση είναι ή δ ι α ν ό η σ η· εκείνη άναλύει τά δεδομένα καί άφοϋ άνακαλύψει τίς σχέσεις τους τά συνθέτει σέ νέαν όλότητα, γιά νά δεξεί τή λ ο γ ι κ ή τους τ ά ξ η, τή δ ο μ ή του ν ο ή μ α τ ό ς τους.

Γιά τούτο όνομάσαμε αυτή τήν ένέργεια τής συνείδησης σ υ ν - θ ε τ ι κ ή καί ό ρ γ α ν ω τ ι κ ή. 'Εργο της είναι ή άνασύνθεση ή άναδιοργάνωση μιáς άναλυθείσας έ π ο π τ ι κ ή ς ε ι κ ό ν α ς σέ ν ο η τ ή ν ό λ ό τ η τ α μέ τήν κατά λ ο γ ι κ ό τ ρ ό π ο συσχέτιση τών κύριων συστατικών στοιχείων της. Καί έπειδή έτσι προχωρούμε άπό τήν έπιπόλαιη άντιληψη στή βαθύτερη γνώση τών πραγμάτων, λέγουμε ότι πέρα άπό τήν άίσθηση, τή μνήμη καί τή φαντασία ή γνώση άπαιτεί διανόηση.

5. 'Η κρίση

'Η σύλληψη μιáς σχέσης γίνεται κάποτε τόσο αυτόματα ώστε νομίζουμε ότι τή δεχτήκαμε παθητικά, μάς δόθηκε «άπέξω»· έτσι π.χ. διαπιστώνουμε άμέσως καί χωρίς προσπάθεια τή διαφορά ενός κόκκινου

χαρτιού από ένα παρακείμενο πράσινο. "Άλλοτε όμως ή ανακάλυψη μιάς σχέσης απαιτεί ειδικήν εργασία: τή σ ύ γ κ ρ ι σ η. "Όταν λ.χ. απλώσουν μπροστά μας πλήθος χρωματιστά ύφασματα καί μās δώσουν τήν έντολή νά θρούμε εκείνο πού παρουσιάζει τή μεγαλύτερη όμοιότητα μέ όρισμένο δείγμα, τότε πρέπει νά βάλουμε μέ τή σειρά κοντά στό δείγμα πού κρατούμε όλα όσα πλησιάζουν στό χρώμα του, γιά νά ανακαλύψουμε τό όμοιό του καί ν' άποφανθούμε: «τουτο είναι πού ζητάτε». Σ' αυτή τήν περίπτωση δέν έχουμε π α θ η τ ι κ ή ν, αυτόματη σύλληψη σχέσης, αλλά έ ν ε ρ γ η τ ι κ ή συσχέτιση, πραγματική ανακάλυψη σχέσης.

"Ας προσέξουμε ότι, όταν άποφαινόμεσθε: «τουτο μοιάζει περισσότερο μέ τό δείγμα», δέν διατυπώνουμε μόνο τή σχέση τών δύο αντικειμένων, αλλά ταυτόχρονα δηλώνουμε ότι π α ρ α δ ε χ ό μ α σ τ ε, είμαστε βέβαιοι γιά τήν όμοιότητά τους. Τό αντίθετο συμβαίνει όταν παίρνουμε από τό σωρό άλλο ύφασμα καί λέγουμε: «τουτο δέν μοιάζει καθόλου μέ τό δείγμα»· τώρα δηλώνουμε ότι ά π ο κ ρ ο ύ ο υ μ ε τήν όμοιότητά τους μέ βεβαιότητα πάλι. "Ωστε οι προτάσεις:

«Τό Α μοιάζει μέ τό Β» καί

«Τό Γ δέν μοιάζει μέ τό Β»,

καθώς καί οι προτάσεις:

«Έάν αυτό τό σπίτι έχει τόν αριθμό 10 στήν όδό Πανεπιστημίου, τότε έδω είναι τό γραφείο του φίλου μου Χ.» καί

«Έάν αυτό τό σπίτι έχει τόν αριθμό 10 στήν όδό Πανεπιστημίου, τότε δέν είναι έδω τό γραφείο του φίλου μου Χ.»

περιέχουν στό νόημά τους κάτι περισσότερο από μιά συσχέτιση· εκφράζουν ταυτόχρονα ή τήν π α ρ α δ ο χ ή ότι δύο διακρινόμενα τό ένα από τό άλλο στοιχεία συνανήκουν στήν ίδια τάξη εξαιτίας τής σχέσης πού έχουν, ή τήν ά π ό κ ρ ο υ σ η αυτής τής συνάρτησης. "Ότι αυτή ή παραδοχή καί ή απόκρουση (μέ βεβαιότητα) είναι κάτι περισσότερο από τήν άπλή διατύπωση μιάς σχέσης, αποδειχεται από τό γεγονός ότι μπορεί νά μή δηλώνονται καί τότε οι προτάσεις έχουν διαφορετικό νόημα. Λέγω π.χ. «Ίσως τό Α νά μοιάζει μέ τό Β» ή «Μήπως τό Γ δέν μοιάζει μέ τό Β;». Στίς φράσεις αυτές διατυπώνεται θετικά ή άρνητικά μιά σχέση, αλλά δέν δηλώνεται ή προσωπική στάση μας άπέναντι στό ζήτημα, καί γιά τουτο όποιος μās άκούει δέν ξέρει τί ακριβώς ύπο-

στηρίζουμε. Τήν πρώτη ονομάζουμε: ἀ π λ ή ν ἐ κ δ ο χ ή , τή δεύτερη: ἐ ρ ώ τ η σ η. Κ ρ ί σ ε ι ς είναι οί βέβαιες ἀποφάνσεις.

“Όστε κ ρ ί σ η ονομάζεται ή παραδοχή ή ἀπόκρουση τής σύνταξης δύο διακρινόμενων (μέσα σ’ ένα αισθητό ή νοητό πλήθος) στοιχείων ως ὄρων μιᾶς σχέσης. “Όταν ἐκφράζει παραδοχή, ή κρίση λέγεται κ α τ α φ α τ ι κ ή, όταν ἐκφράζει ἀπόκρουση, λέγεται ἀ π ο φ α τ ι κ ή. Τό «ναί» καί τό «ὄχι» σ’ αὐτή τήν περίπτωση σημαίνουν ή ὅτι οί ἴδιοι ἐλέγξαμε τό εὐρημά μας καί τό διατυπώνουμε μέ τήν ἀξίωση ὅτι είναι ἀληθές, ή ὅτι στηριζόμαστε στή μαρτυρία ἐνός ἄλλου πού τή θεωροῦμε ἀuthεντική καί γιά τοῦτο ἀποφαινόμεσθε μέ βεβαιότητα (ὅτι π.χ. «ὁ Θεός είναι δίκαιος»). –Οί περισσότερες κρίσεις μας ἀνήκουν στό δεύτερο εἶδος· γνήσιες ὅμως κρίσεις είναι οί πρώτες.

Ἡ τέλεια μέ λέξεις διατύπωση μιᾶς κρίσης περιέχει καί τούς δύο συναρτώμενους ὄρους τής σχέσης πού δηλώνεται: «Α Β» καί «Γ ὄχι Β», ή «Ἐάν Α τότε Β» καί «Ἐάν Γ τότε ὄχι Β». Πολύ συχνά ὅμως ἔχουμε στόν κοινό λόγο κρίσεις μονολεκτικές· π.χ. «δέντρο!», «ἀστράφτει» κτλ.–τά ὑπόλοιπα στοιχεία ἐξυπονοοῦνται. Κάποτε πάλι μέ τό «ναί» ή τό «ὄχι» ἐκφράζουμε κρίσεις. Καί ἀπλή κίνηση τής κεφαλῆς πρὸς τά κάτω (κατάνευση) ή πρὸς τά πάνω (ἄρνηση) ἀρκεῖ νά ἐκφράσει κρίση. Ἐς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἐπιφωνήσεις ὅπως: «Κύριοι!» ή «Προσοχή!» δέν σημαίνουν κρίσεις· είναι ἐπικλήσεις ή παραγγέλματα, ἐπομένως ἔχουν νόημα διαφορετικό.

6. Ὁ διαλογισμός

Ἡ βεβαιότητα πού ἐκφράζεται στήν κρίση μέ τή δήλωση τής παραδοχῆς ή τής ἀπόκρουσης μιᾶς σύνταξης σχετιζόμενων ὄρων, ἄλλοτε είναι ἄ μ ε σ η καί ἄλλοτε ἔ μ μ ε σ η. Ἐμμεση είναι ὅταν στηρίζεται ἀπάνω σέ ἄλλες κρίσεις, καί τότε ή πορεία πού ἀκολουθεῖ ή διανόηση, γιά νά φτάσει στήν τελική ἀπόφαση, ονομάζεται δ ι α λ ο γ ι σ μ ό ς.

Ἐς συγκρίνουμε λ.χ. τίς προτάσεις:

«Στό χρώμα τό ὕφασμα τοῦτο μοιάζει μ’ ἐκεῖνο».

«Τοῦτο τό δέντρο είναι πιά νεκρό».

Μέ τήν πρώτη, ή βεβαιότητα πού ἐκφράζεται είναι ἄμεση· μόλις

βάλω κοντά τό ένα στό άλλο τά δύο ύφάσματα, άποφαίνομαι άμέσως ότι έχουν τό ίδιο (ή παρόμοιο) χρώμα. "Αν κανείς άμφιβάλλει, τόν προκαλοϋμε νά κάνει ό ίδιος τήν άντιπαραβολή μέ προσοχή, γιά νά βεβαιωθεί. Στή δεϋτερη όμως πρόταση, ή διανόσή μας έφτασε όχι μέ μία, αλλά μέ πολλές κρίσεις πού τίς συναρμολόγησε, τίς ό ρ γ ά ν ω σ ε λ ο γ ι κ ά, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα πού τώρα εκφράζει μέ βεβαιότητα. Γιά τούτο, έάν πάλι κανείς μās διατυπώσει άντιρρήσεις, έπιχειροϋμε νά τόν μεταπειόουμε εκθέτοντας άναλυτικά τήν ά π ό δ ε ι ξ ή μας, ως έξής περίπου:

«Τά νεκρά δέντρα έχουν ξερά κλαδιά.

Του δέντρου τούτου τά κλαδιά είναι ξερά.

Έπομένως τό δέντρο τούτο είναι νεκρό».

"Όταν εκθέτουμε τά διανοήματά μας μέ αυτό τόν τρόπο, λέγουμε όχι άπλώς ότι κρίνουμε, αλλά ότι δ ι α λ ο γ ι ζ ό μ α σ τ ε.

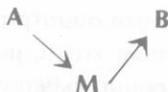
"Ο διαλογισμός και ή κρίση είναι μορφές τής ίδιας συνειδησιακής λειτουργίας πού τήν όνομάσαμε σ υ ν θ ε τ ι κ ή ν ή ό ρ γ α ν ω τ ι κ ή ν ένεργεια (μέ μία λέξη: κ ρ ι τ ι κ ή) και πού κατασκευάζει τά προϊόντα της μέ τή μέθοδο τής άνάλυσης και τής σύνθεσης (όπως είδαμε παραπάνω, § 4). 'Ιδού λ.χ. πώς εργάστηκε ή συνειδησή μας γιά ν' άποδείξει ότι «τούτο τό δέντρο είναι νεκρό». 'Α ν α λ ύ ε ι τούς δύο όρους «τούτο τό δέντρο» (Α) και «δέντρο νεκρό» (Β) (πού τής παρουσιάστηκαν έ π ο π τ ι κ ά ένωμένοι μέσα στην έντύπωση: «ένα νεκρό δέντρο») και άνακαλύπτει ότι έχουν γνωρίσματα κοινά. "Ένα άπ' αυτά, εκδηλο, είναι ότι και τά «νεκρά δέντρα» και «τούτο τό δέντρο» έχουν «κλαδιά ξερά» (Μ). Τώρα πλέον έχει τόν όρο (Μ) πού έγγυάται τή σχέση (Α Β) πού θέλει ν' άποδείξει. "Υστερα λοιπόν άπό τήν άνάλυση προβαίνει στην σ ύ ν θ ε σ η τών δύο άρχικών όρων, πού αυτή τή φορά είναι πλέον λ ο γ ι κ ά θεμελιωμένη. "Η πορεία πού άκολούθησε μπορεί νά διατυπωθεί ως έξής:

«Α είναι Β, επειδή Α είναι Μ και Μ είναι Β».

"Όστε ό διαλογισμός είναι άποδεικτική πράξη μέ τήν όποία θεμελιώνεται ή βεβαιότητα μιās άπόφανσης έμμεσα, δηλ. μέ τήν έξάρτησή της άπό άλλες.

(Στή Λογική αυτές οι άλλες αποφάνσεις λέγονται προκειμενες και ή τελική συμπέρασμα).

Στίς σχέσεις του μέ τήν κρίση ό διαλογισμός δέν είναι ως συνειδησιακή ενέργεια κάτι νέο. Είναι άπλώς σύμπλεγμα κρίσεων κατά τό σχήμα:

Ό αναγνώστης θά πρόσεξε ότι τή συνθετική και όργανωτική παρέμβαση τής συνειδησης τή συναντήσαμε σέ όλα τά στάδια τής διαδικασίας τής γνώσης, πού μελετήσαμε: στήν έποπτεία, στήν αντίληψη, στήν κρίση, στό διαλογισμό. Τοúτο είναι πραγματικά ένα από τά σπουδαιότερα πορίσματα τής ψυχολογικής έρευνας τών χρόνων μας: Ό συνείδηση και όταν παίρνει πληροφορίες από τόν φυσικό και τόν κοινωνικό (ιστορικό) κόσμο, και όταν περιγράφει και έξηγει τά γεγονότα (μέ μεγαλύτερες ή μικρότερες αξιώσεις), μέ μιá λέξη: όταν γ ν ω ρ ί ζ ε ι αντι-κείμενα, λειτουργεί βασικά κατά τόν ίδιο τρόπο, κι' ός είναι κάθε φορά διαφορετικό τό επίπεδο τών άπασχολήσεών της, και άλλα τά υλικά ή τό όργανο πού μεταχειρίζεται στό έργο της. Έπομένως μπορούμε ίσως, για λόγους πρακτικής ευκολίας, νά ξεχωρίζουμε τήν αντίληψη από τήν κρίση και τίς δύο από τόν διαλογισμό, άκόμη και νά δίνουμε ιδιαίτερο όνομα στό φορέα τής καθεμιάς («αισθήσεις» «διάνοια» «Λόγος»), άρκεί μόνο νά μή παρασυρόμαστε από τίς λεκτικές διακρίσεις μας και νά μη πιστεύουμε ότι ή γνωστική λειτουργία μερίζεται σέ τομείς ανεξάρτητους μέ τό δικό του ό καθένas καθεστώς.

7. Ό έννοια

Ό διανόηση γίνεται ασύγκριτα πιό άποδοτική (άποφασιστικότερη, δημιουργικότερη) στή διεργασία και στή χρησιμοποίηση (για θεωρητικούς και πρακτικούς σκοπούς) τών πληροφοριών πού έχει από τόν φυσικό και τόν κοινωνικό κόσμο, όταν στίς κρίσεις και στούς διαλογισμούς της μεταχειρίζεται όρους γενικούς και άφηρημένους, δηλαδή έννοιες.

Οί έννοιες είναι πλάσματα τής διανόησης μέ τά όποια

ἀ ν τ ι π ρ ο σ ω π ε ύ ε τ α ι ἀπερίοριστος ἀριθμός ἀντικειμένων πού ἀπό ὀρισμένην ἄποψη παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ὁμοιότητες καί ἔπομένως μποροῦν νά ὀνομαστοῦν μέ τήν ἴδια λέξη.

Λέγουμε λ.χ. «δύναμη», «δέντρο», «ἐργάζομαι», «τρέφομαι», «μαρασμός», «πλούτος», «αἰτία», «κίνηση» – καί μέ τούς ὅρους τούτους σχηματίζουμε κρίσεις, π.χ. :

«Τό δέντρο παθαίνει μαρασμό ὅταν δέν τρέφεται»

«Ἡ ἐργασία εἶναι πηγή πλούτου»

«Αἰτία τῆς κίνησης εἶναι ἡ δύναμη»

καί ἄλλες παρόμοιες, πού τίς ἀναπτύσσουμε σέ διαλογισμούς, εἴτε γιά ν' ἀποδείξουμε τήν ἀλήθεια τους, εἴτε γιά νά συμπεράνουμε ἀπ' αὐτές ἄλλες κρίσεις, ὅπως λ.χ. συμβαίνει στόν ἀκόλουθο διαλογισμό:

«Ἄφου χωρίς δύναμη δέν ὑπάρχει κίνηση,

ἡ ἀκίνησία τοῦ τροχοῦ Χ θά ὀφείλεται σέ δύο λόγους:

ἢ δέν ἐπιδρᾷ ἀπάνω του καμιά δύναμη,

ἢ τόν ὠθοῦν δυνάμεις ἀντίρροπες πού ἡ μιά ἐξουδετερώνει τήν ἄλλη.

Ἐάν ἐρωτηθοῦμε:

- ποιοί εἶναι στίς προτάσεις αὐτές τό «δέντρο»;

(τό πεῦκο τῆς αὐλῆς μας μέ τά πεσμένα κλαδιά; ἡ ἐλιά στό κτῆμα τοῦ δείνα, ἐκεῖ στήν ἄκρη του τῆ βορεινῆ; τό πλατάνι τῆς δημοσιᾶς τοῦ χωριοῦ μας, πού ὁ ἀσφαλτοστρωμένος δρόμος τοῦ στέρησε τό νερό; κτλ. κτλ.)

- ποιά ἡ «ἐργασία»;

(τό κέντημα; τό ζύμωμα; τό γράψιμο; ἡ ἀγοραπωλησία; κτλ.)

- καί ποιά ἡ «κίνηση»;

(ἡ ὁμαλή ἢ ἡ ἀνώμαλη μετατόπιση; ἡ γοργή ἢ ἡ ἀργή; ἡ εὐθύγραμμη ἢ ἡ περιστροφική; κτλ.)—

θά ἀπαντήσουμε ὅτι, ὅταν κάνουμε αὐτές τίς σκέψεις, δέν ἔχουμε στό νοῦ μας ὀρισμένο δέντρο, ὀρισμένην ἐργασία, ὀρισμένη κίνηση, ἀλλά γ ε ν ι κ ἄ καί ἄ φ η ρ η μ ἔ ν α : τ ὁ δέντρο, τ ἡ ν ἐργασία, τ ἡ ν κίνηση. Ἔννοιες δηλαδή καί ὄχι παραστάσεις.

Στήν καθημερινή γλώσσα ταυτίζουμε (κακῶς) τίς λέξεις «έννοια» καί «νόημα». Λέγουμε π.χ. «Δέν καταλαβαίνω τήν ἔννοια τῶν λόγων σας». Βέβαια τό νόημα

μιάς λέξης είναι συνάρτηση τῆς ἔννοιας πού διατυπώνεται μέ αὐτήν. Νόημα ὁμως καί ἔννοια δέν εἶναι τό ἴδιο πράγμα καί πρέπει νά μή συγχέονται. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τή λέξη «ἔννοια» μέ τή σημασία πού ἔχει στά φιλοσοφικά κείμενα, καί πού τήν ἐξηγοῦμε σ' αὐτήν ἐδῶ τήν παράγραφο.

8. Σχηματισμός τῶν ἔννοκῶν

Εἴπαμε σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο (7ο, § 3) ὅτι τίς παραστάσεις τίς χαρακτηρίζει κάποια ἀσάφεια καί ἀοριστία· εἶναι εἰκόνες ἀμυδρές καί παρουσιάζουν χάσματα. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ ἐντυπώσεις ξεθωριάζουν, ἀποφιλώνονται ἀπό πολλές λεπτομέρειες καί γίνονται ἀπλουστερες, σχηματικότερες, γιατί ἡ μνήμη διατηρεῖ λίγα μόνο στοιχεῖα τους, ἐκεῖνα πού προσέξαμε περισσότερο, ἐπειδή εἶχαν (καί ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἔχουν) ἀξία γιά μᾶς. Καθώς ὁμως οἱ παραστάσεις ἀπλουστεύονται καί σχηματοποιοῦνται, πληθαίνουν καί γίνονται πῶς φανερός οἱ μεταξύ τους ὁμοιότητες. Ἔτσι μποροῦν νά συνδεθοῦν (εἴτε μνημονικά μέ τόν συνειρμό, εἴτε λογικά μέ τήν κρίση) καί ν' ἀποτελέσουν ὁ μ ἄ δ ε ς. Στίς ὁμάδες αὐτές περιλαμβάνονται εἰκόνες ἀντικειμένων πού ἐνδέχεται νά παρουσιάζουν διαφορές, ἔχουν ὁμως μεταξύ τους κάποια ἢ κάποιες χαρακτηριστικές καί ἐνδιάφερους (γιά τήν προοπτική καί τίς ἀνάγκες τῆς ὥρας) ὁμοιότητες, εἴτε ὡς πρὸς τή σ Ὑ σ τ α σ η τῶν ἀντικειμένων (π.χ. δαχτυλίδι χρυσό, λαβή χρυσή, νόμισμα χρυσό κτλ.) εἴτε – καί ἡ περίπτωση αὐτή εἶναι συνηθέστερη καί σπουδαιότερη – ὡς πρὸς τή λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α τους, ὡς πρὸς τόν τρόπο δηλαδή πού παρεμβαίνουν καί ὑπηρετοῦν τή σκέψη καί τίς πράξεις μας (π.χ. ψωμί, τυρί, κρέας, γάλα, μέλι, φρούτα = τρόφιμα· ἀμάξι, πλοῖο, σιδηρόδρομος, αὐτοκίνητο, ἀεροπλάνο = μέσα συγκοινωνίας). Καί πλήθος ὁμοίων κατὰ τή σύσταση ἀντικειμένων ὑπάρχει στή Φύση καί πολλά, διαφορετικά κατὰ τά ἄλλα, κατασκευάσματα τῶν τεχνῶν μποροῦν νά ικανοποιήσουν τήν ἴδια ἀνάγκη μας. Ἔτσι ἔχουμε ἀάμπαλλες εὐκαιρίες καί ἀφορμές νά συγκεντρώνουμε τίς εἰκόνες τῶν ὁμοίων (κατὰ τή σύσταση ἢ κατὰ τή λειτουργία) ἀντικειμένων σέ ὁμάδες.

Οἱ παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ἴδια ὁμάδα, δέν συλλαμβάνονται μόνο σάν ἐνιαῖο σύνολο, ἀλλά συμβολίζονται καί μέ τήν ἴδια λ ἔ ξ η (πού μπορεῖ στήν ἀρχή νά σήμαινε ἢ μίαν ἀπ' αὐτές ἢ μιά χαρακτηριστικήν ιδιότητά τους) – ὅπως μέ τό ἴδιο ἐπίθετο ὀνομάζονται ὅλα τά μέλη μιᾶς οικογένειας. Καί ἔτσι «δέντρο» = ὅλα τά δέντρα· «ἐργασία» =

ὄλες οἱ ἐργασίες· «κίνηση» = ὄλες οἱ κινήσεις.

Ἄς σημειωθεί ὅτι ἔννοιες μπορούμε νά σχηματίσουμε γιά κάθε ἀντικείμενο αἰσθητό ἢ νοητό: πρόσωπο, πράγμα, πράξη, κατάσταση, σχέση κ.τ.λ.

9. Νόημα καί λέξη

Ὅταν ὀνομάζουμε μέ λέξη ἢ λέξεις μίαν ἔννοια, δέν ξαναπλάθεται μέ σαφήνεια στή συνείδησή μας μιά ἢ περισσότερες, ἀπό τίς παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ὀμάδα της, ἀλλά ἔρχεται στό νοῦ μας ἀόριστα καί συγκεχυμένα («συνηχεῖ» κατά κάποιο τρόπο μέ τή λέξη ἢ τίς λέξεις πού ἀκοῦμε) ὀλόκληρο τό πλῆθος τῶν παραστάσεων τῆς ὀμάδας μέ ἔξαρση ἑνός ἢ περισσοτέρων **χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων** πού εἶναι κοινά σέ ὄλες. Αὐτή ἡ συνοδεία καθορίζει τό νόημα τῆς ἔννοιας. Μέ τό ἄκουσμα λ.χ. τῶν λέξεων «μητροπολιτικός ναός» ἢ «κατάχρηση ἐξουσίας» δέν ἀναθυμούμαστε ὀρισμένο οἰκοδόμημα ἢ ἕνα συγκεκριμένο νομικό περιστατικό, ἀλλά καθώς ἀναδεύεται θολά μέσα μας ἕνας ἀριθμός παραστάσεων, ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν τό ἐποπτικό περιεχόμενο τῶν ἐνοιῶν μας, στοχαζόμαστε ἕνα ἢ περισσότερα γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τόν ὀποιοδήποτε «μητροπολιτικό ναό» (τόν τύπο του) ἢ τήν ὀποιαδήποτε «κατάχρηση ἐξουσίας» (τόν τύπο της) – καί αὐτά ἀναφέρουμε ὅταν ρωτηθοῦμε τί ἐννοοῦμε μέ τίς λέξεις «μητροπολιτικός ναός» καί κατάχρηση «ἐξουσίας».

Ἔτσι, λίγο κατ' ὀλίγο, στηρίγματα τῶν ἐνοιῶν καί φορεῖς τοῦ νόηματός τους γίνονται οἱ λέξεις μέ τίς ὀποῖες τίς ὀνομάζουμε, καί ἀδυνατοῦμε νά κρίνουμε ἢ νά διαλογοιστοῦμε μέ ἔννοιες χωρίς τίς λέξεις ὅπου συμπυκνώνεται καί περιορίζεται τό νόημά τους. Διανοοῦμαστε δηλαδή μέ λέξεις. Καί ἐξοικειωνόμαστε μαζί τους σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε συλλαμβάνουμε τό νόημα τῶν ἐνοιῶν πού ἐκφράζουν, χωρίς ἀνάπλαση σχετικῶν μέ τό περιεχόμενό τους παραστάσεων.

Διανόηση λοιπόν καί γλώσσα βρίσκονται σέ στενή μεταξύ τους σαφήνεια. Ἡ ἔννοια στερεώνεται μόνον ὅταν ἐκφραστῆ μέ λέξη ἢ λέξεις. Χωρίς τήν ἀκριβή καί μόνιμη λεκτική διατύπωση, θρίσκειτα σέ ρευστή κατάσταση, τό νόημά της ταλαντεύεται καί, ἐπομένως, οὔτε δικό μας κτῆμα γίνεται οὔτε στοῦς ὀμοίους μας μπορεῖ ν' ἀνακοινωθεῖ. Καί ἀντίστροφα ἡ γλώσσα ἀποκτᾷ σαφήνεια καί ἀκρι-

βεια όταν, με τις λέξεις της, εκφράζονται μεστές και ξεκάθαρες έννοιες. 'Η δικαιολογία «έχω σπουδαίες σκέψεις αλλά δυσκολεύομαι να τις εκφράσω» δεν στέκει· σκεπτόμαστε όσα εκφράζουμε, και γιὰ νὰ μιλήσουμε ἢ νὰ γράψουμε, πρέπει νὰ διανοηθοῦμε. Πλοῦτος καὶ ἀκρίβεια στὴ γλῶσσα σημαίνει γόνιμη καὶ καθαρὴ σκέψη· καὶ νοῦς ὀξύς καὶ φωτεινός μεταχειρίζεται γλῶσσα πλούσια καὶ ἀκριβή. Γιὰ τοῦτο ἡ ποιότητα τῆς γλώσσας εἶναι δείκτης τῆς παιδείας ἐνός ἀτόμου καὶ τῆς στάθμης ἐνός πολιτισμοῦ. Οἱ χαμηλῆς νοημοσύνης ἄνθρωποι ἔχουν γλῶσσα φτωχὴ καὶ δύσπλαστῃ· τὸ ἴδιο καὶ οἱ πρωτόγονες φυλές.

10. Ἐννοιες κοινές καὶ ἐπιστημονικές

Ἄφοῦ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν (ἄρα καὶ τὸ νόημα τῶν λέξεων πού τις ἐκφράζουν) προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν παραστάσεων πού «ἀποστάζονται» γιὰ νὰ σχηματιστοῦν τὰ πλάσματα αὐτὰ τῆς διανόησης, καὶ ἀπὸ τὴν προοπτικὴ μὲ τὴν ὁποία (ἀνάλογα μὲ τὰ διαφέροντα καὶ τις ἀνάγκες τῆς) κάνει τὴ λογικὴν «ἀπόσταξη» ἢ συνείδηση, ἐννοιες καὶ λέξεις συναρτῶνται στενά μὲ τὴν προσωπικὴ τοῦ καθενός πείρα καὶ φέρουν τὴν ἀτομικὴ του σφραγίδα. Μὲ τὴν ἀναστροφή ὁμως καὶ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς συνανθρώπους μας, δηλαδή μὲ τὴν κοινωνική σὺμβίωση, καθορίζεται μὲ κάποιαν ἀκρίβεια καὶ μονιμότητα τὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν (καὶ τὸ νόημα τῶν λέξεων) ἔτσι ὥστε μὲ τις ἴδιες ἐκφράσεις ὅλοι νὰ σκεπτόμαστε λίγο ὡς πολὺ τὰ ἴδια πράγματα, καὶ ἐπομένως νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μεταξύ μας συνεννόηση.

Ἄλλὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ (=συμβατικὴ) κωδικοποίησή τους οἱ ἐννοιες καὶ οἱ λέξεις ἐξακολουθοῦν νὰ διατηροῦν κάποιαν ἀοριστία καὶ ἀσάφεια, ἐνῶς δὲν τις ἔχει ἀκόμη ἐπεξεργαστεῖ ὁ ἐπιστημονικός νοῦς καὶ δὲν ἔχει καθιερώσει τὸ νόημά τους ἢ ἐπιστημονικὴ γλῶσσα. Λέγουμε π.χ. «ἀρετὴ», «πλοῦτος», «πολίτευμα», «ἀριθμός» κτλ. καὶ ἐννοοῦμε ποικίλα καὶ δύσκολα καθοριζόμενα πράγματα. Αὐτὴ τὴν ἀοριστία καὶ ἀβεβαιότητα προσπαθοῦν νὰ διαλύσουν οἱ ἐπιστημῆς (ἢ Φιλοσοφία, ἢ Οἰκονομικὴ, ἢ Νομικὴ, ἢ Μαθηματικὴ) μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ καθιέρωση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν καὶ ὄρων πού ἔχουν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο ξεκάθαρο καὶ ἀμετακίνητο νόημα.

Ἡ ἀπόλυτη ἀκρίβεια εἶναι καὶ ἐδῶ ἓνα ἰδανικὸ ἄφθαστο. Τὸ νόημα μιᾶς λέξης, κατὰ τὴν ἐπιτυχημένη παρομοίωση ἐνός φιλοσόφου (τοῦ Ἁγγλοῦ Bertrand Russell, 1872 - 1970), μοιάζει μὲ τὸν χάρτινο δίσκο τοῦ στόχου στὴ σκοποβολή·

μπορεί να έχει μία μαύρη βούλα στη μέση, αλλά όλα τὰ τριγύρω μέρη του δίσκου βρίσκονται ακόμη λίγο ως πολύ μέσα στο νόημα, περισσότερο τὰ πιό κοντινά και λιγότερο τὰ πιό μακρινά από τό κέντρο του. Όσο μία γλώσσα γίνεται ακριβέστερη, τόσο συγκεντρώνονται όλα μέσα στη βούλα κ'έκείνη ολοένα μικραίνει, αλλά ποτέ δέν γίνεται ένα μόνο μελανό σημείο – πάντα μένει τριγύρω της μία ἀμφίβολη, έστω, και μικρή, περιοχή πού δημιουργεί τήν ἀβεβαιότητα.

ΠΟΥ ΣΥΚΚΙΝΕΙΤΑΙ

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΨΥΧΙΚΟ ΜΑΣ ΚΟΣΜΟ

1. Η αρχή και η δύναμη και η αντανάκλαση
2. Η αλήθεια και η ψευδία και η αντανάκλαση
3. Η αγάπη και η μίσση και η αντανάκλαση
4. Η ελευθερία και η δουλεία και η αντανάκλαση
5. Η ζωή και ο θάνατος και η αντανάκλαση
6. Η υγεία και η ασθένεια και η αντανάκλαση
7. Η ειρήνη και ο πόλεμος και η αντανάκλαση
8. Η ομορφιά και η κτηνία και η αντανάκλαση
9. Η ανθρωπότητα και η αντανάκλαση
10. Η αντανάκλαση και η αντανάκλαση

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΨΥΧΙΚΟ ΜΑΣ ΚΟΣΜΟ

1. 'Ο ὄρος καί ἡ ἔννοια τοῦ συναίσθηματος

1. Αἰσθήματα, παραστάσεις καί διανοήματα, τάσεις, ἐπιθυμίες καί ἀποφάσεις (θά μιλήσουμε γι' αὐτές στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου) δέν ἀφήνουν ἀπαθῆ τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ἀπηχοῦν στό «θυμικό» του, ὅπως ἀπό πολλούς ὀνομάζεται τό βάθος τῆς συνείδησης. Τοῦ δίνουν δηλαδή χαρά ἢ λύπη, τόν ἐξεγείρουν ἢ τόν καθησυχάζουν, τόν εὐχαριστοῦν ἢ τόν στενοχωροῦν, τόν ἐνθαρρύνουν ἢ τόν φοβίζου, τόν ἐξοργίζουν ἢ τόν ἱκανοποιοῦν, τόν ἐνθουσιάζουν ἢ τόν ἀπελπίζουν κ.ο.κ.

● Ὅταν λ.χ. μυρίζω ἕνα δροσερό λουλούδι ἢ τρώγω ἕνα νόστιμο καρπό, αἰσθάνομαι ἀ π ὀ λ α υ σ η· ἀντίθετα ἀ ἡ δ ι ἄ ζ ω ἀπό τή μυρωδιά ἑνός χαλασμένου αὐγοῦ ἢ ἀπό τή γεύση ἑνός καθαρτικοῦ ἀλατιοῦ.

● Ὑστερ' ἀπό ἐπίπονη πορεία ἢ ἀνάπαυση γίνεται ἡ δ ο ν ι κ ἄ ἰ σθητή στά μέλη μου· πολύωρη ἀναμονή χωρὶς ἀποτέλεσμα μέ σ τ ε ν ο χ ω ρ ε ῖ .

● 'Η άπροσδόκητη συνάντηση αγαπητού προσώπου μου δίνει χαρά· μιά ενοχλητική επίσκεψη που παρατείνεται μου φέρνει δυσφορία.

● Μιά ήρωική πράξη μέ ενθουσιάζει· γιά τό άύστολο ψεύδος άγανακτώ.

'Η άπόλαυση καί ή άηδία, ή ήδονή καί ή στενοχώρια, ή χαρά καί ή δυσφορία, ό ένθουσιασμός καί ή άγανάκτηση καί τά παρόμοια όνομάζονται συναισθήματα.

Συναίσθημα τώ λοιπόν είναι οί καταστάσεις μέ τίς όποίες δηλώνεται ή διάθεση τής συνείδησης άπέναντι σέ ό,τι πληροφορείται (άντιλαμβάνεται, άναθυμιάται, φαντάζεται, διανοείται) καί σέ ό,τι πράττει (άποφασίζει ή έπιθυμεί ή άπλώς τείνει νά πράξει).

Τά συναισθήματα βιώνονται πάντοτε μαζί μέ γνωστικά ή βουλητικά γεγονότα. 'Αδύνατο νά αισθανθούμε χαρά ή λύπη, φόβο ή όργή, ένθουσιασμό ή άπογοήτευση κτλ. χωρίς νά έχουμε άντιληφθεί, θυμηθεί, φανταστεί, διανοηθεί ή χωρίς νά έχουμε άποφασίσει ή έπιθυμήσει ή έτοιμασεί νά πράξουμε κάτι. (Γιά τά φαινόμενα τής χωρίς λόγο κατάθλιψης ή τού χωρίς αίτία φόβου θά μιλήσουμε παρακάτω, κεφ. 2ο, § 1).

Δέν πρέπει νά θεωρούνται τά συναισθήματα παθητικές μόνο καταστάσεις. Γίνονται καί κίνητρα ενεργειών σέ πολλές λειτουργίες τής συνείδησης. 'Ο θαυμασμός π.χ. ή ή άποστροφή όξύνουν τήν όραση καί καθοδηγούν τή σκέψη νά διακρίνουν καλύτερα τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα ενός προσώπου ή έργου· ή όργή άπό μιά προσβολή δίνει τό θάρρος γιά τήν άνταπόδοση· ή άγάπη κάνει εύκολους πολλούς κόπους κτλ. 'Αποτελεί καί τούτο μιά άπόδειξη ότι ή συνείδηση είναι έναία καί πάντοτε παρούσα τόσο στά ενεργήματα όσο καί στά παθήματά της.

'Ο όρος συναισθημα είναι γιά τήν έλληνική νεολογισμό (πιθανότατα άπό τή γερμανική *Mitempfindung*). 'Έχει τό μειονέκτημα ότι συνάπτει τά βιώματα τού είδους τούτου μόνο μέ τά αισθήματα, όχι καί μέ τά άλλα ψυχικά γεγονότα. 'Από τήν άποψη αυτή πιό άντιπροσωπευτικός είναι ό ίσοδύναμος κατά τό νόημα όρος σνγκίνηση, εάν βέβαια όνομάσουμε μεταφορικά «κινήσεις» όλες τίς άλλες συνειδησιακές ενέργειες.

'Η γλώσσα μας λέγει χωρίς διάκριση συναισθήματα ή συγκινήσεις (ώς ούσιαστικά)· ής επίθετο όμως επικρατέστερος είναι ό «συναισθηματικός» άπό τόν «συγκινησιακό». ('Ο «συγκινητικός» έχει άλλη σημασία).

Μεταχειριζόμαστε ακόμη και τό ρήμα «συναισθάνομαι», ὄχι ὁμως μέ τό νόημα τοῦ «συγκινοῦμαι», ἀλλά ὡς ἰσοδύναμο περίπου μέ τό «ἔχω ἐπίγνωση αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ πράγματος».

2. Τά συναισθήματα στό σῶμα μας

Ἡ λειτουργία τῶν ἀγγείων καί τῶν ἀδένων (πού ρυθμίζεται ἀπό τό «συμπαθητικό» καί τό «παρασυμπαθητικό» νευρικό σύστημα, βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 2ο § 2) παίζει σπουδαιότατο ρόλο στίς συγκινήσεις μας. Ἡ καθημερινή πείρα βεβαιώνει τό πρᾶγμα· τά συναισθήματα γ ρ ἄ φ ο ν τ α ι , κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπάνω στό σῶμα μας. Λ.χ. στή χαρά ἢ ἀναπνοή εἶναι πιά γρήγορη καί ἐπιπόλαιη, ὁ σφυγμός ὑψηλότερος καί μακρότερος, τό αἷμα σπρώχνεται πρὸς τήν περιφέρεια καί τόν ἐγκέφαλο – ζῶμε ἀπὸ ἐκείνη καί κοκκινίζουμε. Στή λύπη ἢ ἀναπνοή ἐμποδίζεται καί γίνεται παραπολύ ἐπιπόλαιη, ἢ ἔπειτα ἀπὸ τήν ἀναχαίτηση γίνεται βαθειά καί ἀργή, ὁ σφυγμός εἶναι χαμηλότερος καί βραχύτερος, φεύγει ἀπὸ τόν ἐγκέφαλο τό αἷμα – ἀδυνατίζουμε καί χλωμιάζουμε.

Ἡ συσάφρευση τοῦ αἵματος στήν περιφέρεια καί στόν ἐγκέφαλο αὐξάνει τήν ἱκανότητα τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων γιά νά δεχτοῦν τοὺς εὐχάριστους ἐρεθισμούς, ἐπομένως μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά διατηρήσει τήν χαρά· ἐπίσης ἢ ἀναιμία στόν ἐγκέφαλο ἀναισθητοποιεῖ ὅπως ὁδηγεῖ τά ὄργανα εἰσοδοχῆς δυσάρεστων ἐρεθισμῶν, μπορεῖ λοιπόν καί αὐτή νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τήν λύπη.

Ἐρεθισμοί μέ τοὺς ὁποίους προάγεται ἡ ζωὴ καί εὐνοεῖται ἡ ὁμαλὴ ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶναι εὐχάριστοι· ἀντίθετα γίνονται μέ δυσαρέσκεια δεκτοί ἐκείνοι πού θλάπτουν τήν ὑγεία καί δυσκολεύουν τόν ψυχικὸ βίον. Συμβαίνει βέβαια νά δοκιμάζουμε εὐχάριστη ἀπὸ τήν γεύση γλυκοῦ δηλητηρίου, καί δυσαρέσκεια ὅταν καταπίνουμε ἱαματικὸ φάρμακο πικρό. Ἀλλὰ ὁ κανόνας ἰσχύει γιά τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα, ὄχι γιά τίς μακρινές συνέπειες τῶν ἐρεθισμῶν. Τό γλυκὸ δηλητήριο εἶναι εὐπρόσδεκτο καί τό πικρὸ φάρμακο ἀποκρουστικὸ μόνο γιά τήν γλώσσα. Ὁ νοῦς ἔχει τὰ δικά του κριτήρια. Ἡ ὀρθὴ λ.χ. ἐκτίμηση τῶν ἔμμεσων ἀποτελεσμάτων μᾶς πείθει νά δεχτοῦμε μέ προθυμία μίαν ὀδυνηρὴ ἐγχείρηση, ὅταν πρόκειται νά ἀποκατασταθεῖ μ' αὐτὴν ἡ ὑγεία μας.

Τό πρόβλημα τίθεται ὡς ἐξῆς:

Χαρούμενοι γελοῦμε, λυπημένοι κλαῖμε, θυμωμένοι χειρονομοῦμε, ἐνθουσιασμένοι κραυγάζουμε, φοβισμένοι τρέμουμε, ἀπελπισμένοι ζαρώνουμε κ.ο.κ. Μαζί δηλαδή μέ τίς συναισθηματικές καταστάσεις (ἀπὸ

κάποιο βαθμόν έντασης καί πέρα, πού φυσικά ποικίλλει κατά τήν ιδιοσυγκρασία τών ατόμων καί τό κλίμα τού πολιτισμού) εμφανίζονται τρόποι σωματικής συμπεριφοράς: συστολή καί διαστολή άγγείων, σύσπαση καί χαλάρωση μυώνων, πλουσιότερη ή φτωχότερη έκκριση άδένων καί όργανικά αισθήματα άκμής, κατάπτωσης, πνιγμού, ίλιγγου κτλ. πού έχουν τά έξής χαρακτηριστικά: είναι τυπικοί γιά κάθε περίπτωση, κοινοί στό είδος μας καί ξμφυτοι, όχι προϊόντα άγωγής, άνήκουν δηλαδή στήν κατηγορία τών ένστίκτων.

Ύπάρχει λοιπόν στενή συνάρτηση μεταξύ συγκινήσεων καί σωματικής συμπεριφοράς. Πώς πρέπει νά έννοήσουμε αύτή τή σχέση;

Έχει διατυπωθεί ή υπόθεση (θεωρία τών συγκινήσεων τών James-Lange) ότι τά συναισθήματα είναι προϊόντα όργανικών άλλοιώσεων ή όργανικών αισθημάτων. Μέ άλλους λόγους ότι: χαιρόμαστε έ π ε ι δ ή γελοῦμε, λυπούμαστε έ π ε ι δ ή κλαίμε, όργιζόμαστε έ π ε ι δ ή χειρονομούμε βίαια, δυσφορούμε έ π ε ι δ ή αισθανόμαστε δύσπνοια κ.ο.κ. (Αντίθετα πρός ό,τι πιστεύουμε: ότι δηλ. γελοῦμε έπειδή χαιρόμαστε, κλαίμε έπειδή λυπούμαστε κλπ.).

Τόσο όμως ή υπόθεση αύτή όσο καί εκείνη πού κατατάσσει τά συναισθήματα στήν ίδια μέ τά αισθήματα κατηγορία βιωμάτων ή θεωρεί τό συναίσθημα ιδιότητα τού αισθήματος καί μιλεί γιά «συναισθηματικό τόνο» τών έντυπώσεων (όπως μιλεί γιά τό ποιόν καί τήν «ένταση» τους) δέν εύσταθεί. Μεταξύ συγκινήσεων καί σωματικής συμπεριφοράς δέν ύπάρχει ή σχέση τής αίτιότητας, γιατί όπως μπορεί κανείς νά ίσχυριστεί ότι όργανικές άλλοιώσεις «γεννούν» τά συναισθήματα, έτσι μπορεί νά ύποστηρίξει καί τό αντίστροφο: ότι τά συναισθήματα «γεννούν» όργανικές άλλοιώσεις. Στήν περίπτωση αύτή καί οι δύο όροι συνυπάρχουν άλληλένδετοι χωρίς προτεραιότητα τού ενός ή τού άλλου) μέσα στό ίδιο γεγονός.

Απαράδεκτο επίσης είναι νά θεωρούνται τά συναισθήματα όμοειδή μέ τά αισθήματα βιώματα ή μιά από τίς ιδιότητες τών κοινών αισθημάτων. Ύπάρχουν αισθητήρια όργανα γιά τίς συγκινήσεις, όπως υπάρχουν γιά τίς έντυπώσεις; Έπειτα, ένῶ όταν συνθλίβονται έως τήν έκμηδένιση οι ιδιότητες τών αισθημάτων (τό ποιόν καί ή ένταση), αυτά εξαφανίζονται, δέν συμβαίνει τό ίδιο καί μέ τόν ύποτιθέμενο «συναισθηματικό τόνο» τους: ή συνεχής επανάληψη τών ίδιων άπαράλλαχτα έντυπώσεων μäs άφήνει στό τέλος άσυγκίνητους: εκείνες εξακολουθούν

νά σχηματίζονται, ό «συναισθηματικός τόνος» τους όμως παύει νά ύπάρχει – ή μεταπίπτει στό αντίθετο συναίσθημα: οί τόσο ευχάριστες άλλοτε έντυπώσεις, γίνονται τώρα δυσάρεστες.

Τά συναισθήματα λοιπόν άποτελούν άλλη τάξη βιωμάτων.

3. Ίδιότητες τών συναισθημάτων

Πολλοί ψυχολόγοι διακρίνουν τίς διαστάσεις από τίς ιδιότητες τών συναισθημάτων. Διαστάσεις άλλοι παραδέχονται πολλές, άλλοι πάλι (όπως π.χ. ό W. Wundt) μόνο τρείς:

- α. χαρά - λύπη
- β. διεγερση - κατευνασμός
- γ. τέντωμα - χαλάρωση.

Έπικρατέστερη είναι ή γνώμη ότι μιά μόνο διάσταση ύπάρχει στά συναισθήματα, εκείνη πού χαρακτηρίζεται από τήν αντίθεση: ευχάριστηση - δυσαρέσκεια.

Άπό τήν άποψη αυτή ένα συναίσθημα, όποιοδήποτε, θά είναι ευχάριστο ή δυσάρεστο.

Τών (ευχάριστων ή δυσάρεστων) συναισθημάτων ιδιότητες αναφέρονται τρείς: τό ποιόν, ή ένταση ή διάρκεια.

Ευχάριστησης καί δυσαρέσκειας μπορούμε νά διακρίνουμε πολλές, διαφορετικές κατά τό ποιόν, περιπτώσεις:

*Άλλη λ.χ. είναι (κατά τό ποιόν) ή ευχαρίστηση πού έχουμε από ένα χλιαρό λουτρό ύστερ' από μακρά πεζοπορία (ή ή δυσαρέσκειά μας από έναν επίμονο πονόδοντο), άλλη ή ευθυμία πού αισθανόμαστε από τήν άκμή τών σωματικών μας δυνάμεων στόν καθαρό άέρα του βουνού (ή ή δυσθυμία μας από μιά μεγάλη καί χωρίς θετικό άποτέλεσμα σωματική κόπωση), καί πάλι άλλη ποιοτικά είναι ή χαρά πού μās δίνει ή θέα ενός γλυπτου άριστουργήματος στό Έθνικό μας Μουσείο (ή ή άποστροφή πού αισθανόμαστε όταν βλέπουμε πόσο ένας άδέξιος ζωγράφος έχει κακοποιήσει στόν πίνακά του τό πρόσωπο μιάς ωραίας κόρης). Καί τά τρία πρώτα μέλη του κάθε ζευγαριου είναι ευχάριστα συναισθήματα· (τά τρία δεύτερα, δυσάρεστα). Ή διαφορά τους όμως βρίσκειται στό ποιόν, καί γιά νά τήν επισημάνουμε ονομάζουμε τό πρώτο: ευχαρίστηση τών αισθήσεων (καί τό αντίθετό του: δυσαρέσκεια τών αισθήσεων), τό δεύτερο: χαρά της ζωής (τό αντίθετό του: λύπη της

ζωής) και τό τρίτο: καλαισθητικήν απόλαυση (τό αντίθετό του: αποστροφή από τήν ασχήμια ή τήν κακοτεχνία).

Εάν αναλύσουμε περισσότερο αυτές τīs συναισθηματικές καταστάσεις, θά βεβαιωθούμε ότι διαφέρουν κατά τό ποιόν, επειδή τό πρώτο ζευγάρι προκαλείται από όργανικά αίσθήματα, τό δεύτερο από ποικίλα αίσθήματα έμπλουτισμένα μέ πολλές παραστάσεις, ενώ στή γένεση του τρίτου μετέχει όχι μόνο ή όραση, αλλά και ή μνήμη και ή φαντασία και ή διανόηση. Τό «άντικείμενο» λοιπόν είναι κάθε φορά διαφορετικό και έπομένως τό ποιόν τής συναισθηματικής απήχησης πού έχει μέσα στή συνείδησή μας, παραλλάζει. Στή δεύτερη και ιδίως στήν τρίτη περίπτωση ή συναισθηματική απήχηση είναι πλούσια, όχι άπλή αλλά πολλαπλή.

Μέ τήν πολλαπλή συναισθηματική απήχηση πού έχουν μέσα στή συνείδηση μας σύνθετα «άντικείμενα», εξηγείται και τό λεγόμενο β ά θ ο ς του συναισθήματος. Άλλα συναισθήματα όνομάζουμε βαθιά και άλλα επιπόλαια· ένας σωματικός πόνος λ.χ. δέν έχει τό βάθος μιās απογοήτευσης (από μιάν έρωτική ή επαγγελματική άποτυχία), και ή τύψη είναι για τούς ευαίσθητους ήθικά ανθρώπους συναίσθημα ακόμα πιό βαθύ από τήν απογοήτευση.

Εξάλλου δέν έχουν όλα τά συναισθήματα τό ίδιο ά π λ ω μ α στό σύνολο τής ύπαρξής μας· π.χ. ή εύχαρίστηση από ένα εξαίρετο φαγητό απλώνεται, κατά κάποιο τρόπο, σέ μιá μικρή μόνο περιοχή τής συνείδησης μας, ενώ ή χαρά μιās λαμπρής έπιτυχίας (έπιστημονικής, πολιτικής κτλ.) χρωματίζει ολόκληρο τόν ψυχικό μας κόσμο και διατηρείται επί πολύ σάν εύφρόσυνη διάθεση.

Τόσον όμως τό β ά θ ο ς όσο και τό ά π λ ω μ α δέν είναι κύριες ιδιότητες των συναισθημάτων (όπως τό ποιόν, ή ένταση και ή διάρκεια). Και όφείλονται στό γεγονός ότι τά «άντικείμενα» πού προκαλούν τή συγκίνηση, είναι ως προς τή σύνθεσή τους (από έντυπώσεις, μνημονικές και φανταστικές εικόνες, διανοήματα, όρμές, προθέσεις κτλ.) διάφορα. Ός εκ τούτου ή συναισθηματική απήχηση πού έχουν μέσα στή συνείδησή μας, είναι άλλοτε άπλή, και άλλοτε πολλαπλή. Στή δεύτερη περίπτωση ή συγκίνηση άποκτά μεγαλύτερο βάθος και απλώνεται περισσότερο στό σύνολο τής ύπαρξής μας.

Κατά τήν έν τ α σ η τά συναισθήματα διακρίνονται, σέ δυνατά (πιό δυνατά) και αδύνατα (πιό αδύνατα). Η εύχαρίστηση από ένα άρωμα δέν έχει πάντοτε τήν ίδια ένταση· και ή μεταμέλεια δέν είναι εξίσου δυσάρεστη από όλα τά παραπτώματά μας. Έχουμε θυμούς δυνατούς και αδύνατους, φόβους περισσότερο ή λιγότερο δυνατούς κ.ο.κ.

Τά συναισθήματα διαφέρουν και κατά τή δ ι ά ρ κ ε ι α· ή εύθυ-

μία από ένα ξυπνο λογοπαίγνιο περνάει γρήγορα· ή αγανάκτηση από μία προσβολή διατηρείται επί πολύ. (Πολλοί ψυχολόγοι δέν αναφέρουν τή διάρκεια μαζί μέ τίς άλλες ιδιότητες του συναισθήματος, επειδή είναι γνώρισμα όλων άνεξαιρέτως τών ψυχικών γεγονότων).

Ἡ ένταση καί ή διάρκεια τών συγκινήσεων εξαρτῶνται ὄχι μόνο ἀπό τή φύση του «άντικειμένου» πού τίς προκαλεί, ἀλλά καί ἀπό τόν χαρακτήρα του κάθε προσώπου καί τή διάθεση τῆς ὥρας.

4. Οἱ ἀψιθυμίες

Τά βίαια συναισθήματα πού συγκλονίζουν ψυχικά καί σωματικά τόν ἄνθρωπο, λέγονται ἀψιθυμίες. Τέτοια εἶναι π.χ. ὁ ἐξαλλος ἐνθουσιασμός, ή ἔως τή συντριβή ντροπή, ή ἀσυγκράτητη ὀργή, ὁ τρόμος καί τά παρόμοια.

Στίς ἀψιθυμίες διαταράσσεται ή πορεία τών παραστάσεων καί τών διανοημάτων (στή λύπη δυσκολεύονται, χάνουν τή σαφήνεια, τόν εἰρμό τους κτλ., στή χαρά ή ροή τους εύκολύεται, συντάσσονται κανονικότερα κτλ.), ή κυκλοφορία του αἵματος ἄλλοτε ἐπιταχύνεται, ἄλλοτε ἐπιβραδύνεται, καί οἱ ἐκφραστικές κινήσεις (μορφασμοί, χειρονομίες, φωνές κτλ.) ξεπερνοῦν κάθε μέτρο.

Σέ μερικές ἀψιθυμίες οἱ μυῶνες συστέλλονται δυνατά· π.χ. στήν ὀργή. Σέ άλλες πάλι χαλαρώνονται· π.χ. στόν τρόπο. Τίς πρώτες (τίς διεγερτικές) τίς ὀνομάζουμε σθενικές· τίς δεύτερες (τίς καταθλιπτικές) ἀσθενικές.

Ἡ ἀψιθυμία στήν ἀρχή παρουσιάζεται σά δυνατή ταραχή· σέ λίγο ὁ τόνος της πέφτει καί παραμένει σά διάθεση εύθυμίας ή δυσθυμίας μέ μέτριαν ένταση, ἀλλά μακρά διάρκεια – επειδή τά ὀργανικά αἰσθήματα του ἀψιθυμικοῦ ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν καί μετά τήν πάροδο τών ἐντυπώσεων. Αὐτά εἶναι πού κρατοῦν τό συναισθημα στό κέντρο τῆς συνείδησης καί ξαναπλάθουν (πρόσφατες ἀλλά καί παλαιότερες) συναφείς παραστάσεις, μέ τίς ὁποῖες τρέφεται καί ἀνανεῶνεται ή συγκίνηση. Ὁ ὀργισμένος καί ὁ τρομαγμένος συντηροῦν τήν ὀργή καί τόν τρόπο μέ τή μνήμη καί τή φαντασία τους.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

1. Έντύπωση και συναίσθημα

Η εξάρτηση του συναισθήματος από την ένταση των έντυπώσεων μελετήθηκε πειραματικά και η έρευνα έδωσε τὰ ἐξῆς πορίσματα:

Η έντύπωση πρέπει ν' ἀποκτήσει κάποια ένταση (νά περάσει, καθώς συνηθίζουμε νά λέγουμε στή γλώσσα τῆς Ψυχολογίας, τὸ «κατώφλι» τῆς έντασης) γιά νά χρωματιστεῖ συναισθηματικά, νά γίνει δηλαδή μέ εὐχαρίστηση ἢ μέ δυσαρέσκεια δεκτὴ ἀπὸ τὴ συνείδηση. Ἐπειτα ὅσο αὐξάνει ἡ έντασή της, τόσο καί ἡ συγκίνηση πού αἰσθανόμαστε γίνεται πιο δυνατὴ. Στὸ σημεῖο ὅμως τοῦτο παρατηρεῖται μιὰ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν εὐχαρίστηση καί στὴ δυσαρέσκεια. Ὅταν μέ τὸ συνεχές δυνάμωμα ἡ εὐχαρίστηση φτάσει στὸν ὑψηλότερο βαθμὸ της, ἀρχίζει νά πέφτει ὁ τόνος της καί στὸ τέλος μετατρέπεται σέ δυσαρέσκεια: ἀντίθετα ἡ δυσαρέσκεια μέ τὴν ένταση τῶν έντυπώσεων δυνάμνει περισσότερο καί δέν μεταπίπτει στὸ ἀντίθετο συναίσθημα. Παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ πολλὰ: Ἐνα παραπολὺ ζαχαρωμένο γλύκισμα ἢ ὑπερβολικὰ δυνατό ἄρωμα, μέ ὅλο πού μᾶς εὐχαριστεῖ στὴν ἀρχή, γίνεται ἔπειτα ἀνυπόφορο. Ἡ ντροπὴ ὅμως ἢ ὁ θυμὸς μεγαλώνει ἀπεριόριστα ὅσο ἐντείνονται οἱ έντυπώσεις πού μᾶς ντροπιάζουν ἢ μᾶς ἐξοργίζουν.

(Προσεχτικότερες παρατηρήσεις ἔπαισαν τοὺς ψυχολόγους ὅτι δέν εἶναι μόνο ἡ ένταση τῶν έντυπώσεων πού ἔχει αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα, ἀλλὰ μαζί μέ αὐτὴν καί τὸ γεγονός ὅτι στὶς ἀρχικὲς έντυπώσεις ἐρχονται νὰ προστεθοῦν καί ἄλλες καί ἔτσι οἱ ἐρεθισμοὶ πολλαπλασιάζονται).

Τὴν ἴδια διαδρομὴ ἀκολουθεῖ τὸ συναίσθημα καί μέ τὴν ἄλλη ιδιότητα τῶν έντυπώσεων, τὴ διάρκεια. Γιά νά γεννηθεῖ εὐχαρίστηση ἢ

δυσaréσκεια, πρέπει ή έντύπωση νά έχει κάποια διάρκεια (νά περάσει καί έδώ τό «κατώφλι» τής διάρκειας). Έπειτα όσο περισσότερο διαρκεί ή έντύπωση, τόσο μεγαλώνει καί ή συγκίνησή μας. Όχι όμως άπεριόριστα, γιατί ύστερ' άπό κάποιο χρονικό όριο έρχεται ή άμβλυνση τού συναισθήματος (θά μιλήσουμε γι' αυτή στό έπόμενο κεφάλαιο) – γρηγορότερα τού ευχάριστου καί άργότερα τού δυσάρεστου – χωρίς ν' άποκλείεται καί ή μετάπτωση τής ευχαρίστησης σέ δυσaréσκεια (ποτέ τό αντίστροφο), όταν μαζί μέ τήν αύξηση τής διάρκειας τών έντυπώσεων συντρέξουν καί άλλοι όροι (νέες έντυπώσεις, άναμνήσεις, σκέψεις κτλ).

Συμβαίνει κάποτε νά έχουμε μιάν ευχάριστη ή δυσάρεστη διάθεση χωρίς νά μπορούμε νά εξηγήσουμε τήν προέλευσή της, νά προσδιορίσουμε δηλαδή τίς έντυπώσεις πού τήν έφεραν στή συνείδησή μας. Τούτο δέν σημαίνει ότι είναι δυνατόν μιá αυθύπαρκτη (χωρίς συνάρτηση μέ κάποιο γνωστικό ή βουλητικό γεγονός) συγκίνηση νά έγκατασταθεί μέσα μας, αλλά γίνεται ως εξής: Μιά σειρά παραστάσεων – άναμνήσεων δέν έχει άκόμη γίνει έντελώς συνειδητή καί τά συναισθήματα πού άποτελούν άναπόσπαστα στοιχεία τους, έχουν κιόλας άπλωθει καί χρωματίσει τόν ψυχικό μας κόσμο· ή μιá δέσμη έντυπώσεων έχει άπομακρυνθει άπό τό κέντρο τής συνείδησής μας, γιατί παραμερίστηκε άπό παραστάσεις καί σκέψεις (προθέσεις καί έπιθυμίες) πιό πρόσφατες, αλλά εξακολουθει νά μās κατέχει ή ευχαρίστηση ή ή δυσaréσκεια πού αίστανθήκαμε έξαιτίας της.

Παρατείνόμενες καί αύτοδιεγειρόμενες διαταραχές τού «θυμικού», φοβίες, καταθλίψεις κτλ., γενικότερα άγχώδεις καταστάσεις πού δέν συναρτώνται ή έχουν μικρή καί άσήμαντη συνάρτηση μέ άλλα συνειδησιακά γεγονότα, είναι συμπτώματα ψυχικών νόσων, άλλοτε λιγότερο καί άλλοτε περισσότερο σοβαρών. Η άπόσχιση τού συναισθήματος άπό τόν ψυχικό κορμό καί ή αύτοτελής λειτουργία του άποτελεί σύνδρομο άνωμαλιών βαρείας μορφής.

2. Άνάπλαση τών συναισθημάτων

Η ανάπλαση τών συναισθημάτων διαφέρει ριζικά άπό τήν ανάπλαση τών παραστάσεων (γιά τήν όποία μιλήσαμε στό κεφ. 8ο τού Πρώτου μέρους). Οί παραστάσεις δένονται, όπως είπαμε, μεταξύ τους καί άποτελούν συνειρμικά σύνολα πού έχουν τέτοια ένσωτερική συν-

οχή, ώστε τό ένα στοιχείο τους ξαναπλάθει μέσα στη συνείδηση όλα τά άλλα.

Συνειρμός όμως δέν γίνεται στά συναισθήματα. (Συναισθήματα τής ίδιας διάστασης, εϋχάριστα ή δυσάρεστα, συγχωνεύονται σέ ένα συναισθήματα διαφορετικής διάστασης δέν ανακατεύονται αλλά γίνονται αίσθητά διαδοχικά, τό ένα ύστερ' από τό άλλο). Έντούτοις ξαναπλάθονται όταν ξαναπλάθονται τά βιώματα (ανάμνησεις, σκέψεις, επιθυμίες) πού μās έκαναν νά τά αίστανθοϋμε. "Όταν αναπολήσουμε ένα αγαπητό μας πρόσωπο πού χάθηκε από πρόωρο θάνατο, νιώθουμε πάλι τή θλίψη πού δοκιμάσαμε από τό χαμό του. Περνοϋμε ύστερ' από χρόνια πολλά από τό μέρος όπου ένας βάνουσος αντίπαλος μās πλήγωσε μέ λόγια βαρειά, καί μέσα μας ξυπνάει πάλι ή ντροπή καί ό θυμός από 'κείνη τή προσβολή. Οί συγκινήσεις μας αυτές ξαναπλάστηκαν όχι από συναφείς συγκινήσεις, αλλά από τίς παραστάσεις καί τά διανοήματα πού μās τίς πρωτόδωσαν, καί πού τώρα, από μιά οποιαδήποτε αφορμή, επανήλθαν στήν επιφάνεια τής συνείδησης μας.

Είναι άραγε τά ξαναπλασμένα συναισθήματα τά ίδια μέ τά αρχικά, ή διαφορετικού ποιού; – Τό θέμα έχει έρευνηθεί σέ συσχετισμό μέ τίς «προσποητές» διαθέσεις τών ήθοποιών π.χ. πού παίζουν ρόλους συγκινημένων προσώπων, ή καί τών θεατών πού «συγκινούνται» στό θέατρο από όχι πραγματικά αλλά άπεικονισμένα περιστατικά τής ζωής. Υποστηρίχτηκε ότι στίς περιπτώσεις αυτές έχουμε όχι αληθινά αλλά π λ α σ μ α τ ι κ ά σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α πού εκδηλώνονται μέ τούς ίδιους τρόπους συμπεριφοράς. Τοϋτο όμως δέν είναι όρθό. Δέν ύπάρχουν, από καθαρά ψυχολογική άποψη, πλασματικά συναισθήματα: άκόμη καί εκείνος πού μέ τήν φαντασία μεταφέρεται στή θέση ενός ψυχικά ταραγμένου ανθρώπου, χαίρει ή λυπάται, όργίζεται ή φοβάται, ένθουσιάζεται ή άπελπίζεται πραγματικά, μέ τή διαφορά ότι οί συγκινήσεις του τρέφονται από φανταστικές εικόνες. Η διεκρίνηση αυτή δίνει τήν απάντηση καί στο έρώτημα: ποιά είναι ή φύση τών ξαναπλασμένων (άπό προηγούμενα βιώματά μας) συναισθημάτων. Έχουν καί αυτά τό ίδιο ποιόν μέ τά αρχικά, κάποτε μάλιστα μποροϋν νά γίνουν μέ τήν ίδια ένταση αίσθητά.

Έχει παρατηρηθεί ότι κατά τήν ανάμνηση πολύ παλαιών γεγονότων τά εϋχάριστα συναισθήματα επικαλύπτουν τά δυσάρεστα. (Μέ τήν εξαίρεση τών βιωμάτων μās είχαν άλλοτε βαθιά συγκινήσει καί έπαιξαν άποφασιστικό ρόλο στή ζωή

μας). Τοῦτο ὀφείλεται στή φυσική τάση τῆς συνείδησης νά προσπερνᾶ τά σκοτεινά σημεῖα καί νά ἐξωραΐζει, κατά κάποιο τρόπο, τό παρελθόν. Τό φαινόμενο ὀνομάζεται αἰσιοδοξία τῆς ἀνάμνησης.

3. Ἀνάμιξη τῶν συναισθημάτων

Ὅταν μέσα στή συνείδηση σχηματίζονται ἀλλεπάλληλα βιώματα (ἐντυπώσεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες κ.τ.λ.) πού τό καθένα τους συνοδεύεται ἀπό συναίσθημα ἀδύνατο ἀλλά τῆς ἴδιας διάστασης (ὄλα «χαρά» ἢ ὄλα «λύπη»), τότε ἀπό τή συρροή τους γεννιέται ὀλικό συναίσθημα μέ σημαντική ἔνταση. Τό φαινόμενο ὀνομάζεται: ἀθροιστική τόνωση τῶν συναισθημάτων. Ἡ συνένωση πάντως δέν ἀφαιρεῖ τήν αὐτοτέλεια τοῦ καθενός, καί γίνεται τόσο στενότερη ὅσο τά βιώματα πού προκαλοῦν τά συντασσόμενα συναισθήματα, μποροῦν νά συγκροτήσουν ἕνα ἐνιαῖο ψυχικό γεγονός. Ὅταν λ.χ. διασκεδάσουμε σέ μίαν ἑορταστική συγκέντρωση, οἱ ἐντυπώσεις μας δέν συμπλέκονται σέ ἐνιαίαν εἰκόνα, γιατί ἔχουν μεγάλη ποικιλία, ἐπομένως καί τά συναισθήματα πού ζοῦμε ἐξαιτίας τους, μέ ὄλο πού εἶναι ὄλα εὐχάριστα, δέν συγχωνεύονται, ἀλλά παρατάσσονται. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν περίπτωση ὅπου μέ θαυμασμό παρατηροῦμε ἕνα ἄριστα τεχνουργημένο κόσμημα καί ἀπολαμβάνουμε τά ὕλικά, τή μορφή καί τήν κατασκευή του. Ὅπως συνενώνονται οἱ ἐντυπώσεις μας σέ ἐνιαίαν εἰκόνα, ἔτσι συγχωνεύονται καί τά συναισθήματα μας σέ ὀλική συγκίνηση.

Ὁ λόγος αὐτός ἐξηγεῖ καί γιατί δέν μποροῦν νά ἀναμιχθοῦν συναισθήματα διαφορετικῆς διάστασης (ἕνα εὐχάριστο μέ ἕνα δυσάρεστο): τά βιώματα πού τά προκαλοῦν δέν συνενώνονται, ἀλλά μένουν χωριστά μέσα στή συνείδηση.

Μερικοί ψυχολόγοι δέχονται ὅτι ὑπάρχουν συναισθήματα μεῖκτά ἀπό χαρά καί λύπη. Καί παραδείγματα φέρνουν τήν ἐλπίδα, τήν προσδοκία, τή νοσταλγία, τή χαρά στή χαρά τοῦ ἄλλου, τή λύπη στή λύπη τοῦ ἄλλου. Ὅποιος ἐλπίζει – λέγουν – καί προσδοκᾷ, καί περισσότερο ἀκόμη ὅποιος νοσταλγεῖ, λυπᾶται ἀπό κάτι πού τοῦ λείπει καί ταυτόχρονα χαίρει πού μπορεῖ νά τό περιμένει ἢ νά ἐντροφεῖ στήν ἀνάμνησή του. Καί ἐκεῖνος πού αἰσθάνεται χαρά μέ τήν εὐτυχία τοῦ ἄλλου (ἢ λύπη μέ τή δυστυχία του) κατά βάθος νιώθει καί κάποια λύπη (ἢ χαρά) πού δέν εἶναι καί αὐτός ἐξίσου εὐτυχῆς (ἢ δυστυχῆς). Ἡ ἀντί-

ληψη αυτή δέν φαίνεται ὀρθή· στίς ἀναφερόμενες περιπτώσεις δέν συγχωνεύονται οἱ δύο ἀντίθετες συγκινήσεις σέ μία, ἀλλά ἔνα λλά σ σ ο ν τ α ι μέσα στή συνείδηση καί ἐπικρατεῖ πότε ἡ μία καί πότε ἡ ἄλλη. Ὅπως ὅποτε ἡ συνεχῆς παράταξη δέν ἀφήνει ἀναλλοίωτα τά συναισθήματα· ἡ δυσἀρέσκεια κάνει πικρή τή γειτονική χαρά, καί ἡ εὐχαρίστηση μαλακώνει τή γειτονική λύπη. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπόχρωση χαρακτηρίζει τά λεγόμενα μεικτά συναισθήματα.

4. Μεταφορά τοῦ συναισθήματος

Τό μικρό παιδί πού ἔκαψε τό δάχτυλό του στή φλόγα ἑνός κεριοῦ, φοβᾶται ὄχι μόνο ὅταν βλέπει ἀναμμένο κεριό, ἀλλά καί ὅταν μπαίνει στό δωμάτιο ὅπου ἔπαθε τό ἀτύχημα. Οἱ σύντροφοι ἑνός ταξιδιοῦ πού μᾶς ἔδωσε πολλές ἀπολαύσεις, γίνονται πρόσωπα ἀγαπητά, ἄν καί ἔμμεσα μόνο σχετίζονται μέ τά εὐχάριστα γεγονότα πού ζήσαμε κάποτε. Ὅχι μόνο ἡ ἔφημερίδα πού δημοσίευσε λίβελλο ἐναντίον μας, ἀλλά καί ὁ ἔφημεριδοπώλης πού τή διαλαλεῖ, μᾶς ἔνοχλεῖ. – Στά περιστατικά αὐτά γίνεται μ ε τ α φ ο ρ ᾶ τοῦ συναισθήματος ἀπό ὀρισμένα βιώματα σέ ἄλλα.

Τό φαινόμενο ἐξηγεῖται ὡς ἐξῆς: τά ἀντικείμενα ἢ τά γεγονότα πού χρωματίζονται συναισθηματικά μ' ἕνα τόνο πού δέν τούς ἀνήκει, ἔχουν συνειρμικά δεθεῖ μέ ὀρισμένες εὐχάριστες ἢ δυσἀρεστες ἀναμνήσεις μας καί τώρα τίς ἀνασύρουν στή συνείδησή μας. Ἐνῶ ὁμως οἱ παλαιές παραστάσεις ἀργοποροῦν ἢ δέν ἀποσαφηνίζονται, ἐπειδή ἔμειναν ἐπί μεγάλο χρονικό διάστημα ἀδρανεῖς, ἢ συγκίνηση πού τίς συνόδευε ἔχει προτρέξει καί δίνει τό χρῶμα της στήν ψυχική μας διάθεση.

Πολλές φορές δέ μπορούμε νά θυμηθοῦμε τόν συνειρμό πού προκάλεσε τή μεταφορά τοῦ συναισθήματος, καί ἀπορούμε: γιατί ἕνα πρόσωπο μᾶς εἶναι ἀντιπαθητικό, ἕνα ὄνομα ἀποκρουστικό, μιά μελωδία θλιβερή κ.ο.κ. Ἡ δυσκολία εἶναι μεγαλύτερη ὅταν ὁ συνειρμός ἐγίνε σέ πολύ παλαιά φάση τῆς ζωῆς, στά πρῶτα παιδικά μας χρόνια. Ἀναφέρεται τό παράδειγμα ἀνθρώπου ὑγιῆ κατά τά ἄλλα, πού μόλις ἔβλεπε κρέας, ὠμό ἢ μαγειρεμένο, αἰσθανόταν ἀνεξήγητο φόβο καί ἀηδία. Ἡ ἀνάλυση τῶν παιδικῶν του ἀναμνήσεων (ἀπό ψυχοθεραπευτή) ἔδειξε ὅτι σέ μικρήν ἡλικία εἶχε ἰδεῖ σφαγή ζώου πού ἔβγαζε σπαραχτικές κραυγές· ἀπό τότε (μέ ὄλο πού εἶχε λησμονήσει ἐντελῶς τό περι-

στατικό) δέν μπορούσε νά δαμάσει τήν ἀποστροφή του πρὸς τό κρέας «σφαγμένου ζώου».

Τό φαινόμενο τῆς μεταφοῶς ἐξηγεῖ πολλές ἰδιορρυθμίες τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀθῶος ἄγγελος κακῆς εἴδησης γίνεται ἀντιπαθητικός· ὅ,τι ἔχουν ἀγγίξει τά χέρια ἀγαπητοῦ μας προσώπου εἶναι πολύτιμο γιά μᾶς κειμήλιο· οἱ μητέρες αἰσθάνονται στοργή πρὸς ξένα παιδιά πού μοιάζουν μέ τά δικά τους κτλ. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές δεισιδαιμονίες ἢ προλήψεις: συμπτώσεις λ.χ. καί γεγονότα ἀτυχῆ ἔκαναν τήν Τρίτη καί τήν Παρασκευή ἡμέρες ἀποφράδες, τόν κεραυνό πλήγμα θείας τιμωρίας, τό κυπαρίσσι δέντρο πένθιμο κτλ.

5. Συναισθήματα καί ὄρμες

Διάρκεια καί δύναμη ἀκτινοβολίας μεγάλη ἀποκτᾶ τό συναίσθημα ὅταν δένεται μέ μίαν ὀρμῆν, δηλαδή μέ μίαν τάση ἐμφυτη καί ἀκατάσχετη πού ὑπηρετεῖ βασικές ἀνάγκες τοῦ εἴδους. (Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου). Τότε ἀντανακλᾷ (μεταφέρεται) σέ κάθε σχετική παράσταση, σκέψη καί ἐπιθυμία.

Ἐξαιρετική σοβαρότητα ἔχουν ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τά βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ μεγάλος Βιεννέζος ψυχίατρος Sigmund Freud (1856-1939) ἔδειξε πόσο τά βιώματα αὐτά ἐπηρεάζουν τόν χαρακτήρα καί ἀφήνουν ἴχνη βαθιά σέ ὀλόκληρη τήν ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ λ.χ. ὅταν ἡ προσήλωση εἶναι μεγάλη, ἡ ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ πρὸς τήν μητέρα καί τόν πατέρα νά χρωματίζει μέ τόν δικό της τόνο ὅλα τά συναισθήματα τρυφερότητας καί στοργῆς πού θά γεννηθοῦν ἀργότερα στή συνείδησή του· στόν σύζυγο ἢ στήν σύζυγο θά «βλέπει» καί θά «ἀγαπᾷ» τό κορίτσι τόν πατέρα, τό ἀγόρι τήν μητέρα του. Πολλές δυσκολίες τοῦ συζυγικοῦ βίου ἔχουν ἐδῶ τήν ρίζα τους.

Μέ παρόμοιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές σεξουαλικές διαστροφές· ὁρμωγένητα συναισθήματα προσδέονται «κακῶς» σέ ἀνοίκειους τρόπους συμπεριφορᾶς, ἀπό τά χρόνια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καί φέρνουν τήν ἐκτροπή.

6. Συνειρμική ἢ συσσωρευτική ἀπήχηση

Κάποτε ἡ ἔνταση, μέ τήν ὁποία γίνεται αἰσθητή καί ἐκδηλώνεται ἡ

συγκίνηση, είναι δυσανάλογη προς τήν έντύπωση πού έγινε ή αίτία της. 'Απλή λ.χ. παρατήρηση σέ φίλο πού μās έκανε νά τόν περιμένουμε ώρα πολλή, προκαλεί σ' αυτόν έκρηξη όργης. 'Ο ξένος πού παραστέκεται στή σκηνή, δέν μπορεί νά εξηγήσει τήν παραφορά του, έμεις όμως έννοούμε τήν εξέγερση πού έφερε ό λόγος μας. 'Η τωρινή έντύπωση ανάκαλεσε στή συνείδηση του φίλου παραστάσεις εξίσου ή καί περισσότερο δυσάρεστες (του έχουμε γίνει κατ' επανάληψη φορτικοί μέ τίς επιτιμήσεις μας) καί από τή συσώρευση τών συγκινήσεων γεννήθηκε ή άψιθυμία πού έκτονώνεται αυτή τή στιγμή μέ άπροσδόκητη ζωηρότητα.

'Η ένταση λοιπόν ενός συναισθήματος προσδιορίζεται όχι μόνο από τή φύση του άντικειμενικού έρεθίσματος, αλλά καί από όλόκληρη τήν έμπειρία του ύποκειμένου. Οί άναδυρόμενες παραστάσεις, από τά άποθέματα τής μνήμης, τό δυναμώνουν άθροιστικά προσθέτοντας καί τό δικό τους συναισθηματικό φορτίο.

7. 'Η αντίθεση καί ή άμβλυση στά συναισθήματα

'Ο νόμος τής αντίθεσης στα συναισθήματα: 'Η συγκίνηση κερδίζει σέ ένταση όταν συνοδεύεται από έντυπώσεις, (ξαναπλασμένες) παραστάσεις καί σκέψεις φορτισμένες μέ αντίθετα συναισθήματα. 'Ακόμη καί όταν έχουν προηγηθεί συναισθήματα τής ίδιας διάστασης, αλλά άσθενέστερα.

Παραδείγματα: 'Επειτα από βαρειάν άρρώστεια, καθώς άναπολούμε τούς πόνους πού περάσαμε καί σκεπτόμαστε τούς κινδύνους πού διατρέξαμε, αισθανόμαστε έντονότερη τή χαρά τής υγείας πού τώρα άπολαμβάνουμε. Του ξενιτεμένου καί μοναχικού ανθρώπου ή πίκρα γίνεται πιό μεγάλη, όταν βλέπει τήν εύτυχία εκείνων πού έορτάζουν ένα χαρμόσυνο γεγονός στήν πατρίδα καί στό σπίτι τους. Μιά καλή είδηση δίνει μεγαλύτερη χαρά, όταν έρχεται τήν ώρα πού έχουμε εύθυμη διάθεση από άλλα μικρότερης σημασίας βιώματα. Καί μία κακή είδηση, άκόμη καί μικρής σημασίας, μπορεί νά μās συνταράξει όταν μās βρίσκει στενοχωρημένους από κάποιο μικροατύχημα.

'Ο νόμος τής άμβλυσης στα συναισθήματα: 'Όταν κατ' επανάληψη δοκιμάζουμε τά ίδια συναισθήματα από περιστατικά τής ζωής πού έχουν γίνει στερεότυπα, ή συγκίνηση μας άμβλύνεται καί μέ-

νουμε αδιάφοροι απέναντι σέ νέα παρόμοια έρεθίσματα. Έτσι λ.χ. τά αλλεπάλληλα καί σταθερά κέρδη δέν συγκινούν πιά τόν εϋτυχημένο στίς επιχειρήσεις του έμπορο, καί σωματικές ποινές πού επιβάλλονται συχνά καί όμοιόμορφα, δέν κάνουν πιά καμιάν αίσθηση στους τιμωρούμενους.

Η άμβλυνση τών συναισθημάτων όφείλεται όχι μόνο στήν έξοικείωση μας μέ τά πολύ συχνά καί άπαράλλαχτα επαναλαμβανόμενα βιώματα, πού δέν τά προσέχουμε πιά γιατί έχουν πάψει νά μάς ενδιαφέρουν, αλλά καί σέ λόγους φυσιολογικούς : ό κόρος κουράζει τόν όργανισμό, τόν κάνει άναίσθητο απέναντι σέ έρεθισμούς πού δέν άποτελούν γι' αυτόν κάτι τό άγνωστο καί τό άπροσδόκητο.

8. Συστήματα συναισθημάτων

Μέ τόν τρόπο πού έρχονται σέ συνάφεια καί συμπλέκονται τά βιώματα (τής αντίλαμβανόμενης τής συγκινούμενης καί τής επιθυμούσας συνείδησης), δέν γίνεται μόνο πλουσιότερη (περιεκτικότερη, πολυσηχιδέστερη, πολυκύμαντη) αλλά καί ό ρ γ α ν ώ ν ε τ α ι ή συναισθηματική μας ζωή. Τά συναισθήματα δηλαδή συναρμολογούνται γύρω άπό τόν άξονα όρισμένων παραστάσεων, επιθυμιών, ιδεών κτλ., καί άποτελούν άστερισμούς ή «συστήματα», πού όνομάζονται στή γλώσσα τής Ψυχολογίας ιδιόμορφες δ ι α θ έ σ ε ι ς τ ο υ θ υ μ ι κ ο υ .

Συναισθήματα λ.χ. τρυφερότητας καί εύφροσύνης διάφορων άποχρώσεων οργανώνονται μέ άξονα τήν παράσταση ενός προσώπου καί τήν κλίση μας πρός αυτό, καί συγκροτούν τή διάθεση πού όνομάζουμε ά γ ά π η . Άλλα πάλι συναισθήματα, άπέχθειας, φόβου, όργης, πολωμένα πρός ένα πρόσωπο πού μάς έχει βλάψει), (ή ύποψιαζόμαστε ότι είναι ίκανό νά μάς βλάψει), οργανώνονται καί σχηματίζουν τή διάθεση πού όνομάζουμε μ ί σ ο ς .

Στά συστήματα αυτά, τήν αγάπη καί τό μίσος, έχει όρθά σημειωθεί ότι ύπάρχουν κοινά συστατικά στοιχεία, πού κατέχουν όμως μέσα στό καθένα θέση διαφορετική: Λ.χ. στήν αγάπη αισθανόμαστε χαρά άπό τήν παρουσία του προσώπου πού αγαπούμε, φόβο όταν τό βλέπουμε νά κινδυνεύει καί θυμό απέναντι σ' εκείνον ή σ' εκείνους πού του επιτίθενται. Στό μίσος φοβούμαστε ή θυμώνουμε (ή καί τά δύο) όταν συναντούμε τό πρόσωπο πού άπεχθανόμαστε καί δοκιμάζουμε (φα-

νερά ή κρυφά) ευχαρίστηση, χαιρεκακοῦμε, όταν δυστυχεῖ.

Ἄλλα συστήματα συναισθημάτων, ἀρκετά περίπλοκα, εἶναι ἡ ζήλεια, ὁ φθόνος, ἡ μεταμέλεια, ἡ πλήξη, ἡ νοσταλγία, τὸ πάθος τῆς ἐκδίκησης κ.ἄ.

9. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς

Ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στὰ «συστήματα» κατέχει τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς. Συστατικά του στοιχεῖα εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὁ οἶκος καὶ ἡ ντροπή: οἶκος ἀπέναντι στοῦ πρόσωπο πού βλάψαμε, ντροπή γιὰ τὸ κακό πού πράξαμε.

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὴν ἐνοχὴ πού αισθανόμαστε γιὰ ἓνα συγκεκριμένο ἀδίκημα, ὑπάρχει καὶ ἓνα βαθύτερο, ἕως τὶς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς μας ἀπλωμένο συναίσθημα ἐνοχῆς πού τρέφεται ἀπὸ πολλά καὶ ποικίλα βιώματα, ἀλληλοσυγκρουόμενα (ὑπεροψίας καὶ ἀνεπάρκειας, ἰδεοληψίας καὶ ἀσυνέπειας, ὑποκρισίας καὶ ἀναισχυντίας κ. ἄ.) καὶ συγκροτεῖται ἀπὸ ἐξίσου πολλά καὶ ποικίλα στοιχειακά συναισθήματα (συντριβῆς, ἀπόγνωσης, ἀγωνίας κ. ἄ.). Στὴ συναισθηματικὴ αὐτὴ κατάσταση νιώθουμε ἐνοχοὶ ὄχι μόνο γιὰ πράξεις πού ἐκάναμε, καὶ τὶς θυμούμαστε ἢ τὶς ἔχουμε λησμονήσει, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσες δέν ἐκάναμε, ἀλλὰ τὶς σχεδιάσαμε καὶ τὶς ἐγκαταλείψαμε, ἢ θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς εἶχαμε σκεφθεῖ ἢ θελήσει.

Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς στὴ γενικότητά του εἶναι πρῶτα ὅτι ἀποτελεῖ προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου – ὄντος μὲ δυσανάλογες πρὸς τὶς φυσικὲς του δυνάμεις ἠθικὲς ἀξιώσεις, καὶ ἀναγκασμένου νὰ ἐπιβάλλει στὰ ὀρμέφυτὰ του σκληρὴ πειθαρχία, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ εἰρηνικὰ μὲ τοὺς ὁμοίους του· καὶ ἔπειτα ὅτι μεταφέρεται καὶ ἀντανაკλᾷ σὲ παραστάσεις καὶ σκέψεις, προθέσεις καὶ ἐπιθυμίες πολὺ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ ἐρεθίσματα. Μῦθοι καὶ σύμβολα ὅλων τῶν ἱστορικῶν πολιτισμῶν σχετίζονται μὲ αὐτὸ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα.

10. Συναισθήματα καὶ χαρακῆρας

Οἱ συγκινήσεις μας (κατὰ τὸ ποιόν καὶ τὴν ἔντασή τους) ἐξαρτῶνται ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ περιστατικά τῆς ζωῆς πού τὶς προκαλοῦν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εὐαισθησία μας, δηλαδή ἀπὸ τὶς συναισθηματικὲς μας

π ρ ο δ ι α θ έ σ ε ι ς . Ο ι προδιαθέσεις αυτές, άπόρροια τής ιδιοσυγκρασίας μας, άποτελοϋν έμφυτες ιδιότητες τοϋ χαρακτήρα μας.

Περισσότερο άπό κάθε άλλο γνώρισμα, εκείνο πού άποκαλύπτει τόν χαρακτήρα ενός ανθρώπου φαίνεται ότι είναι ή συναισθηματική του δυναμικότητα, τό ποιόν καί ή ένταση τών συγκινήσεών του.

11. Διαταραχές τής συναισθηματικής ζωής

Πολλές άρρώστιες τοϋ νευρικού συστήματος επιδροϋν στή συναισθηματική ζωή καί προκαλοϋν ψυχικές διαταραχές.

Οι διαταραχές αυτές εκδηλώνονται είτε ως υπερβολική ελάττωση τής έντασης τών συναισθημάτων, μέ άποτέλεσμα τήν άμβλυνσή τους, είτε ως υπέρμετρη έρεθιστικότητα πού γεννά άλλεπάλληλα βίαια συναισθήματα (άψιθυμίες). Άμβλυνση τών συναισθημάτων παρατηρείται στους ήλίθιους· αυτοί όταν άδρανοϋν δέν στενοχωροϋνται ούτε πλήττον, όπως οι υγιείς στό νοϋ· καί πάλι έχουν τέτοια άναισθησία στήν κούραση, ώστε μοροϋν νά καταπονοϋνται επί μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς νά υποφέρουν.

Βαρείες μορφές άνωμαλίας τής συναισθηματικής ζωής είναι ή μ α ν ί α καί ή μ ε λ α γ χ ο λ ί α . Ό μανιακός βρίσκεται σέ διαρκή έξαψη άπό εϋθυμία ή όργή, είναι υπεραισιόδοξος, άναθυμάται μόνο τίς έπιτυχίες του, υπερτιμά τίς ικανότητές του, δείχνει πάντοτε πυρετώδη δραστηριότητα χωρίς νά τελειώνει τίποτα, καί πέφτει συχνά σέ παροξισμό πού τόν κάνει βίαιο. Άντίθετος τύπος είναι ό μελαγχολικός· βρίσκεται σέ μόνιμη καταθλιπτική διάθεση, άναθυμάται μόνο τίς άποτυχίες καί τά πένθη του, είναι άθεράπευτα άπαισιόδοξος, δέν έχει έμπιστοσύνη στίς δυνάμεις του, αισθάνεται διαρκώς κόπωση καί άπελπισία καί κατατρύχεται άπό άγωνία πού μοροεί νά τόν όδηγήσει στήν αυτοκτονία.

Γενικά ή συναισθηματική ζωή τών ψυχασθενών χαρακτηρίζεται άπό τή δ υ σ α ν α λ ο γ ί α μεταξύ έντασης καί διάρκειας τοϋ έρεθίσματος, καί έντασης καί διάρκειας τοϋ συναισθήματος πού προκαλείται άπ' αυτό. Μερικοί λ.χ. πάσχουν άπό δυνατό καί διαρκή φόβο χωρίς σοβαρό λόγο.

Φ ο β ί α όνομάζεται ή ταραχή πού προκαλείται άπό όρισμένα πράγματα ή πράξεις, πού δέν μοροεί νά τήν καταστείλει ό άρρωστος,

μέ ὄλο πού ἀναγνωρίζει ὅτι δέν δικαιολογεῖται. Μερικοί λ.χ. αἰσθάνονται τρόμο ἢ ἱλιγγο ὅταν ὑποχρεώνονται νά διασχίσουν ἔρημη πλατεία ἢ ὅταν βρίσκονται σέ κλειστό χῶρο κ.οκ.

Μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μελετᾶ σήμερα ὄχι μόνο ἡ Ἴατρική ἀλλά καί ἡ Ψυχολογία τίς παράδοξες ἀνωμαλίες πού παρουσιάζουν ὄσοι πάσχουν ἀπό ν ε υ ρ ὼ σ ε ι ς καί ὑ σ τ ε ρ ί α .

Σ' αὐτούς παρατηροῦνται, μαζί μέ βαθεῖς διαταραχές τῆς συναίσθηματικῆς ζωῆς (ὑπερευαίσθησία καί ἐρεθιστικότητα, κρίσεις ὀργῆς καί φόβου, ἔντονο συναίσθημα γενικῆς κόπωσης, ὑπερβολική ζωηρότητα στίς παραστάσεις καί στίς πράξεις κ. ἄ.), σωματικές ἀλλοιώσεις π.χ. παραλυσία τῶν ἄκρων, τύφλωση, ἀνωμαλίες στή λαλιά κ. ἄ., χωρίς σοβαρά ὀργανικά αἷτια.

Στήν ἔρευνα καθὼς καί στή θεραπευτική ἀγωγή τῶν περιπτώσεων τούτων χάραξε καινούριους δρόμους ἡ Ψυχανάλυση τοῦ S. Freud καί τῶν ὁπαδῶν του. Θά μιλήσουμε γι' αὐτὴν σέ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. (Μέρος Τρίτο, κεφ. 4ο).

ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. Πίνακες τῶν συναισθημάτων

Ἡ διεύρυνση τῶν συναισθημάτων εἶναι γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ Ψυχολογία θέμα δύσκολο, πρῶτα ἐπειδὴ οἱ συγκινήσεις εἶναι, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα συνειδησιακά γεγονότα, βιώματα ὑποκειμενικά, καὶ ἔπειτα ἐπειδὴ οἱ λέξεις πού ἐκφράζουν συγκινήσεις δὲν ἔχουν σέ ὅλες τίς γλώσσες τὸ ἴδιο ἀκριβῶς νόημα, ὅσο κι ἂν στὰ λεξικά παρουσιάζονται ὡς ἰσοδύναμες. Εἶναι ἐπομένως τόσες οἱ ἰδιορρυθμίες καὶ οἱ ἀποχρώσεις τῶν διαθέσεων τοῦ «θυμικοῦ», καθὼς καὶ οἱ ὀνομασίες πού δίνουν οἱ ἄνθρωποι διάφορων γλωσσικῶν καὶ πολιτιστικῶν κλιμάτων στίς μορφές τοῦ συναισθηματικοῦ βίου, ὥστε ὁ ψυχολόγος πού θά ἐπιχειρήσει νά συγκεντρώσει μέ λογικὴ τάξη τὸ πλῆθος καὶ τίς ποικιλίες τῶν σπουδαιότερων ἔστω συναισθημάτων, ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει πολὺ μεγάλες, ἂν ὄχι ἀνυπέβλητες, δυσχέρειες.

Θά περιοριστοῦμε λοιπὸν κατ' ἀνάγκη στίς διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις πού ἔχουν γίνει δεκτές ἀπὸ τοὺς ἐγκυρότερους συγγραφεῖς Ἑγχειριδίων Ψυχολογίας.

Μιά πρώτη διαίρεση εἶναι ἐκείνη πού παίρνει ὡς βάση τίς θεμελιακές (ἔμφυτες) τάσεις τοῦ εἶδους: τὴν ὀρμὴ τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀνάπτυξης, τὴν ὀρμὴ τῆς σύμπραξης καὶ τῆς ἀντίθεσης μέ τοὺς ὁμοίους μας στό στενὸ περιβάλλον καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀρμὴ, ὅπως ἐκδηλώνεται στίς πολλαπλές σχέσεις μας μέ τὸ πλατύτερο περιβάλλον, τὴν κοινωνία.

Μέ αὐτὴ τὴ βάση τὰ συναισθήματα διαιροῦνται σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀντίστοιχες πρὸς καθεμιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς παραπάνω ὀρμές, δηλαδή σέ:

- α. Συναισθήματα τοῦ ἐγώ,
- β. Συναισθήματα τοῦ σύ,
- γ. Συναισθήματα κοινωνικά.

2. Συναισθήματα του εγώ

Συναισθήματα του εγώ είναι τό θετικό καί τό αρνητικό α υ τ ο σ υ ν α ί σ θ η μ α .

Θετικό αυτοσυναίσθημα: ή χαρά καί ή υπερηφάνεια από τήν επίγωση τής αξίας μας, τών ίκανοτήτων καί τών ἀρετῶν μας.

Ἄρνητικό αυτοσυναίσθημα: ή λύπη καί ή ταπείνωση από τήν επίγωση τής ἀπαξίας μας, τών ἀδυναμιῶν καί τών ἐλαττωμάτων μας.

Ἄπό τίς διαθέσεις τοῦ εἶδους τούτου πρόσφατες ψυχολογικές ἔρευνες (τοῦ Βιεννέζου ψυχιάτρου Alfred Adler, 1870-1937, καί τής σχολῆς του) ἔδειξαν τή σημασία τοῦ ἀρνητικοῦ αυτοσυναίσθηματος, πού ή κοινότερη ὀνομασία του εἶναι: σ υ ν α ί σ θ η μ α μ ε ι ο ν ε κ τ ι κ ὄ τ η τ α ς . Ἔντονο συναίσθημα μειονεκτικότητας, προῖον ἀπό πικρές ἐμπειρίες κατά τήν παιδική καί τήν ἐφηβική κυρίως ἡλικία, μπορεῖ νά ἔχει καταθλιπτική ἐπίδραση καί νά φθειρεῖ τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νέος αἰσθάνεται πάντοτε τόν ἑαυτό του μικρό καί ἀδύνατο νά διεκδικήσει τή θέση πού φιλοδοξεῖ νά ἔχει ἀνάμεσά στούς «μεγάλους»: τήν ἐντύπωση αὐτή τή δυναμώνουν ἐνδεχόμενα σωματικά ἐλαττώματα (δυσμορφία, ἀναπηρία κτλ.), πραγματικός ἢ ὑποτιθέμενος παραμερισμός μέσα στήν οἰκογένεια (τοῦ κοριτσιοῦ ἀπό τό ἀγόρι, τοῦ ἀγοριοῦ ἀπό τόν πρωτότοκο ἢ ἀπό τόν βενιαμίν), ἀψυχολόγητη ἀνατροφή καί ἐκπαίδευση, οἰκονομικές στερήσεις κτλ. Μέ τήν ὠριμότητα καί τίς πρῶτες ἐπιτυχίες (στό σχολεῖο, στή φιλία καί στόν ἔρωτα, στό ἐπάγγελμα) ἀνορθώνεται συνήθως τό αυτοσυναίσθημα καί ἀποφεύγονται οἱ ἀνωμαλίες. Ἐάν ὅμως ἐπισυμβοῦν δυσάρεστα γεγονότα καί ταπεινωτικές «ἤττες», οἱ ὑπερευαίσθητοι καί μέ ἀσταθές ψυχικό ἔδαφος χαρακτηῖρες ἀντιδρῶν ἀρνητικά. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἀπογοητεύσεις καί ἀνεπιτυχεῖς ἀπόπειρες προβολῆς (τῆς φυσικῆς ρώμης, τοῦ ἐρωτικοῦ γοήτρου, τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ταλάντου κτλ.) τούς βυθίζουν στήν ἀποθάρρυνση, καί αὐτή ἀναχαιτίζοντας τίς πρωτοβουλίες καί αὐξάνοντας τή δειλία γίνεται αἰτία νέων ἀποτυχιῶν πού δυναμώνουν ἀκόμη περισσότερο τό συναίσθημα τῆς μειονεκτικότητας («φαῦλος κύκλος»).

3. Συναισθήματα τοῦ σού

Ἡ θετική ἢ ἀρνητική στάση τοῦ «ἐγώ» ἀπέναντι στό «σού» (τοῦ ἐνός

καί συγκεκριμένου προσώπου μέσα στο στενό περιβάλλον) γεννα τά συναισθήματα τῆς ἀ γ ά π ῆ ς καί τῆς φ ι λ ί α ς , τῆς ἐ χ θ ρ ό τ η τ α ς καί τοῦ μ ί σ ο υ ς . Οἱ διαθέσεις αὐτές ὀνομάζονται συναισθήματα τοῦ σύ. Στήν κατηγορία τους ἀνήκουν ἡ στοργή πρὸς τοὺς γονεῖς, τοὺς ἀδελφούς, τοὺς γιούς καί τίς θυγατέρες κ.λ. συγγενεῖς, ἡ εὐνοια πρὸς τοὺς φίλους καί συναδέλφους, ἡ ἐρωτική τρυφερότητα, καί οἱ ἀντίστοιχες ἀρνητικές συγκινήσεις: τῆς ἀπέχθειας, τοῦ φθόνου, τῆς (ἐρωτικῆς) ζήλειας κτλ. Ἐπίσης τά συναισθήματα τῆς σ υ μ π ά θ ε ι α ς (χαίρω μέ τή χαρά καί λυπᾶμαι μέ τή λύπη τοῦ ἄλλου) καί τῆς ἀ ν τ ι π ά θ ε ι α ς ἢ χαιρεκακίας (χαίρω μέ τή λύπη τοῦ ἄλλου, λυπᾶμαι μέ τή χαρά του).

Ἐτελῶς ιδιαίτερη θέση, στά συναισθήματα τοῦ εἶδους τούτου, ἔχει ἡ ἐ ρ ω τ ι κ ῆ τρυφερότητα (ἀγάπη). Θεμελιώνεται στό γενετήσιο, ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα ἔνστικτα κάθε ζωντανοῦ ὄντος, καί στόν ἄνθρωπο (ἐξαιτίας τῆς πνευματικῆς του ἀγωγῆς, ἀλλά καί τῶν περίπλοκων σχέσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς) παρουσιάζει πολλές ἀποχρώσεις ἀπό τή θαναυσότητα ἕως τήν εὐγένεια. (Γιά τήν ἐρωτική ὀρμή καί τά ψυχολογικά προβλήματά της θά μιλήσουμε στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, κεφ. 4ο).

4. Κοινωνικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα τοῦ σύ εἶναι ἡ γέφυρα γιά τή μετάβαση ἀπό τά συναισθήματα τοῦ ἐγώ πρὸς τά κοινωνικά· ἡ μικρή ὀμάδα (ἡ οἰκογένεια, τό συζυγικό ζευγάρι, ἡ φιλική συντροφιά, ὁ ἐπαγγελματικός κύκλος) προσχεδιάζει καί στηρίζει τή μεγάλη: τό κοινωνικό σύνολο (φυλή, ἔθνος, λαός). Τά κυριότερα κοινωνικά συναισθήματα εἶναι τό ο ἰ κ ο γ ε ν ε ι α κ ό (καμάρι γιά τήν εὐτυχία καί τήν προκοπή, θλίψη γιά τά πένθη ἢ τήν ἐκπτώση τῆς οἰκογένειας) καί τό π α τ ρ ι ω τ ι κ ό (καμάρι γιά τήν εὐτυχία καί τήν προκοπή, θλίψη γιά τά πένθη ἢ τήν ἐκπτώση τῆς πατρίδας).

Συνδυασμός κοινωνικῶν καί συναισθημάτων τοῦ ἐγώ εἶναι τά συναισθήματα τῆς ὑ π ε ρ ο χ ῆ ς καί τῆς ὑ π ο τ α γ ῆ ς , τῆς ε ὑ θ ὑ ν η ς καί τῆς π ε ι θ α ρ χ ί α ς , μέ τίς διάφορες, κοτά περιπτώσεις καί ἰδιοσυγκρασίες, παραλλαγές τους.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τά συναισθήματα αὐτά ἀποτελοῦν θετικό

2. Διακρίσεις του Ψυχή

άνθρωπινο κεφάλαιο, ή υπερβολή τους όμως δημιουργεί πολλούς και σοβαρούς κινδύνους τόσο στον ατομικό όσο και στον συλλογικό βίο. Ίσχυρότερα από το κοινό μέτρο σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α ύ π ε ρ ο χ ή ς κ α ί ύ π ο τ α γ ή ς διαστρέφουν τον χαρακτήρα, έκτροχιάζουν τον άνθρωπο: το πρώτο προς την αυθαιρεσία και τον δεσποτισμό, το δεύτερο προς τη δουλοπρέπεια και την ευθυνοφοβία, με αποτέλεσμα να καταρρέουν έκλεκτες κατά τα άλλα προσωπικότητες και ανεπιτυγμένες στον πολιτισμό κοινωνίες, που άξιζαν να έχουν καλύτερη τύχη.

5. «Κατώτερα» και «άνωτερα» συναισθήματα

Κατά μιάν άλλη διαίρεση διακρίνονται δύο σφαίρες συναισθημάτων: μία κ α τ ώ τ ε ρ η και μία ά ν ώ τ ε ρ η . Στην κατώτερη περιλαμβάνονται εκείνα που προκαλούνται από άπλην ενέργεια των αισθητηρίων οργάνων, αισθήματα και έντυπώσεις· στην άνωτερη όσα προϋποθέτουν σύνθετη πνευματική έργασία, κρίσεις και έννοιες (ιδέες). Π.χ. ή εύχαρίστηση που μās δίνει τό δροσερό νερό μία ζεστήν ήμέρα του καλοκαιριού ή ό φόβος που αισθανόμαστε από μία ξαφνική έκπυρσοκρότηση όπλου πολύ κοντά μας, ανήκουν στην πρώτη σφαίρα· αντίθετα ή ικανοποίηση από μιάν άγαθή πράξη ή ή δυσαρέσκεια για τήν κακοτεχνία που βλέπουμε σε μία πλαστικήν εικόνα, στή δεύτερη. Για να νιώσουμε τίς συγκινήσεις του κατώτερου επίπεδου, μās άρκει να λειτουργήσουν οι αισθήσεις μας· για τά συναισθήματα του άνωτερου επίπεδου άπαιτούνται σκέψεις και διαλογισμοί, εύαισθησία οδηγούμενη από τον «νοϋ». Αυτά δέν είναι τόσο άπλά και έπιπόλαια, όπως εκείνες, αλλά περίπλοκα και προπάντων «βαθύτερα». Για τούτο λέγονται και π ν ε υ μ α τ ι κ ά .

Παρά τή σοβαρήν αντίρρηση των διαφωνούντων, ότι τό καθαρά έπιστημονικό βλέμμα, όπως πρέπει να είναι τό βλέμμα του ψυχολόγου δέν πρέπει να κάνει διακρίσεις ά ξ ί α ς , αλλά να θέτει τά γεγονότα στην ίδια μοίρα (όχι να θεωρεί άλλα «άνωτερα» και άλλα «κατώτερα»), άφοϋ για τήν έπιστήμη όλα είναι ισάξια, ό κατά μεταφορά χαρακτηρισμός όρισμένων συγκινήσεων ως «άνωτερων» δικαιώνεται με τήν όρθή διαπίστωση ότι τίς συγκινήσεις αυτές τίς αισθάνονται και τίς εκτιμούν μόνο κορυφαία στο βασίλειο των ζώων όντα, οι «άνθρωποι», και άπ'

αυτούς πάλι ιδιαίτερα οι προχωρημένοι στην κλίμακα του πολιτισμού, οι πνευματικά εξελιγμένοι.

6. Συναισθημα καί ένστικτο

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των συναισθημάτων της κατώτερης σφαίρας (πού κατ' αντίδιαστολή προς τά πνευματικά ονομάζονται α ι σ θ η σ ι α κ ά) είναι ή συνάρτησή τους μέ μιάν έμφυτη τάση ή ένστικτο. Ός εξής:

φόβος	- ένστικτο φυγής (μπροστά στον κίνδυνο)
όργή	- μαχητικό ένστικτο
αηδία	- ένστικτο άποστροφής
στοργή	- ένστικτο γεννητόρων
* θετικό καί άρνητικό	
αύτοσυναίσθημα	- ένστικτο έπιβολής καί ύποταγής
«άγάπη»	- σεξουαλικό ένστικτο.

Γιά τά συναισθήματα του είδους τούτου ισχύει ό κανόνας:

Όταν μιά έμφυτη τάση ίκανοποιηθεί μέ τίς πράξεις πού άποτελοϋν τήν πλήρωσή της, τό αντίστοιχο συναισθημα χάνει τήν έντασή του καί σιγά-σιγά εξαλείφεται. Τό αντίθετο συμβαίνει όταν έ μ π ο δ ι σ τ ε ι ή ίκανοποίησή της, άπό έξωτερικά αίτια ή άπό έσωτερικές άνασχέσεις. Τότε ή εκκένωση γίνεται όχι προς τά έξω, μέ κινήσεις των μελών του σώματος, αλλά προς τά μέσα, μέ αλλοιώσεις των σπλάχνων, εκκρίσεις αδένων κτλ. καί τό συναισθημα συμπυκνώνεται καί έντείνεται. Π.χ. μέ τό τρέξιμο εκτονώνεται καί σβήνει σιγά-σιγά ό φόβος στον δεμένο όμως (ή σ' εκείνον πού ή «θέση» του δέν του έπιτρέπει νά σωθεί μέ τή φυγή) ό φόβος δυναμώνει περισσότερο καί τον διαποτίζει όλόκληρο. Μέ τίς κραυγές καί τίς χειρονομίες ό θυμός βρίσκει διεξοδο καί ό όργισμένος κατευνάζεται γρήγορα· αντίθετα τρέμει καί άρρωσταίνει, καθώς λέμε, άπό τήν όργή του εκείνος πού άναγκάζεται νά καταστείλει τίς εκδηλώσεις της, ή νά ύποκριθεί τον άσυγκίνητο. Κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αυτές ή πύκνωση καί ένταση του συναισθήματος έχει τή (βιολογική) σκοπιμότητά της: ό όργανισμός όπλίζεται περισσότερο γιά νά επιδιώξει άπαιτητικότερα τήν ίκανοποίηση της όρμης.

Ο έμποδισμός όμως των έμφυτων τάσεων (όπως θα ιδούμε στο Τρίτο μέρος, κεφ. 4 §§ 4-6) είναι επικίνδυνος στην όμαλή ανάπτυξη του ψυχικού βίου.

7. Θεωρητικά συναισθήματα

Τά κατ' έξοχήν πνευματικά συναισθήματα κατατάσσονται συνήθως σέ τέσσερις ομάδες, κατά τή σχέση πού έχουν μέ τίς τέσσερις κύριες έκδηλώσεις τής πνευματικής ζωής του ανθρώπου, τούς τομείς – μέ άλλες λέξεις – του πνευματικού πολιτισμού: τήν έπιστήμη, τήν καλλιτεχνία, τήν ήθική καί τή θρησκεία. Μέ αυτά δηλώνεται ή στάση τής συνείδησης άπέναντι στίς άξιες πού έκπροσωπούνται άπό τά ύψηλότερα άγαθά τής παιδείας: άπέναντι στήν άλήθεια, τήν όμορφιά, τήν άρετή καί τήν άγιότητα. Καί αντίστοιχα όνομάζονται:

- α. θεωρητικά συναισθήματα
- β. καλαισθητικά συναισθήματα
- γ. ήθικά συναισθήματα
- δ. θρησκευτικά συναισθήματα.

Τά θεωρητικά συναισθήματα άπορρέουν άπό τήν άσβεστη δίψα γιά γνώση πού χαρακτηρίζει τόν άνθρωπο. Έμφανίζονται, στά πρώτα κιόλας βήματα τής ζωής, μέ τήν έκπληξη καί τήν άπορία πού αισθανόμαστε όταν ξαφνικά άντικρίζουμε ένα άντικείμενο (πράγμα ή γεγονός) άνεξήγητο άπό τήν πείρα του κόσμου πού έχουμε ώς τότε άποκτήσει. Καί έπειδή τό νέο καί τό ξένο, τό μή «οικείο», μπορεί νά είναι επικίνδυνο, μέ τήν έκπληξη στή μικρήν ήλικία συνυπάρχει φόβος καί ύποψία. Άργότερα, μαζί μέ τή φυσική καί πνευματική ώριμότητα, ή μεγαλύτερη άυτοπεποίθηση καί ασφάλεια εξαλείφει τό φόβο καί ή έκπληξη γίνεται θεωρητική άπορία (τό «θαυμάζειν» των Αρχαίων) καί περιέρχεται.

Θεωρητικά είναι καί συναισθήματα τής πεποίθησης καί τής άμφιβολίας, πού συνοδεύουν ή πρώτη τήν έπιδοκιμασία των όρθων κρίσεων, καί ή δεύτερη τήν άποδοκιμασία των έσφαλμένων.

Η εύρεση τής άλήθειας καί ή άπόδειξη του ψεύδους δίνουν χαρά καί ίκανοποίηση στόν άνθρωπο. Έντονες είναι οί συγκινήσεις αυτές σ' εκείνους προπάντων πού έχουν κάνει τήν έπιστημονική έρευνα σκοπό τής ζωής τους καί ύποβάλλονται σέ μεγάλες θυσίες γιά νά τήν προαγάγουν. (Τό «εύρημα» του Αρχιμήδη συμβολίζει τόν ένθουσιασμό τους).

8. Καλαισθητικά συναισθήματα

Καλαισθητικά λέγονται τά συναισθήματα που έχουμε από όσα αντικείμενα μας δίνουν τό βίωμα του ώ ρ α ί ο υ ή του ά σ χ η - μ ο υ. Ε ύ φ ρ ο σ ύ ν η και θ α υ μ α σ μ ό αισθανόμαστε μπροστά στό ώ ρ α ί ο, ά η δ ί α και ά π ο σ τ ρ ο φ ή μπροστά στό άσχημο.

Καί άπλές άκόμη όπτικές και άκουστικές έντυπώσεις συνυφαίνονται μέ καλαισθητικά συναισθήματα: χρώματα και σχήματα μέ τούς συνδυασμούς των, μουσικοί τόνοι μέ τή ρυθμική και τήν άρμονική τους σύνθεση άλλοτε μας εύχαριστούν και άλλοτε μας δυσσαρεστούν ως καθαρές «μορφές» (άνεξάρτητα δηλαδή από τήν όποιαδήποτε πρακτική σημασία τους για τή ζωή μας). Πολύ πλουσιότερες όμως και βαθύτερες γίνονται οί συγκινήσεις μας, όταν οί «μορφές» αυτές μέ τή φαντασία και τή σκέψη του καλλιτέχνη - δημιουργού γίνονται φ ο ρ ε ί ς ν ο ή μ α τ ο ς, όπως συμβαίνει στα έργα τής Ζωγραφικής και τής Μουσικής.

Πολλά είναι τά καλαισθητικά συναισθήματα· μεταξύ τους διαφέρουν όχι μόνο κατά τήν ένταση αλλά και κατά τό ποιόν. Τό ώ ρ α ί ο και προπάντων ή τρυφερή και διασκεδαστική του παραλλαγή: τό χ α ρ ι - τ ω μ έ ν ο αντικείμενο (π.χ. ένα κομψό άγγείο ή κόσμημα) μας δίνει μιάν ήρεμη τέρψη· τό ύ π έ ρ ο χ ο (π.χ. ό έναστρος ούρανός ή ένα θαύμα τής τεχνικής όπως ή έκτόξευση ενός διαστημικού πυραύλου) δέος και έξαρση· τό τ ρ α γ ι κ ό (π.χ. ή μοίρα του Οιδίποδα ή του Βασιλέα Lear) συγκίνηση συγκλονιστική, «έλεο» και «φόβο» (κατά τόν Άριστοτέλη). Επίσης, άλλη είναι ή θυμηδία που δίνει τό χ ι ο ύ μ ο ρ (ένα έξυπνο λ.χ. και πειραχτικό λογοπαίγνιο) ή τό γ ε λ ο ί ο (π.χ. μία χοντροειδής μεταμφίεση), και άλλη ή εύθυμίας μας από τό κ ω μ ι κ ό (από μία σκηνή π.χ. του Άριστοφάνη ή του Molière). Οί έννοιες του «χαριτωμένου» και του «υπέροχου», του «τραγικού» και του «κωμικού» λέγονται α ί σ θ η τ ι κ έ ς κ α τ η γ ο ρ ί ε ς· τά προβλήματα που θέτουν ξεετάζονται από τή φιλοσοφία. Ό,τι έχει νά παρατηρήσει εδώ ή Ψυχολογία είναι μόνο τούτο: οί αντίστοιχες προς αυτές τίς κατηγορίες συγκινήσεις περιέχουν όχι μόνο καλαισθητικά, αλλά και ήθικά, άκόμη και θρησκευτικά συναισθήματα. Η τραγική λ.χ. μοίρα ενός έκλεκτού ανθρώπου είναι μία πτώση που εμπνέει φόβο και οίκτο (από συμπάθεια προς τόν μάρτυρα) και τό κωμικό πάθημα ενός έλαφρού χαρα-

κτήρα είναι μία έκπτωση που της αξίζει ο εμπαιγμός (ή αποδοκιμασία). Ήξάλλου τό θρησκευτικό στοιχείο είναι φανερό στήν ψυχική δόνηση που έχουμε από τό υπέροχο θέαμα: μᾶς γοητεύει ἀλλά καί μᾶς συντριβει τό ἄπειρο μεγαλεῖο που μᾶς ἀποκαλύπτεται ἐκείνη τήν ὥρα σάν κατί δεινό καί ἀπροσπέλαστο.

9. Ἠθικά συναισθήματα

Αὐτά γεννιῶνται ὅταν κρίνοντας δικές μας καί ξένες πράξεις τίς ἐπιδοκιμάζουμε καί τίς τιμοῦμε, ἢ τίς ἀποδοκιμάζουμε καί τίς περιφρονοῦμε. Ἡ ἐπιδοκιμασία συνυφαίνεται μέ τά συναισθήματα τοῦ θ α υ μ α σ μ ο ὦ καί τῆς ἱ κ α ν ο π ο ἴ η σ η ς, ἢ ἀποδοκιμασία μέ τά συναισθήματα τῆς ἀ π ο σ τ ρ ο φ ῆ ς καί τῆς μ ε τ α μ ἔ λ ε ι α ς.

Δέν εἶναι μόνο σκέψεις ἀλλά καί συναισθήματα που παρορμούν τόν ἄνθρωπο στίς ἠθικές πράξεις: ὁ φ ὅ θ ο ς (στούς ἀνώριμους ἀνθρώπους) μήπως πράττοντας τό κακό ξεπέσουμε στή δική μας ἐκτίμηση καί στήν ἐκτίμηση τῶν συνανθρώπων μας, καί τό συναίσθημα τοῦ κ α θ ἡ κ ο ν τ ο ς (στούς πνευματικά ὄριμους) που γίνεται συνειδητό ὡς ἐντολή ἀπαράβατη. Τό ἀγαθό ἔργο δίνει γ α λ ἦ ν η καί ἀγαλλίαση, ἢ παράλειψη τῆς ἀγαθοεργίας καί ἢ κακουργία τό ἠθικό ἄλγος τῆς τ ὕ ψ η ς.

Ἀφότου τά ἱστορικά θρησκευτάματα στήριξαν τόν κώδικα τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς στή βούληση τοῦ Θείου, τά ἠθικά συμπλέκονται μέ θρησκευτικά συναισθήματα.

10. Θρησκευτικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα αὐτά συνοδεύουν τίς παραστάσεις καί τίς ἐννοιες τοῦ Θείου καί τοῦ Ὑπερέραν (τῆς πέρ' ἀπό τόν τάφο ζωῆς) καί παρουσιάζουν (κατά ἐποχές, κλίματα πολιτισμοῦ, ἐπίπεδα παιδείας καί ἰδιοσυγκρασίες) πολλές παραλλαγές. Οἱ κυριότερες εἶναι: τό δ έ ο ς καί ἡ σ υ ν τ ρ ι β ῆ, ἢ κ α τ ἄ ν υ ξ η καί ἡ φ ρ ῖ κ η, ἢ τ ι μ ῆ καί ὁ σ ε β α σ μ ό ς, ἢ ε ὑ γ ν ω μ ο σ ὦ ν η καί ἡ ἔ μ π ι σ τ ο σ ὦ ν η, ἢ ἄ γ ἄ π η (μέ τό χριστιανικό νόημα τοῦ ὄρου).

Πυρήνας τῶν θρησκευτικῶν συγκινήσεων θεωρεῖται τό συναίσθημα τῆς ἔ ξ ἄ ρ τ η σ η ς, που νιώθει ὁ εὐαίσθητος καί στοχαστικός

Επιπλέον, η ανάλυση των αποτελεσμάτων των ερωτηματολογίων που διανεμήθηκαν στους εκπαιδευτικούς, έδειξε ότι οι περισσότεροι από αυτούς θεωρούν ότι η χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση είναι απαραίτητη και ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εποχής. Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στο έργο, θεωρούν ότι η χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση είναι απαραίτητη και ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εποχής.

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων των ερωτηματολογίων που διανεμήθηκαν στους εκπαιδευτικούς, έδειξε ότι οι περισσότεροι από αυτούς θεωρούν ότι η χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση είναι απαραίτητη και ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εποχής. Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στο έργο, θεωρούν ότι η χρήση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση είναι απαραίτητη και ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εποχής.

10. Οργανωτικά αποτελέσματα

Το οργανωτικό αποτέλεσμα του έργου είναι η ανάπτυξη ενός οργανωτικού πλαισίου που θα υποστηρίξει την εφαρμογή των ΤΠΕ στην εκπαίδευση. Το οργανωτικό πλαίσιο αυτό περιλαμβάνει την ανάπτυξη ενός οργανωτικού πλαισίου που θα υποστηρίξει την εφαρμογή των ΤΠΕ στην εκπαίδευση.

Παρατηρείται ότι η εφαρμογή των ΤΠΕ στην εκπαίδευση είναι απαραίτητη και ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εποχής. Η εφαρμογή των ΤΠΕ στην εκπαίδευση είναι απαραίτητη και ότι η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εποχής.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΘΕΛΗΣΗΣ

1. Κεντρικός πυρήνας: ή τάση

Ἡ «συνείδηση πού θέλει» (β ο ύ λ η σ η τήν ὀνομάζουν συνήθως τὰ ἐγχειρίδια τῆς Ψυχολογίας) ἐκδηλώνεται μέ μεγάλη ποικιλία ψυχοφυσικῶν γεγονότων. Παραδείγματα:

- Μέ κόπο, γιατί γύρω μου φωνασκοῦν πολλοί, σ υ γ κ ε ν τ ρ ῶ ν ο μ α ι στό τηλεγράφημα πού μόλις ἔλαβα, γιά νά καταλάβω τό μήνυμα πού μοῦ φέρνει.
- Π ό θ ο ς μου ἀνέκαθεν εἶναι ν' ἀποκτήσω ἕνα ἐξοχικό σπίτι κοντά στή θάλασσα.
- Ε ὕ χ ο μ α ι νά εἶναι αὔριο ὁ καιρός καλός, γιά νά μή ταλαιπωρηθῶ στό ταξίδι μου.
- Αὐτές τίς ἡμέρες, πού δέν ἀπασχολοῦμαι ἀρκετά μέ βιοποριστικήν ἐργασία, αἰσθάνομαι μιάν ἀκατανίκητη ὀ ρ μ ῆ γιά δράση.
- Ἐ π ι θ υ μ ῶ ἕνα ποτήρι δροσερό νερό.

● "Έπειτ' από πολλούς δισταγμούς ἀ π ο φ ᾶ σ ι σ α πλέον νά ὑποβληθῶ σέ μιάν ὀδυνηρή ἐγχείρηση, ἀφοῦ διαφορετικά κινδυνεύω νά χάσω τή ζωή μου.

● Ἄ π α ι τ ῶ ἀπό τούς συνεργάτες μου ν' ἀναγνωρίσουν τήν ἀποκλειστική μου ἀρμοδιότητα στήν ἐκλογή τοῦ προσωπικοῦ.

Ἡ συγκέντρωση (τῆς προσοχῆς), ὁ πόθος, ἡ εὐχή, ἡ ὄρμη, ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἀπόφαση, ἡ ἀπαίτηση καί τά παρόμοια εἶναι ἐκδηλώσεις (=ἔργα) τῆς «συνείδησης πού θέλει». Παρά τίς διαφορές τους ὀνομάζουμε τά βιῶματα αὐτά β ο υ λ η τ ι κ ᾶ, γιατί ἔχουν ἓνα οὐσιαστικό γνώρισμα κοινό: εἶναι τ ᾶ σ ε ι ς. Σέ καθεμιᾶ ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις τ ε ἶ ν ω πρὸς κάτι τι, διευθύνομαι, σκοπεύω, ἐπιδιώκω νά πράξω κάτι, ἔστω καί ἂν δέν ἔχω πάντοτε σαφή ἀντίληψη τούτου τοῦ κάτι. Ἡ τάση λοιπόν εἶναι ὁ πυρήνας ψυχοφυσικῶν γεγονότων αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Καί ἐπειδὴ ἡ τάση εἶναι ὅπωςδῆποτε (δυνάμει τουλάχιστον) ἐνέργεια (ἀκόμη καί ὅταν τό ἀντικείμενό της μᾶς ἔλκει ἀκαταμάχητα, ἐμεῖς εἴμαστε πού ἐνεργοῦμε ἢ θά ἐνεργήσουμε γιά νά τό ἀποκτήσουμε), ἡ θέληση ἀποτελεῖ τήν κυρίως ἐνεργητική ὄψη τῆς συνείδησης. Μέ τή θέληση δραστηριοποιεῖται περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη λειτουργία της ἡ συνείδηση – τόσο μάλιστα πού μπορεῖ κανεὶς νά ὑποθέσει ὅτι σ'αὐτὴν καταλήγει καί μέ αὐτὴν ἀποκορυφώνεται ὁ ψυχικός βίος.

Τά βουλητικά βιῶματα μποροῦμε νά τὰ φανταστοῦμε σέ μιὰ προοδευτική σειρά πού μέ τήν παρεμβολή νέων ποιοτικῶν στοιχείων διακόπτεται καί ἔτσι σχηματίζονται διαδοχικά στάδια, τό καθένα μέ τὰ δικά του διακριτικά γνωρίσματα.

Τό πρῶτο, ἡ ἀφειρησία, εἶναι ἡ ἀπλή τ ᾶ σ η πού δέν ἔχει συγκεκριμένο περιεχόμενο καί ὀρισμένη κατεύθυνση· ἀποτελεῖ ξέσπασμα ἢ ἀνακούφιση ἀπό μιὰ δυσάρεστη ἀνησυχία ἢ ἔνταση.

Τό δεύτερο εἶναι ἡ ὀ ρ μ ῆ, ἔμφυτη ροπή, πού ἀσύνειδα κατευθύνεται πρὸς ὀρισμένους στόχους. Ὅταν ἡ ὄρμη ἐκδηλώνεται ἀπευθείας, χωρίς σύγκρουση (ἔσωτερική) οὔτε ἀπόφαση, ὑπόκειται ὁμως στόν ἀφανή ἔλεγχο τοῦ ἐγῶ, ὀνομάζεται ἐ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ ῆ. Ὅταν ὁμως δέν μπορεῖ νά ἀναχαιτιστεῖ καί ξεφεύγει ἐντελῶς ἀπό τόν ἔλεγχό μας, λέγεται π α ρ ο ρ μ η τ ι κ ῆ.

Τό τρίτο στάδιο, ἡ ἀπόληξη, εἶναι ἡ καθαυτὸ ἐ κ ο ὄ σ ι α πράξη. Ἐδῶ ἔχουμε συνειδητό στόχο καί τήν ἀντίληψη τῶν μέσων πρὸς χρειαζόμεστε γιά νά τόν ἐπιτύχουμε, καθώς καί τῶν συσπειρῶν πρὸς εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἀκολουθήσουν (Karl Jaspers, 1883-1969).

Ἀναλυτικότερα γιά τὰ στάδια αὐτά θά μιλήσουμε στά ἐπόμενα ἐδάφια.

Στίς έκδηλώσεις τῆς θέλησης διακρίνουμε τίς τ έ λ ε ι ε ς (τίς ὀλοκληρωμένες) ἀπό τίς ἀ τ ε λ ε ῖ ς (τίς ἀνολοκλήρωτες).

Τέλειες εἶναι ἐκεῖνες ὅπου ἡ τ ά σ η συνοδεύεται ἀπό τή γ ν ώ σ η τοῦ στόχου (ἢ τῶν στόχων), κατευθύνεται μέ τή σύμπραξη τοῦ σ υ ν α ἰ σ θ ῆ μ α τ ο ς ἀπό τήν κ ρ ῖ σ η γιά τήν ἀξία τοῦ σκοποῦ καί ἀπολήγει στήν π ρ ά ξ η.

Στά ἐπόμενα θά ἐξετάσουμε τό κάθε στοιχεῖο χωριστά.

Ἐκδηλώσεις τῆς θέλησης, ὅπως ὁ πόθος, ἡ εὐχή, ἡ ἀόριστη ροπή, ὀνομάζονται ἀτελεῖς γιατί τούς λείπουν ἕνα ἢ περισσότερα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, καί προπάντων ἡ πράξη πού τερματίζει τή διαδικασία.

2. Ἡ γνῶση τοῦ στόχου

Σ τ ό χ ο ς λέγεται ἐκεῖνο πού ἔχουμε νά πράξουμε γιά νά ἐπιτύχουμε τό σ κ ο π ό πού ἐπιδιώκουμε. Εἶναι ἐπομένως τό μέσον ἢ τά μέσα πού χρησιμοποιοῦμε γιά νά φτάσουμε στό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα. Θέλω λ.χ. νά ζεσταθῶ καί ἀνάβω τή θερμάστρα· τό ἄναμμα τῆς θερμάστρας εἶναι ὁ στόχος, σκοπός νά ζεσταθῶ. Κάνω νεῦμα σ' ἕναν ἀνύποπτο διαβάτη τῆς μεγάλης λεωφόρου γιά νά τόν προφυλάξω ἀπό τόν κίνδυνο τῶν τροχῶν· τό νεῦμα εἶναι ὁ στόχος, σκοπός ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Τό στόμα μου ἔχει στεγνώσει καί ἀναζητῶ νερό νά πιῶ· ἡ δημόσια κρήνη (ἢ τό γειτονικό πανδοχεῖο) εἶναι ὁ στόχος, καθώς καί τό ποτήρι τό νερό πού περιμένω νά βρῶ ἐκεῖ, σκοπός νά ξεδιψάσω.

Ἦταν ἀπλῶς ἀντιδρούμε σ' ἕναν ἐξωτερικό ἐρεθισμό μέ μιάν αὐτόματη κίνηση, δέν ἔχουμε γνῶση στόχου· π.χ. στόν δυνατὸ κρότο φράζουμε τ' αὐτιά μας, μόλις ἀγγίξουμε ἕνα καυτό ἀντικείμενο τραβοῦμε ἀπότομα τό χέρι μας κ.ο.κ. Οἱ κινήσεις μας εἶναι στίς περιπτώσεις αὐτές σκόπιμες (προστατεύουν τά ὄργανά μας), ἀλλά δέν ἔχουμε γνῶση τοῦ στόχου πού μᾶς ἔδωσε τό καλὸ ἀποτέλεσμα.

Γιά νά ἐπιθυμήσω ὀρισμένο καρπὸ, πρέπει νά ἔχω τήν ἐντύπωση ἢ τήν παράστασή του στή συνείδησή μου· γιά νά θελήσω νά ἐπισκεφθῶ ἕνα φιλικὸ μου πρόσωπο, πρέπει νά περάσει κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τίς σκέψεις μου. Δέν ἀρκεῖ ὅμως νά θυμηθῶ ἢ νά σκεφθῶ κάτι, γιά νά γίνῃ τοῦτο στόχος μου, παρά μόνο ἐάν ἡ παράσταση ἢ ἡ σκέψη ἔρχονται νά ὑπηρετήσουν μιὰ τάση. Ξαναπλάθεται λ.χ. ἀπὸ μιάν ὀποιαδήποτε ἀφορμὴ ἢ εἰκόνα ἑνός εἰδυλλιακοῦ τοπίου πού γνώρισα σ' ἕνα

ταξίδι μου· επειδή όμως δεν υπάρχει στη συνείδησή μου καμιά τάση (ψυχαγωγίας με μιάν έκδρομή κτλ.), ή παράστασή του δεν γίνεται στόχος για τή θέλησή μου.

Μιλούμε για π ρ ό θ ε σ η, όταν όχι μόνο ό σκοπός, αλλά και ό στόχος ή οι στόχοι που θά μᾶς φέρουν σ' αυτόν, είναι με σαφήνεια και ακρίβεια γνωστοί στη «συνείδηση που θέλει».

Ή ε π ι θ υ μ ί α είναι τάση εμπρόθετη. Ό π ό θ ο ς όχι.

3. Σύμπραξη του συναισθήματος

Ή τάση έχει τόσο στενές σχέσεις με τή συναισθηματική ζωή, ώστε τάση και συναίσθημα μπορούν νά θεωρηθούν βιώματα συμφυή. Ή δυσαρέσκεια γεννά τήν τάση ν' άπαλλαγούμε από ό,τι προκαλεί τή λύπη μας· ή ευχαρίστηση γεννά τήν τάση νά διατηρήσουμε τή χαρά μας.

Τή θέληση καθορίζει όχι μόνο ή παρούσα αλλά και ή προσδοκώμενη ευχαρίστηση, καθώς και ή δυσαρέσκεια που περιμένουμε. Ή επιδιώκουμε ή αποφεύγουμε πράγματα που θά μᾶς δώσουν χαρά ή λύπη στο μέλλον (σύμφωνα με τίς προβλέψεις που κάνουμε βασισμένοι στην πείρα τή δική μας ή στην πείρα των άλλων).

Κάποτε έχουμε τήν έντύπωση ότι ενεργούμε άσυγκίνητοι, ότι δηλαδή ή θέλησή μας έχει άπαλλαγεί από κάθε δεσμό με τό συναίσθημα. Τούτο λ.χ. συμβαίνει στίς πράξεις που κάνουμε από συνήθεια ή όταν εκτελούμε άποφάσεις που τίς έχουμε πάρει από καιρό. Άλλά ούτε στή μιά ούτε στήν άλλη περίπτωση άπουσιάζει τό συναίσθημα· έχει άπλώς άμβυνθεί από τήν όμοιόμορφη επανάληψη (βλ. μέρος Δεύτερο, κεφ. 2ο, § 7). Ήξοικειωθήκαμε μαζί του και δεν τό αισθανόμαστε πιά ζωηρά, επειδή τό ζήσαμε παραπολλές φορές, καθώς γίνεται και ξαναγίνεται ή ίδια πράξη ή καθώς πλάθεται και ξαναπλάθεται με τή φαντασία και τή σκέψη μας ή λύση που έχουμε άποφασίσει νά δώσουμε με πρώτην ευκαιρία.

4. Παρέμβαση τής αξιολογικής κρίσης

Τήν έπιρροή του συναισθήματος στον σχηματισμό και στην κατεύθυνση τής τάσης εύνοει ή άναχαιτίζει ή κρίση με τήν ά ξ ι ο λ ό γ η σ η που κάνει και του επιδιωκόμενου σκοπού και των μέσων (=των στό-

χων) πού υπόσχονται τήν επίτευξή του. Σταθμίζοντας τίς άμεσες και έμμεσες συνέπειες πού θά έχει γιά τήν έξωτερική και τήν έσωτερική ζωή μας (τήν κοινωνική θέση και τήν «εϋτυχία» μας, τήν ήρεμία και τήν αξιοπρέπεια, τόν αυτοσεβασμό μας) ή πράξη πού σχεδιάζουμε νά εκτελέσουμε, ή σκέψη άποκτᾶ μεγαλύτερον έλεγχο άπάνω στή θέλησή μας από τό συναίσθημα.

Όταν ό άνθρωπος στίς επιθυμίες του δέν είναι έρμαιο τών συναισθημάτων (πραγματικών ή-προσδοκώμενων), αλλά οδηγείται από τήν κρίση ως πρὸς τήν ἀ ξ ί α τοῦ σκοποῦ πού επιδιώκει και τών μέσων πού πρόκειται νά μεταχειριστεῖ, και ή αξία αὐτή ζυγίζεται μέ μέτρα ήθικά, λέγουμε ὅτι ἐνεργεῖ μέ φ ρ ὀ ν η σ η. Ὁ φρόνιμος ἀποφεύγει τό «κακό» και θέλει τό «καλό» ὄχι παρακινούμενος από τή λύπη πού περιμένει από τήν τιμωρία, ή από τή χαρά πού θά τοῦ δώσει ή ἀμοιβή, αλλά επειδή κρίνει ὅτι ή ἀρετή έχει γίνει γι' αὐτόν μεγαλύτερη και μονιμότερη αξία από τήν ἔκτροπή.

Και στήν περίπτωση ὅμως αὐτή τό συναίσθημα συμπράττει γιά νά ληφθεῖ ὀριστικά ή ἀπόφαση. Ἄλλά είναι ἕνα ἄ λ λ ο συναίσθημα, διαφορετικό από κείνο πού παρακινεῖ πρὸς τόν εὐκολο δρόμο. Στόν ἄνθρωπο παρουσιάζεται μέ τήν εὐγενέστερη μορφή του, ως α ἰ δ ὶ ς, ή ως σ ε β α σ μ ὶ ς πρὸς τόν ήθικό νόμο. Ὅταν λ.χ. παλεύουμε ἀνάμεσα σέ μιάν επιθυμία και στό καθήκον μας, τά συναισθήματα τῆς ντροπῆς και τῆς μεταμέλειας, πού τά γνωρίζουμε από προηγούμενες ὑποχωρήσεις μας, και ή ἱκανοποίηση, ή ὑπερηφάνεια (πού κι' αὐτήν τήν ξέρουμε από τίς ήθικές νίκες τοῦ παρελθόντος) ὅτι σταθήκαμε ἀμετακίνητοι στό χρέος μας, συμπράττουν μέ τήν ἀξιολογούσα κρίση και μᾶς δίνουν πολύτιμη βοήθεια νά καταβάλουμε τόν πειρασμό και νά μήν καμφθοῦμε από τίς διαθέσεις τῆς στιγμῆς.

5. Ἐπίφαση και πράξη

Τάση και π ρ ᾶ ξ η (ἐκείνη πού προορίζεται νά πληρώσει τήν τάση) συνανήκουν στήν ἴδια ψυχοφυσική ἐνότητα ἐνέργειας και διαχωρίζονται μόνο ὅταν ἕνα νέο γεγονός, ψυχολογικό ή φυσικό, παρεμβαίνει και διακόπτει τή διαδικασία. Ὅπου δέν παρουσιάζονται ἐμπόδια ἔσωτερικά (ψυχική ἀνάσχεση) ή ἔξωτερικά (φυσική ἀδυναμία), μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τάσης προβαίνουμε εὐθύς στήν πράξη μέ τήν ὁποία θά ἐπι-

τύχουμε τόν στόχο. Ἡ πείρα ὅμως τῆς ζωῆς διδάσκει τόν ἄνθρωπο, ἀπό τήν τρυφερή κιόλας ἡλικία, ὅτι συμφέρον του εἶναι, ὅταν ἀναχαιτίζεται στήν πλήρωση τῶν τάσεών του, νά μήν ἐπιμένει, ἀλλά νά ἀναβάλλει τήν πράξη γιά ἀργότερα, νά θέτει δηλαδή ὄχι τωρινούς ἀλλά μελλοντικούς στόχους, ἐάν θέλει νά ἐπιτύχει τό σκοπὸ πού ἐπιδιώκει. Ἐνα παιδί λ.χ. ἐπιθυμεῖ νά γευτεῖ τό γλύκισμα πού ἔχει ἐτοιμαστεῖ γιά τούς προσκαλεσμένους, ἐπειδὴ ὅμως ἐμποδίζεται ἀπὸ τήν παρουσία τῆς μητέρας του πού τό ἀπαγορεύει, ἀναβάλλει τήν ἐκτέλεση γιά ἀργότερα. Ὅταν σέ λίγο παραμεριστεῖ τό ἐμπόδιο, μέ τήν ἀπομάκρυνση τῆς μητέρας ἢ τήν παρότρυνση ἄλλου, «ἰσχυρότερου», οἰκείου, ἢ πρόθεση γίνεται ἀμέσως ἀπόφαση ἐκτελεστή καί ἡ ἐπιθυμία πληρῶνεται μέ τήν πράξη. Πολλές ἀποφάσεις τίς παίρνουμε ἐξαρχῆς μέ τή διάθεση νά τίς ἐκτελέσουμε στό μέλλον· ὑποσχομάστε λ.χ. ὅτι στό ἐξῆς θά λέμε ὠμά τά πράγματα ἢ ὅτι δέν θά ὑποχωρήσουμε σέ κανενός εἶδους πίεση κ.τ.λ.

Ὅχι σπάνια ἡ θέληση κατευθύνεται τόσο σταθερά ἀπὸ τήν πρόθεση, ὥστε μόλις παρουσιαστεῖ ἡ κατάλληλη περίσταση (ἡ «εὐκαιρία») ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ πράξη πού ἱκανοποιεῖ τήν τάση. Συνήθως ὅμως, παρά τήν ἀπόφαση πού ἔχουμε ἤδη πάρει, γιά νά πράξουμε τήν ὀρισμένη ὥρα ὅ,τι θελήσαμε, ἀπαιτεῖται μιὰ νέα βουλευτική ἐνέργεια, μιὰ ἐιδική ἀπόφαση γιά τήν πράξη: τό «γεννηθῆτω» (fiat) κατά τή φρασεολογία μερικῶν ψυχολόγων. Εἶχαμε λ.χ. τήν πρόθεση, μόλις συναντήσουμε τόν παλαιό φίλο πού μέσα στήν παραφορά μας τόν προσβάλαμε, νά τόν παρακαλέσουμε νά μᾶς συγχωρέσει. Πραγματικά τόν ἀντικρίσαμε ξαφνικά μετά λίγες μέρες στό δρόμο, καί χωρίς κἄν νά ξανασκεφθοῦμε τό πράγμα, τρέξαμε καταπάνω του καί τοῦ ζητήσαμε συγγνώμη. Ἄλλος ὅμως στή θέση μας δέν θά μπορούσε νά κάνει τό βῆμα τοῦτο μέ τόσην εὐκολία· θά χρειαζόταν μιὰ νέα ἀπόφαση («ἐμπρός, τόλμησε!») γιά νά ἐκτελέσει τό προαποφασισμένο. Πολλές «καλές προθέσεις» μας μένουν ἀπραγματοποίητες, γιατί τή στιγμή πού παρουσιάζεται ἡ εὐκαιρία, δέν μπορούμε νά ξαναπάρουμε τήν ἀπόφαση νά τίς ἐκτελέσουμε.

Ἐλατήριον (ἢ κίνητρο) μιᾶς πράξης λέγεται ὁ σκοπὸς πού ἐπιδιώκεται μέ αὐτήν· ὁ πραγματικὸς σκοπὸς, ὅχι ἐκεῖνος πού τόν δίνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρόσχημα γιά νά δικαιολογήσουμε τήν ἐνέργειά μας. Ὁ ἴδιος σκοπὸς μπορεῖ νά ἐπιδιωχτεῖ μέ πολλά καί διάφορα μέσα (=στόχους) π.χ. μέ χάδια ἀλλά καί μέ φοβέρες ἢ μητέρα προσ-

παθει νά συνηθίσει τό παιδί της σέ καλούς τρόπους συμπεριφορᾶς. Καί κάτω ἀπό τούς ἴδιους στόχους κρύβονται πολλές φορές διαφορετικοί σκοποί· γιά τοῦτο δέν εἶναι πάντοτε φανερά στούς ἄλλους τά ἐλατήρια τῶν πράξεών μας. Ἐλατήριο λ.χ. μιᾶς γενναίας δωρεᾶς μπορεῖ νά εἶναι ὄχι ἡ φιλανθρωπία ἢ ὁ πατριωτισμός, ἀλλά ἡ ἄμεση ἢ ἡ ἔμμεση ὕλική ὠφέλεια τοῦ δωρητῆ. Οἱ περιπτώσεις ὅπου καί ἡ ἴδια ἡ θέλουσα συνείδηση δέν ἔχει ἐντελῶς ξεκαθαρίσει μέσα της τά ἐλατήρια τῶν πράξεών της, δέν εἶναι τόσο σπάνιες ὅσο νομίζονται· πολλοί γίνονται οἱ ἴδιοι θύματα τῶν φαντασιώσεων καί τῶν ψευδῶν τους.

6. Ἄδυναμίες τῆς θέλησης

Οἱ ἀναλύσεις πού προηγήθηκαν μᾶς βοηθοῦν νά ἐνοήσουμε καί νά κατατάξουμε τίς ἀδυναμίες τῆς θέλησης, ἀδυναμίες πού ὅταν ὑπερβαίνουν τά ὅρια γίνονται σοβαρές ψυχικές ἀνωμαλίες («ἀρρώστιες τῆς θέλησης»).

Ἰδεώδης περίπτωση θεωρεῖται ὁ ἀποφασιστικός ἄνθρωπος, ἐκεῖνος δηλαδή πού συλλαμβάνει καθαρά τό σκοπό, θέτει μέ ἀκρίβεια τούς στόχους καί προχωρεῖ στίς πράξεις του χωρίς νά ἐπηρεάζεται ἀπό τίς δυσκολίες πού παρουσιάζονται στό δρόμο του. Ἐντούτοις, ἐπειδή οἱ τύποι αὐτοί δέν μεταβάλλουν τήν ἀπόφαση πού ἔχουν πάρει οὔτε ἀναχαιτίζονται κατά τήν ἐκτέλεσή της, ἀκόμη καί ὅταν μεταγενέστερες σκέψεις ἢ περιστάσεις ἐπιβάλλουν τήν ἀναθεώρηση (τροποποίηση τοῦ σκοποῦ ἢ ἐγκατάλειψη ὀρισμένων στόχων), διατρέχουν συχνά τόν κίνδυνο νά φτάσουν στό ἀποτέλεσμα πού ἐπιδιώκουν μέ περισσότερες ζημιές παρά ὠφελήματα.

Σέ ἀνάλογο κίνδυνο βρίσκεται ἐκτεθειμένος καί ὁ ἄνθρωπος τῶν ἀρχῶν, αὐτός δηλαδή πού ἀποφασίζει καί πράττει χωρίς ποτέ νά παρεκκλίνει ἀπό τούς κανόνες πού ἔχει καθιερώσει στή ζωή του. Ἡ πειθαρχία του σέ αὐστηρές ἀρχές εἶναι ἀξιοθαύμαστη· ἡ ἐπιμονή του ὁμως νά τίς τηρεῖ σχολαστικά καί ἀκαμπτα, εἶναι μειονέκτημα· δέν τόν ἀφήνει νά ἐκτιμήσει καί νά ἀντιμετωπίσει σωστά ἰδιόρρυθμες περιπτώσεις.

Διαφορετικές εἶναι οἱ ψυχικές δυσκολίες τῶν λεγόμενων ἄβουλων ἄνθρώπων. Τέτοιοι εἶναι (γιά νά περιοριστοῦμε στίς κυριότερες παραλλαγές):

● Όσοι γίνονται έρμαιο των έμφυτων τάσεων ή των παθών και των συνηθειών τους και δέν έχουν πιά τή δύναμη νά ελευθερωθούν από τόν ζυγό τους.

● Οί εύκολοι στίς απόφάσεις τους πού χωρίς πολλή σκέψη και δισταγμούς άκολουθούν τήν πρώτη έμπνευση ή επιθυμία τους. Μέ όσην άποφασιστικότητα τρέπονται πρός μιά κατεύθυνση, μέ άλλη τόσην εύκολία τήν εγκαταλείπουν γιά νά πάρουν άλλη.

● Οί άνθρωποι πού «δέν ξέρουν τί θέλουν» (δέν μπορούν νά θέσουν καθαρά τούς σκοπούς τους) και ταλαντεύονται ανάμεσα σέ πολλές και ποικίλες επιδιώξεις αλλάζοντας διαρκώς πρόγραμμα και τρόπους ένέργειας.

● Έκείνοι πού «ξέρουν τί θέλουν», αλλά έπειδή αναλύουν πολύ τά ένδεχόμενα ή λεπτολογούν τίς δυσκολίες, δέν μπορούν νά καθορίσουν τελικά τούς στόχους τους και από τήν άμχανία τους δέν καταλήγουν σέ καμιάν άπόφαση.

● Όσοι, τέλος, και τό σκοπό τους έχουν ξεκαθαρίσει και τούς στόχους τους διαλέξει, αλλά τήν τελευταία στιγμή διστάζουν και αναβάλλουν ή ματαιώνουν τήν πραγματοποίηση των προθέσεών τους.

Η ΠΡΟΣΟΧΗ

1. Έσωτερική βουλητική εκδήλωση

Μιά δεύτερη διάκριση στις εκδηλώσεις της θέλησης (για την πρώτη μιλήσαμε στην § 1 του προηγούμενου κεφαλαίου) είναι εκείνη που ξεχωρίζει τις έσωτερικές από τις έξωτερικές. Στις έσωτερικές ή τάση περιορίζεται μέσα στην συνείδηση· στις έξωτερικές πληρώνεται με πράξεις που γίνονται στον φυσικό κόσμο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έσωτερικής βουλητικής εκδήλωσης είναι η προσοχή.

Με την προσοχή το μεγαλύτερο μέρος της ψυχοφυσικής μας ενέργειας διευθύνεται και ξοδεύεται σε όρισμένα βιώματα: αίσθήματα, παραστάσεις, διανοήματα κτλ. πού με αυτό τον τρόπο διατηρούνται στο κέντρο της συνείδησης, παραμερίζοντας τά άλλα στην περιφέρεια, και έτσι γίνονται συνειδητά με μεγαλύτερη ένταση και σαφήνεια. Όταν προσέχω, την ώρα π.χ. πού στο κυνήγι καιροφυλακτώ περιμένοντας τό θήραμα, σημαίνει ότι διευθύνω και ξοδεύω την ψυχοφυσική μου ενέργεια, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, στις όπτικές και άκουστικές έντυπώσεις πού σχηματίζω άνιχνεύοντας τον τριγύρω μου χώρο, και παραμερίζω από τό κέντρο της συνείδησής μου όλα τά άλλα βιώματα πού προκαλούνται εκείνη την ώρα από διάφορους έξωτερικούς ή έσωτερικούς έρεθισμούς. Τό αποτέλεσμα αυτής της τάσης μου είναι ότι οι κυνηγετικές έντυπώσεις (και σκέψεις) μου γίνονται έντονότερα και καθαρότερα συνειδητά απ' όσο θά δικαιολογούσε ή άντικειμενική δύναμη και ποιότητα των αντίστοιχων έρεθισμών· βλέπω λ.χ. και την παραμικρότερη άλλαγή του φωτισμού στον άντικρινό μου θάμνο ή άκούω και θόρυβους σχεδόν άνπεισθητους από μακρινήν άπόσταση κ.ο.κ. ένώ δέν άντιλαμβάνομαι ότι εκείνη τή στιγμή έπεσε τό πορτοφόλι μου ούτε

θυμοῦμαι ὅτι ἔδωσα τὴν ὑπόσχεση νὰ εἶμαι στό σπίτι μου πολύ πρὶν ἀπὸ τὴν ὥρα τοῦ μεσημεριανοῦ φαγητοῦ κ.ο.κ.

Ἡ προσοχή εἶναι ἄλλοτε ἐμπρόθετη (ἐνεργητική) καί ἄλλοτε ἀὐθόρμητη (παθητική). Ἡ περίπτωση τοῦ κυνηγοῦ πού ἀναφέρεται παραπάνω, εἶναι παράδειγμα ἐμπρόθετης προσοχῆς. Αὐθόρμητη εἶναι λ.χ. ἡ προσοχή μου, ὅταν χωρίς νὰ ἐπιδιώκω ὀρισμένο σκοπὸ παρακολουθῶ τίς χειρονομίες τοῦ φίλου μου πού μιλεῖ καί ὄχι τὸ νόημα τῶν λόγων του. Ἐκτός ἀπ' αὐτόν προτείνεται καί ἕνας ἄλλος διαφορετικός χαρακτηρισμός· προσοχή κατὰ τὴν αἴσθηση: ἐκείνη πού συγκεντρώνεται σέ ἐντυπώσεις· προσοχή πνευματική: ἐκείνη πού στόχο της ἔχει παραστάσεις καί ἰδίως διανοήματα (π.χ. κατὰ τὴν ἐκθεση ἑνός ἱστορικοῦ γεγονότος ἢ κατὰ τὴν ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος).

2. Ἰδιότητες τῆς προσοχῆς

Τέσσερις εἶναι οἱ ιδιότητές της: ἡ ἔκταση, ἡ ἔνταση, ἡ διάρκεια καί ἡ κίνηση.

Ἡ ἔκταση τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν στοιχείων πού μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν ταυτόχρονα στό κέντρο τῆς συνείδησης τῆ στιγμῆ πού ἐπιχειροῦμε νὰ προσηλωθοῦμε σ' αὐτά. Πλατύτερη χαρακτηρίζεται ἐκείνη πού διατηρεῖ πολλά: στενότερη ἐκείνη πού συγκεντρώνεται σέ λίγα. Πειραματικά ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι, ὅταν σέ φωτεινὴν ὀθόνη προβάλλονται πολύ γρήγορα ἀσύνδετες εἰκόνες (γράμματα ἀλφαβήτου, ἀπλά σχήματα, ἀριθμοί), ὁ ἐνήλικος μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει 6, παιδί ἕως 7 ἐτῶν 2-3, δώδεκα ἐτῶν 3-4. Ὅταν ὅμως τὰ προβαλλόμενα στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἐνότητες μέ νόημα, ἡ προσοχή μπορεῖ νὰ προσηλωθεῖ σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο πλῆθος. Ἐκεῖνος πού ἀκούει πολυμελῆ ὀρχήστρα νὰ παίζει, προσέχει σέ μεγάλο ἀριθμὸ ἀκουστικῶν ἐντυπώσεων· ἰδίως ἐάν ἔχει ἐξασκηθεῖ. Ἡ ἔκταση τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ φυσικὴ προδιάθεση τοῦ κάθε ἀτόμου, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴν πείρα του (τὴν ἀσκηση).

Ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς ὀνομάζουμε τὴ δύναμη μέ τὴν ὁποία συγκεντρώνεται σέ ὀρισμένα στοιχεῖα. Μέ αὐτὴ τὴ βάση ἡ προσοχή διακρίνεται σέ ἐντονότερη καί ἀτονότερη. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς, τόσο περιορίζεται ἡ ἔκτασή της, καί ἀντίστροφα τὸ μεγάλο ἄπλωμα ἀδυνατίζει τὴν προσ-

οχή. Ἡ ἀδυναμία προσοχῆς πού παρουσιάζουν μερικοί ἄνθρωποι, ὑπερβαίνει κάποτε τὰ ὅρια καί ἀποτελεῖ παθολογική περίπτωση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτήν σοβαρά ἡ ὁμαλότητα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τό μειονέκτημα τοῦτο (πού ἔχει ποικίλα αἷτια, σωματικά καί ἰδίως ψυχικά) ὀνομάζεται ὑ π ο π ρ ο σ ε ξ ί α .

Κατά τή δ ι ἄ ρ κ ε ι α ἡ προσοχή χαρακτηρίζεται σ τ α θ ε ρ ῆ ἢ ἄ σ τ α θ ῆ ς . Σταθερή ὀνομάζεται ἐκείνη πού ἐπί περισσότερο χρόνο μπορεῖ νά προσηλωθεῖ στό ἀντικείμενό της· ἀσταθῆς ἢ ἀντίθετη.

Τέλος, ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα πού κ ι ν ε ῖ τ α ἰ ἀπό ἓνα ἀντικείμενο σέ ἄλλο, ἡ προσοχή εἶναι ἄλλοτε ε ὑ κ ῖ ν η τ η καί ἄλλοτε δ υ σ κ ῖ ν η τ η . "Ἀτομα μέ ἐξαιρετικήν ἰδιοφυῖα ἔχουν ἐκπληκτικά κάποτε εὐκίνητη προσοχή· λεγεται λ.χ. γιά τόν Ἰούλιο Καίσαρα ὅτι μποροῦσε νά ὑπαγορεύει ταυτόχρονα σέ πολλούς γραμματεῖς ἐπιστολές μέ διαφορετικό περιεχόμενο· περνοῦσε μέ μεγάλη ταχύτητα ἀπό τή συνέχεια τῆς μιᾶς στή συνέχεια τῆς ἄλλης χωρίς νά χάνει τή σειρά τῶν φράσεων.

Οἱ ἰδιότητες τῆς προσοχῆς καθρεφτίζουν τή δύναμη καί τή σταθερότητα τῆς θέλησης· ἀδύνατοι στή θέληση καί ταλαντευόμενοι, ἀμφίρροποι χαρακτήρες ἔχουν συνήθως προσοχή στενή, ἄτονη, ἀσταθῆ καί δυσκίνητη. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στούς δυνατούς καί σταθεροῦς χαρακτήρες. Ἡ προσοχή ὅμως ἐπηρεάζεται καί ἀπό τήν κατάσταση τοῦ ὀργανισμοῦ· δυσμενῆ ἐπίδραση ἔχουν ἀπάνω της ἡ κόπωση, τὰ οἰνοπνευματώδη ποτά καί οἱ νευρικές διαταραχές.

3. Οἱ ὅροι τῆς προσοχῆς

Ἡ ἐ μ π ρ ὸ θ ε τ η προσοχή ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀ π ὅ φ α σ ῆ μας νά προσηλωθοῦμε σέ ὀρισμένο ἀντικείμενο. Παίρνομε αὐτήν τήν ἀπόφαση ὅταν τό ἀντικείμενο ἔχει γιά μᾶς ἔ ν δ ι α φ ἔ ρ ο ν , δηλαδή ἀνταποκρίνεται σέ ὀρισμένες ἀνάγκες μας. Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολλές καί ποικίλες· ἡ ἄμυνα κατά τῆς κακοκαιρίας, ἀλλά καί ἀπέναντι στήν ἐπιβουλή ἑνός ἀνταγωνιστοῦ εἶναι ἀνάγκη· ἀνάγκη ἐπίσης εἶναι καί ἡ μάθηση στή γενικότητά της, ἡ περιέργεια λ.χ. Σέ ἀντικείμενα πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιατί δέν περιμένουμε ἀπ' αὐτά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, πολύ δύσκολα κατευθύνεται ἡ προσοχή μας, καί ἐάν γιά μιά στιγμή στραφεῖ πρὸς αὐτά, γρήγορα ἀποσύρεται γιά νά

προσηλωθεί σέ άλλα. Μέ τό ενδιαφέρον πού προκαλοῦν (καί ανάλογα πρὸς τό μέγεθός του) τά ἀντικείμενα γίνονται περισσότερο ἢ λιγότερο ἀξιόλογα, λιγότερο ἢ περισσότερο ἀναξιόλογα. Ἡ ἀξία τους προσδιορίζεται ἀπό τή θέση πού κατέχουν μέσα στόν κύκλο τῶν ιδιαίτερων κλίσεων καί ἀσχολιῶν τοῦ καθενός μας· ἐπομένως δέν προκαλοῦν τήν προσοχή ὄλων τῶν ἀνθρώπων τά ἴδια ἀντικείμενα καί στόν ἴδιο βαθμό. Μπροστά στό ἴδιο πράγμα ἢ γεγονός ἄλλος μένει προσεχτικός ἐπί πολλήν ὥρα, ἐνῶ ἄλλος ἀντιπαρέρχεται χωρίς νά τό ἀντιληφθεῖ.

Ἡ αὐθόρμητη προσοχή καθορίζεται ἀπό τούς ἐξῆς παράγοντες:

α. Τή δύναμη τῶν ἐντυπώσεων· ἐνῶ διαβάζουμε προσηλωμένοι στό κείμενο, ἕνας δυνατός κρότος εἶναι ἰκανός νά ἀποσπάσει τήν προσοχή μας ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου καί νά τή στρέψει πρὸς ἄλλη κατεύθυνση (στήν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τοῦ κρότου).

β. Τήν αἰφνιδιαστική ἐμφάνιση μιᾶς αἰσθητῆς μεταβολῆς· ἡ ξαφνική ἐντύπωση μιᾶς ἐντελῶς ἀνακαινισμένης οἰκοδομῆς πού συναντοῦμε στό δρόμο, προκαλεῖ τήν προσοχή μας διακόπτοντας τό νῆμα τῶν σκέψεών μας· ἄλλους ἐνοχλεῖ ὁ ἰσχυρός θόρυβος, τόν μυλωνά ὅμως τόν ξυπνάει ἡ σιγή ἀπό τό σταμάτημα τοῦ μύλου του.

γ. Τή μεγάλη ἀντίθεση· ὅταν ἰδοῦμε νάνο κοντά σ' ἕνα ὑψηλόσωμο παληκάρι, ἢ κατάλευκη γυναίκα νά συνοδεύεται ἀπό κατάμαυρο ἄντρα, αὐθόρμητα στρέφεται πρὸς αὐτούς ἢ προσοχή μας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἕνας δυνατός αἰσθητηριακός ἐρεθισμός (π.χ. οἱ κραυγές ἐνός διαρκῶς ὀργισμένου προϊστάμενου), ὅταν ἐπαναλαμβάνεται συχνά, δέν προκαλεῖ πιά τήν προσοχή μας· ἀντίθετα προσέχουμε καί ἕναν ἀδύνατο ἐρεθισμό (π.χ. ἕναν ψίθυρο πού μόλις ἀκούγεται) ὅταν ἀπό φόβο ἢ ἄλλη αἰτία τοῦ ἀποδίνουμε κάποια σημασία. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι ὁ λόγος πού προσέχουμε τίς ἀπτόμετες μεταβολές καί τίς μεγάλες ἀντιθέσεις: ὑποπτευόμαστε ὅτι μποροῦν νά ἔχουν

καποια σημασία για τή ζωή μας, καί ἄ ξ ί ζ ο υ ν νά σταθοῦμε καί νά τίς περιεργαστοῦμε.

Οἱ ὄροι πού ὀνομάσαμε ὡς τώρα εἶναι ψυχολογικοί. Φυσιολογικά ἐπιδρουν στήν προσοχή: θετικά ἢ υγεία τοῦ σώματος καί ἡ ἀκμή τῶν δυνάμεών του· ἀρνητικά ἢ ἀρρώστια, ἡ κούραση καί ἡ ἐξάντληση.

4. Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς

Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς εἶναι φανερή στά ἀποτελέσματά της, πού εἶναι τά ἐξῆς:

α. Αἰσθήματα ἀδύνατα ἀποκτοῦν μέ τήν προσοχή ἔνταση (εἰς βάρος τῶν ἄλλων πού πέφτουν σέ δεύτερη μοίρα). Π.χ. ἀσθενέστατος ἦχος ρολογιοῦ γίνεται καθαρά ἀντιληπτός, ὅταν τόν προσέχουμε.

β. Ἐπιταχύνεται ἡ πορεία τῶν ἐντυπώσεων πρὸς τό ψυχικό κέντρο· ἡ προσοχή ἀνοίγει, κατά κάποιον τρόπο, δρόμο στούς ἐρεθισμούς καί ἔτσι ἡ ἐντύπωση σχηματίζεται γρηγορότερα στή συνείδηση. Ἐάν ταυτόχρονα ἐπιδρουν στά αἰσθητήριά μας δύο ἐρεθισμοί, π.χ. ἕνας ὀπτικός καί ἕνας ἀκουστικός, πρώτη θά ἐμφανιστεῖ στή συνείδηση ἡ ἐντύπωση ἡ ἀντίστοιχη σ' ἐκείνον πού προσέξαμε.

γ. Γίνονται στερεώτεροι οἱ συνειρμοί καί εὐκολύνεται ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων (βλ. σχετικά μέ τό θέμα τοῦτο: μέρος Πρῶτο, κεφ. 8ο, § 5).

δ. Εὐνοεῖται ἕνα σπουδαιότατο γιά τή διανοητική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἔργο: ἡ ἀ φ α ί ρ ε σ η (βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 11ο, § 3). Ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις, καθώς καί σχέσεις, πού ἀντικειμενικά θεωρούμενες εἶναι ἐξίσου σαφεῖς γιά τή συνείδηση μέ ἄλλες ὁμοίους τους, τονίζονται μέ τήν προσοχή περισσότερο καί προβάλλονται εἰς βάρος τῶν λοιπῶν, μέ ἀποτέλεσμα αὐτές πιά μόνο νά ἀπασχολοῦν τό ψυχικό μας κέντρο. Ἔτσι λ.χ. ἀναγνωρίζουμε μέ τήν προσοχή εὐκολότερα καί ἀσφαλέστερα τίς ὁμοιότητες καί τίς ἀνομοιότητες τῶν ἀντικειμένων καί ἐπισημαίνουμε τά κύρια χαρακτηριστικά τους, διαχωρίζοντάς τα ἀπό τά τυχαῖα καί τά ἀσήμαντα. Πόσο μέ αὐτή τή βοήθεια τῆς προσοχῆς εἰσάγεται καί γίνεται ἀποδοτική ἡ βαρυσήμαντη γιά τή διάνοηση μέθοδος τῆς λογικῆς ἀφαίρεσης, εἶναι φανερό.

ε. Διευκολύνεται ἡ κατανόηση. Κατανοοῦμε γρηγορότερα καί εὐστοχότερα ἕνα ἀντικείμενο, ὅταν μέ τήν προσήλωση τῆς προσοχῆς μας

σ' αυτό τό άπομονώνουμε από τά άλλα. Είναι σά νά ρίχνουμε ισχυρό φώς σέ όρισμένο σημείο του φυσικού χώρου· ό,τι βρίσκεται εκεί φωτίζεται μέ ένταση καί γίνεται άντληηπτό μέ τίς παραμικρότερες λεπτομέρειές του.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους, ή προσοχή κατατάσσεται στίς πιό σπουδαίες συνειδησιακές λειτουργίες. Τό παράγγελμα πού δίνουμε κάθε φορά πού θέλουμε νά άνακοινώσουμε κάτι σοβαρό ή νά άναθέσουμε μιά δύσκολη έργασία στόν σύντροφό μας, είναι: «πρόσεξε!».

ΟΙ ΠΡΑΞΕΙΣ

1. Είδη τῶν πράξεων

Ἡ θέληση ἐξωτερικά (δηλαδή στόν φυσικό κόσμο) ἐκδηλώνεται μέ π ρ ά ξ ε ι ς. Ὅταν γελοῦμε, μιλοῦμε, τρέχουμε, γράφουμε, ὀδηγοῦμε αὐτοκίνητα, χειριζόμαστε ἕνα ὅποιοδήποτε ἐργαλεῖο (ἀπό τήν ξυριστική μηχανή καί τή σκανδάλη τοῦ ὄπλου ἕως τούς τηλεοπτικούς φακούς καί τά πολυπλοκά ὄργανα τῆς ἠλεκτρονικῆς) πράττουμε· δηλαδή παρεμβαίνουμε μέ μιὰ σωματική μας ἐνέργεια στήν ἀλληλουχία τῶν φυσικῶν γεγονότων γιά νά ἐπιτύχουμε ὀρισμένο στόχο.

Ἀπό ψυχολογικήν ἄποψη θεωρούμενες οἱ πράξεις εἶναι τριῶν εἰδῶν:

- α. Πράξεις π ρ ο α ί ρ ε σ η ς.
- β. πράξεις ὀ ρ μ ῆ ς καί
- γ. πράξεις σ υ ν ῆ θ ε ι α ς.

2. Πράξεις τῆς προαίρεσης (ἐκούσιες)

Οἱ π ρ ά ξ ε ι ς τῆς π ρ ο α ί ρ ε σ η ς (ἐκούσιες) γίνονται ἔπειτα ἀπό μιὰ συνειδητήν ἀπόφασή μας. Ἡ ἀπόφαση ἄλλοτε εἶναι ἀπλή ἐπιδοκιμασία ἐνός στόχου πού εὐκολα τόν θέτουμε, ἐπειδή δέν ὑπάρχει γιά τήν κρίση μας ἄλλος πού νά τόν ἀνταγωνίζεται (π.χ. «εἶμαι ἐλεύθερος τοῦτο τό ἀπόγεμα καί ἀποφασίζω νά κάνω ἕνα μικρό περίπατο»), καί ἄλλοτε προϋποθέτει ἐ κ λ ο γ ῆ μεταξὺ πολλῶν στόχων, ἀπό τούς ὁποίους ἄλλος περισσότερο καί ἄλλος λιγότερο ὀδηγεῖ στόν ἴδιο σκοπό, καί γιά τοῦτο ὑποχρεωνόμαστε νά ζυγίσουμε τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα τοῦ καθενός (τά ἄμεσα καί τά ἔμμεσα) προτοῦ πάρουμε τήν ὀριστικήν ἀπόφαση: «νά ὑποβάλω τήν παραίτησή μου ἢ νά δεχθῶ τόν ὑποβιβασμό;» – «νά κλείσω αὐτή τή συμφωνία μέ τόν ἄλλα

παραγγελιοδότη ή μέ τον βήτα;» – «νά προτιμήσω για τό ταξίδι μου τό πλοίο, τον σιδηρόδρομο ή τό αεροπλάνο;» κ.ο.κ.

Ἐκλογή γίνεται καί ὅταν ἔχει κανείς ν' ἀποφασίσει τήν ἐκτέλεση ἢ τήν παράλειψη (ἀναβολήν ἢ ματαίωση) μιᾶς πράξης («νά πέσω στή θάλασσα νά σώσω ἕναν ἄνθρωπο πού κινδυνεύει νά πνιγῆ, ἢ ὄχι;»)· στήν περίπτωση αὐτή παρουσιάζεται ἕνα ἔσωτερικό ἐμπόδιο (συναίσθημα συνήθως ἢ ἐπιθυμία) πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στήν τάση καί στήν πράξη πού θά τήν πληρώσει. Στόν ὄριμο καί καλλιεργημένον ἄνθρωπο τά ἔσωτερικά ἐμπόδια εἶναι κατά κύριο λόγο κ ρ ί σ ε ι ς ἄ ξ ί α ς καί ἄ π α ξ ί α ς (πού ζυγίζουν δηλαδή τό βάρος τῆς σχεδιαζόμενης πράξης μέ μέτρα σταθερά)· αὐτές δέν ἀφήνουν τίς τάσεις νά ὀδηγήσουν ἀμέσως στίς πράξεις χωρίς ἔλεγχο τῆς ποιότητος τοῦ σκοποῦ καί τῶν στόχων. Ἀνασχετικά ἐνεργοῦν ἀπάνω στίς τάσεις, μέσα στή συνείδηση τῶν ἀνώριμων καί τῶν ἀπαίδευτων προσώπων, ἡ διαταγή καί ἡ ἀπαγόρευση, ἡ μίμηση καί ἡ συνήθεια. Μέ αὐτές ἀρχίζει τό ἔργο τῆς ἄ γ ω γ ῆ ς , ἐπειδή ἡ κρίση δέν εἶναι ἀκόμη ἰκανή νά κατευθύνει τή θέληση.

3. Πράξεις τῆς ὀρμῆς

Π ρ ἄ ξ ε ι ς τ ῆ ς ὀ ρ μ ῆ ς ὀνομάζονται ἐκεῖνες πού γίνονται χωρίς συνειδητήν ἀπόφαση μόλις ἐμφανιστεῖ ἡ τάση πρὸς κάποιον στόχο, ἢ ὅταν ἡ τάση αὐτή, ἀδύνατη στήν ἀρχή, ἀποκτήσει τή δύναμη πού τῆς χρειάζεται για νά φέρει ἀμέσως τήν πράξη. Ἐάν διψῶ, ἀρκεῖ νά συναντήσω στό δρόμο μου μιᾶ κρήνη, για νά τρέξω νά πιῶ· τήν ὥρα πού ἐργάζομαι μέσα σ' ἕνα κλειστό δωμάτιο, ἡ ἀνάγκη καθαροῦ ἀέρα γίνεται σιγά-σιγά τόσο δυνατή, ὥστε σηκώνομαι ἀπότομα καί ἀνοίγω τό παράθυρο, χωρίς νά καλοσκεφτῶ τί κάνω, κ.ο.κ.

Σέ στενήν ἔννοια πράξεις ὀρμῆς εἶναι ὅσες προκαλοῦνται ἀπό ἐμφυτες ὀρμές (π.χ. τήν ὀρμή τῆς αὐτοσυντήρησης). Κατά τήν πλατύτερη ὁμως ἔννοιά τους πράξεις ὀρμῆς εἶναι καί ἐκεῖνες πού ὑπαγορεύονται ἀπό κ λ ί σ ε ι ς καί π ἄ θ ῆ .

Κ λ ί σ ῆ λέγεται στή γλῶσσα τῆς Ψυχολογίας ἡ δυνατή καί μόνιμη τάση πρὸς ὀρισμένον ἢ πρὸς ὀρισμένους στόχους. Τά ἀντικείμενα τῶν κλίσεων εἶναι πολλά καί διάφορα· ἔχουμε λ.χ. κλίση πρὸς τή μουσική ἢ τό σπῖρ, ἀλλά καί πρὸς τήν οἰνοποσία ἢ τή χαρτοπαιξία. Τίς κλίσεις τίς γεννᾷ ἡ φυσική προδιάθεση ἢ ἡ μακρά συνήθεια· συχνότατα καί οἱ δύο

μαζί. Η συνήθεια φέρνει ασφαλέστερα τό αποτέλεσμα, όταν και τό εδαφος είναι πρόσφορο.

Τήν τάση πού έχει αποκτήσει (από τήν τακτική πλήρωση και τήν έλλειψη αντίστασεων, εξωτερικών και έσωτερικών) τέτοια δύναμη, ώστε φέρεται άκατάσχετα προς τήν πράξη, χωρίς νά μπορεί ή κρίση νά τή θέσει κάτω από τόν έλεγχο της, τήν ονομάζουμε π ά θ ο ς. Τά πάθη, άκόμη και τά ευγενή, είναι βαρύς ζυγός γιά τόν άνθρωπο· περιορίζουν τόν όρίζοντα τής σκέψης και τής δραστηριότητάς του, και δυσκολεύουν τήν επικοινωνία και τή συνεργασία μέ τούς όμοίους του. Η μονομέρεια, ό φανατισμός, ή άδιαλλαξία είναι συνέπειές τους.

4. Πράξεις τής συνήθειας

Τίς π ρ ά ξ ε ι ς τ ή ς σ υ ν ή θ ε ι α ς τίς έκτελούμε χωρίς νά έχουμε συνείδηση τής τάσης προς τόν στόχο, σκόπιμα όμως· και μόνο νά βάλουμε στό νου μας τόν στόχο ή νά αντιληφτούμε ότι ή «κατάσταση» είναι εύνοϊκή, πράττουμε ό,τι έχουμε συνηθίσει νά πράττουμε. Αρχικά ήσαν τυχαίες ή πράξεις προαίρεσης. Μέ τή συχνήν όμως επανάληψη τους και τή άσκησή μας στήν έκτέλεσή τους, έχουν κατά κάποιον τρόπο τυποποιηθεί και άνεξαρτοποιηθεί από τή θέλησή μας, κ' έτσι τίς κάνουμε χωρίς νά τίς στοχαζόμαστε. Χτυπούμε λ.χ. τήν πόρτα προτού μπούμε σέ κλειστό δωμάτιο, ή σηκωνόμαστε και προσφέρουμε κάθισμα στόν επισκέπτη μας κ.ο.κ. Η σκοπιμότητα τών πράξεων τούτων είναι φανερή (επιβάλλονται, όπως λέγουμε, από τήν καλή ανατροφή)· αλλά τήν ώρα πού τίς έκτελούμε ούτε τήν τάση μας συνειδητοποιούμε ούτε τόν στόχο της θέτουμε.

Οί πράξεις τής συνήθειας παίζουν σπουδαίο ρόλο στήν (άτομική και συλλογική) ζωή του ανθρώπου. Όχι μόνο γιατί δίνουν κανονικότητα και σταθερότητα στή δράση του, αλλά και γιατί τόν βοηθούν νά ε ξ ο ι κ ο ν ο μ ε ι ψυχικές δυνάμεις (από τήν αυτόματη ρύθμιση τών δευτερότερων θεμάτων τής συμπεριφοράς) γιά νά τίς ξοδεύει στίς σοβαρές και δύσκολες περιστάσεις τής ζωής, όπου απαιτείται συγκέντρωση τής προσοχής, δυνατή κρίση και επίμονη θέληση.

5. Οί κινήσεις

Οί πράξεις έκτελούνται μέ τίς κινήσεις του σώματος και τών μελών

του. Η κίνηση είναι αποτέλεσμα συστολής και διαστολής των μυώνων κατά την έντολή που δίνεται σ' αυτούς από τὰ κινητικά κέντρα του κυρίως ἐγκεφάλου. (Αὐτὰ θεωροῦνται τὸ δ ρ γ α ν ο τῆς θέλησης).

Ὅλες ὁμως οἱ κινήσεις δὲν ὑπόκεινται, κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸ, στὸν ἔλεγχο τῆς θέλησης. Ἄπ' αὐτές οἱ φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ ς (τῆς καρδιάς, τῶν πνευμόνων, τῶν ἐντέρων κ.τ.λ.) ἐνεργοῦνται ἢ ἀναχαίτίζονται χωρὶς τῆ συμμετοχῆ τῆς συνείδησης. Οἱ λοιπές κινήσεις κατατάσσονται σὲ ἐξῆς πέντε κατηγορίες:

α. **Αὐθόρμητες κινήσεις.** Ὅταν λ.χ. ξυπνοῦμε, τεντώνουμε τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια μας· ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι αὐθόρμητη. Τὰ μικρὰ παιδιά κινοῦν αὐθόρμητα (χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια καὶ γνώση τοῦ στόχου) τὰ μέλη τους· αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ κινηθοῦν, γιὰ νὰ ἐκκενωθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ δύναμη πού ἔχει συσσωρευθεῖ μέσα στὸ σῶμα τους. Πηγὴ τῶν αὐθόρμητων κινήσεων θεωρεῖται τὸ πρωταρχικὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς πού πλημμυρίζει κάθε ζωντανὸ ὄργανισμό.

β. **Ἀνακλαστικὲς κινήσεις.** Τέτοιες εἶναι ὁ λόξυγκας, ὁ βήχας, τὸ χασμουρητό, τὸ ἄνοιγμα καὶ κλείσιμο τῆς κόρης τῶν ματιῶν καὶ οἱ παρόμοιες. Στὶς κινήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμό καὶ στὴν ἀντίδραση πού προκαλεῖ, δὲν μεσολαβεῖ συνειδησιακὸ γεγονός (παράσταση, σκέψη, ἐπιθυμία, συναίσθημα). Ἡ διέγερση μεταβιβάζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ στὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἡ κίνηση ἐκτελεῖται χωρὶς καταβολὴ προσπάθειας. (Ὅταν ἀποφασίσει νὰ παρέμβει ἡ συνείδηση, μὲ κόπο κατορθώνει νὰ τὴν ἐμποδίσει). Συγγενεῖς πρὸς τίς ἀνακλαστικὲς εἶναι οἱ μορφασμοὶ καὶ οἱ χειρονομίες μὲ τίς ὁποῖες ἐκφράζονται τὰ συναισθήματα, καὶ ἰδίως οἱ ἀψιθυμίες.

Ὅπως ἀπέδειξαν τὰ πειράματα τοῦ Ρώσου ψυχοφυσιολόγου Ivan Pavlov (1849 - 1936), τῆ διέγερση γιὰ ἀνακλαστικὲς κινήσεις μπορεῖ νὰ δώσει ὄχι μόνον ὁ κύριος ἐρεθισμός, ἀλλὰ καὶ ἕνας ἄλλος, πού ἔχει κατ' ἐπανάληψη ἐνεργήσει μαζί μ' αὐτόν (καὶ ἐπομένως τὰ δύο βιῶματα ἔχουν συνδεθεῖ συνειρμικά). Συνηθίζουμε λ.χ. ἕνα σκύλο νὰ τρῶει μόλις σημαίνει μιὰ μικρὴ καμπάνα· ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη, ἀρκεῖ νὰ χτυπήσει ἡ καμπάνα γιὰ νὰ «τρέξουν τὰ σάλια του», μὲ ὅλο πού δὲν τοῦ δώσαμε οὔτε πρόκειται νὰ τοῦ δώσουμε φαγητό. Ὁ ἦχος δηλαδὴ τῆς καμπάνας (αἶσθημα πού ἔχει συνειρμικὰ δεθεῖ μὲ τὴν παράσταση τοῦ φαγητοῦ)

υποκαταστάθηκε στον άρχικό έρεθισμό, και αυτός πιά προκαλεί τήν έκκριση τών αδένων. Έτσι «καλλιεργούνται» στά ζώα, αλλά και στους ανθρώπους πολλές αντιδράσεις. Ή άρκούδα του ίπποδρομίου άρχίζει κιόλας νά «χορεύει» όταν σταθεί μπροστά της ντυμένος γιά τήν παράσταση ό θηριοδραμαστής. Δέν χρειάζεται νά ιδούμε τό πρόσωπο του άντιπάλου πού μās άπειλει· άρκει ν' άκούσουμε από μακριά τή φωνή του, γιά νά σφίξουμε τή γροθιά μας. Οί άντανακλαστικές κινήσεις του είδους τούτου όνομάζονται έ ξ α ρ τ η μ έ ν α ά ν α κ λ α σ τ ι κ ά.

γ. Έ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ έ ς κ ι ν ή σ ε ι ς. Τό βρέφος όλα τά άντικείμενα πού πιάνει, τά φέρνει άμέσως στό στόμα· από τό φόβο κραυγάζουμε και τρέχουμε· τό κοριτσάκι, όταν καλοντυθεί, συμπεριφέρεται μέ φιλαρέσκεια κ.ο.κ. Οί ένστιγματικές κινήσεις προκαλούνται όχι από άπλά αισθήματα, όπως οί ανακλαστικές, αλλά από σύνθετες έντυπώσεις και είναι έμφυτες, μέ τό νόημα ότι δέν τίς έχουμε διδαχτεί, αλλά τίς κατέχουμε από κάποιο ένστικτο. (Γιά τά ένστικτα θά μιλήσουμε στό έπίόμενο κεφάλαιο).

δ. Θ ε λ η μ α τ ι κ έ ς κ ι ν ή σ ε ι ς. Είναι οί κινήσεις πού βρίσκονται κάτω από τόν έλεγχο τής συνείδησης· μία παράσταση (του στόχου) μαζί μέ όρισμένην έπίδωξη καθορίζει τή σύνθεση και τήν κατεύθυνσή τους.

ε. Α υ τ ό μ α τ ε ς κ ι ν ή σ ε ι ς. Άρχικά ήταν θεληματικές και γιά νά εκτελεστούν άπαιτούσαν ειδική προσπάθεια και προσοχή· μέ τή συχήν όμως επανάληψη (τήν άσκηση) έχουν μηχανοποιηθεί σέ τέτοιο βαθμό ώστε γίνονται μέ ακρίβεια χωρίς νά παρεμβαίνει ή συνείδηση γιά νά τίς πειθαρχεί και νά τίς κατευθύνει. Όταν λ.χ. ντυνόμαστε, κολυμπούμε, τρέχουμε μέ τό ποδήλατο, γράφουμε μέ τή γραφομηχανή κ.τ.λ. οί κινήσεις πού κάνουμε είναι αυτόματες.

6. Ή έλεύθερη θέληση

Στίς πράξεις τής όρμής και στίς πράξεις τής συνήθειας νομίζουμε ότι είμαστε, κατά κάποιο τρόπο, ξένοι· όρθότερα: όχι οί άυτουργοί, αλλά συνεργοί. Ή υπόθεσή μας δέν είναι έντελώς αυθαίρετη. Οί πράξεις αυτές, σκόπιμες έστω, είτε γίνονται χωρίς τή συγκατάθεση τής συνείδησης, είτε δέν έχουν πιά ανάγκη από τή καθοδήγησή της. Όρθά λοιπόν συναισθανόμαστε ότι δέν «μās» άνήκαν έξ άρχής, ή δέν «μās»

άνηκουν πλέον. Τήν εντύπωση του «άλλότριου» δίνουν κυρίως (μαζί με τις φυσιολογικές) όλες οι λεγόμενες ἀ κ ο υ σ ι ε ς κινήσεις των τριών πρώτων κατηγοριών, πού όνομάσαμε στην προηγούμενη παράγραφο: οι αυθόρμητες, οι ανακλαστικές και οι ενστιγματικές. Τείνω προς αυτές και τις έκτελώ όχι με δική μου πρωτοβουλία, αλλά ως αντιπρόσωπος του είδους «άνθρωπος» και για λογαριασμό του. Αυτό άλλωστε υπηρετούν και κτήμα του είναι: τις «διδάχτηκε» από την ανάγκη να προσαρμοστεί όσο γίνεται σκοπιμότερα και ασφαλέστερα στους όρους της ζωής κατά τη μακρά πορεία της βιολογικής του εξέλιξης. Και τώρα κληροδοτούνται από γενεά σε γενεά ως έμφυτες τάσεις πού «έμαθαν» να ίκανοποιούνται μόνες τους.

Αντίθετα, όταν μέ τη συνείδηση του σκοπού και τη γνώση του στόχου (ή των στόχων) παίρνει στην κατάλληλη στιγμή την απόφαση να πράξει και πράττει για να επιτύχει αυτό πού επιδιώκει, τότε ο άνθρωπος πιστεύει ότι δέν ύπακούει άπλώς σε μίαν έσωτερική τάση ούτε αναγκάζεται από κάποιο έξωτερικό αίτιο, αλλά ότι ενεργεί έ λ ε υ θ ε ρ α και ή πράξη του ανήκει αποκλειστικά και μόνο σ' αυτόν. Συνήθως πριν από την όριστική θέση του σκοπού και την έκλογή του στόχου (ή των στόχων) βρίσκεται σε κατάσταση άνησυχίας, κάποτε και άγωνίας· βασανίζει με τη σκέψη τά ένδεχόμενα πού παρουσιάζονται (προϋποθέσεις, όρους, συνέπειες κτλ.), τά συγκρίνει, τά παραλλάζει, τά ίεραρχεί και τελικά κάνει την προτίμησή του. Πρέπει όμως να προχωρήσει ακόμη περισσότερο: να αποφασίσει να πράξει, και να πράξει. Τότε ολοκληρώνεται ή εκδήλωση της «συνείδησης πού θέλει»· διαφορετικά μένει άπλή (άνολοκλήρωτη) πρόθεση.

Στόν έαυτό μας καταλογίζουμε έντελώς μόνο τις πράξεις πού προέρχονται από μίαν έλευθερη έκλογή και απόφαση. Ύ π ε ρ υ θ υ ν ο τόν θεωρούμε μόνο γι' αυτές· όχι και για 'κείνες όπου δέν είχαμε την έλευθερία της έκλογής ή της απόφασης (π.χ. κατά τη μέθη, την άρρώστια ή τόν έκβιασμό) και την έλευθερία της δράσης (άπό φυσικήν άδυναμία ή από δεσμό). Γι' αυτό και ή ήθική εϋθύνη (κατά τό έθος και τόν νόμο) όρίζεται ανάλογα προς την έλευθερία της απόφασης και την έλευθερία της δράσης. Στίς περιπτώσεις όπου ταλαντευόμαστε ανάμεσα σε διάφορες επιδιώξεις ή διστάζουμε να διαλέξουμε τά μέσα πού θα δώσουν τό άποτέλεσμα, έπειδή τάσεις, διαφέροντα, βλέψεις, συνήθειες κτλ. παλεύουν μεταξύ τους, και έτσι ή δέν παίρνουμε καμιάν απόφαση ή άφου

τήν πάρουμε δέν ἐπιχειροῦμε καί νά τήν ἐκτελέσουμε – ἔχουμε συναίσθημα ἀνελευθερίας καί ντροπῆς (ιδίως ὅταν ἡ θέση μας εἶναι κρίσιμη, καί ἀπ' αὐτήν ἢ ἐκείνη τή λύση πού καλοῦμαστε νά δώσουμε, πρόκειται νά διαμορφωθεῖ ἡ τύχη μας.

Ἄνελευθερία τῆς θέλησης σέ μεγάλο βαθμό παρατηρεῖται σέ πολλές ψυχικές ἀρρώστιες. Ὅσοι λ.χ. πάσχουν ἀπό κλεπτομανία ἢ πυρομανία αισθάνονται ἀκατανίκητη ροπή πρὸς τίς κλοπές ἢ τοὺς ἐμπρησμούς. Οἱ πράξεις τους εἶναι πράξεις ἀναγκασμοῦ («ἀνεύθυνες»).

ΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΕΝΣΤΙΚΤΑ

1. 'Η όρμη

● 'Επειτ' από πολύωρη ανάπαυση αισθανόμαστε τήν ανάγκη νά κινηθοῦμε· νά περπατήσουμε, νά πηδήσουμε, νά τρέξουμε. 'Αντίθετα, ἀποφεύγουμε τήν κίνηση, ὅταν εἴμαστε κουρασμένοι· στηρίζουμε τή ράχη μας κάπου, τεντώνουμε τά μέλη μας, κλείνουμε τά μάτια, γιά νά κοιμηθοῦμε κτλ.

● 'Όποιος πεινάει ἢ διψάει δέν μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ στή ροπή του νά φάει ἢ νά πιεῖ μόλις τοῦ παρουσιασθεῖ ἡ πρώτη εὐκαιρία· εἶναι ἀκόμη ἱκανός ν' ἀγνοήσει τά προσχήματα καί νά προκαλέσει σκάνδαλο, γιά νά χορτάσει καί νά σβήσει τή δίψα του.

● Τό ἀκμαῖο καί ὠραῖο πρόσωπο (τοῦ ἄλλου φύλου) μᾶς ἔλκει· ἐπιζητοῦμε τή συντροφιά του, προσπαθοῦμε νά ἐπισύρουμε τήν προσοχή του κτλ. Τό ἄσχημο καί φθαρμένο πρόσωπο μᾶς ἀπωθεῖ· τό ἀποφεύγουμε, μᾶς στενοχωρεῖ ἡ παρουσία του κτλ.

Στίς περιπτώσεις αὐτές, καί στίς παρόμοιες, ἡ ἐντύπωσή μας εἶναι ὅτι ἕνας ἐξωτερικός ἐρεθισμός ἢ μιᾶ ἐσωτερική παρόρμηση προκαλεῖ τίς ἀντιδράσεις μας χωρίς νά τίς ἐπιθυμοῦμε ἢ νά μπορούμε νά τίς ἀναχαιτίσουμε. 'Ό,τι αισθανόμαστε τότε εἶναι μιᾶ ἀκαταμάχητη τάση νά ἐνεργήσουμε μ' ἕνα γνώριμό μας τρόπο, γιά ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπό κάτι πού μᾶς πιέζει, ἢ γιά ν' ἀποκτήσουμε κάτι πού μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο.

Τίς προδιαθέσεις καί ροπές πού ἐκδηλώνονται μέ αὐτό τόν τρόπο καί ἀποτελοῦν φυσικό κεφάλαιο τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ μας ὀργανισμοῦ, εἶναι δηλαδή ἔ μ φ υ τ ε ς, τίς ὀνομάζουμε ὀ ρ μ έ ς. Κατά κἀνόνα ὑπηρετοῦν τίς βασικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς.

Οἱ ὀρμὲς γιά νά διαμορφωθοῦν σέ συγκεκριμένες τάσεις, χρειάζονται μάθηση καί ἄσκηση, συμπληρώνονται λοιπόν μέ τήν πείρα μας (τήν πληροφορόρηση, τήν ἐπιπόνηση, τή θέλησή μας). Μέ τό πρίσμα τοῦτο

μπορούμε να πούμε ότι μαθαίνουμε και ασκούμε να τρώγουμε, να βαδίζουμε, να προστατεύουμε τό βρέφος μας κτλ. με όλο πού οι πράξεις αυτές θεμελιώνονται σε έμφυτες όρμες πού τίς κληρονομούμε από μία μακρά σειρά προγόνων. Μέ τή μάθηση και τήν άσκηση ή τάση διευθύνεται πρός τούς εϊδικούς στόχους πού θά ίκανοποιήσουν τήν όρμή πού τή γέννησε. Τό μικρό παιδί λ.χ. για να σταθει όρθιο μαθαίνει να σηπρίζεται άπάνω σε στερεά άντικείμενα· ό πρωτόγονος για να προστατευτεί από τό κρύο έπινόησε και άσκήθηκε να σκεπάζει τό σώμα του με φυλλάματα, δέρματα κτλ.

2. Τό ένστικτο

Όταν τό άτομο πού έρχεται στόν κόσμο, έκτός από τήν έσωτερική παρόρμηση πού αισθάνεται, ενεργεί από έμφυτη γνώση μέ τρόπο άρκετά περίπλοκο και σοφά όργανωμένο, τυπικό για τό (ζωολογικό) είδος του, για να ίκανοποιήσει μιάν έντονη ροπή του, λέγουμε ότι ή Φύση τό έχει έφοδιάσει όχι άπλώς μέ όρμή πρός αυτή τή συγκεκριμένη πράξη, αλλά μέ ένστικτο. Τό ένστικτο λοιπόν έξωτερικεύεται μέ μία σειρά σκόπιμων κινήσεων, μέ τίς όποιες όλα τά άτομα του ίδιου (ζωολογικού) είδους, χωρίς να έχουν διδαχτεί τόν τρόπο από τήν άτομική τους πείρα, ίκανοποιούν μιá ζωτικήν ανάγκη. Τό όρνιθάκι, μόλις βγει από τό αυγό του, άρπάζει μέ τό ράμφος και καταπίνει τούς σπόρους πού του ρίχνουμε· τό παπάκι, άρκει να βρεθεί μπροστά σε λάκκο μέ νερό, για να πέσει να κολυμπήσει· μέ τήν ίδια έμφυτη και τυποποιημένη γνώση χτίζει τό χελιδόνι τή φωλιά του και ή γάτα μαθαίνει τά μικρά της να άμύνονται ή να ένεδρεύουν κ.ο.κ. 'Η όμαδική ζωή των μερμηγκιών και των μελισσών παρουσιάζει τήν έκπληκτική όργάνωση πού γνωρίζουμε, χάρη στα ένστικτα μέ τά όποια έχουν προικιστεί αυτά τά έντομα.

Από τίς ύποθέσεις πού έχουν προταθεί για τήν εξήγηση της γένεσης των ένστίκτων, πιθανότερη είναι εκείνη πού ύποστηρίζει· ότι οι ένστιγματικές κινήσεις είναι άπόσταγμα πολυπλοκότερων άλλοτε πράξεων πού από προηγούμενες γενεές έγιναν και ξανάγιναν έμ..ρόβητα, ύστερα όμως από πολλές (άλλες άποτυχημένες και άλλες έπιτυχημένες) δοκιμές άπλουστεύθηκαν και σταθεροποιήθηκαν, γιατί φάνηκε ότι μπορούσαν ασφαλέστερα και γρηγορότερα, από όλες τίς άλλες, να δώσουν τό έπιδιωκόμενο από τήν όρμή άποτέλεσμα. 'Η αντίληψη ότι τό

ένστικτο υένει άνεπηρέαστο από τήν εξέλιξη του είδους, δέν είναι όρθή. Όταν αλλάζουν οι όροι τής ζωής, για μία μεγάλη σειρά γενεών, τα ενστικτα τροποποιούνται από τήν πείρα του ζώου, για να προσαρμοστούν στους νέους όρους. Ακόμη και βαθμιαία τελειοποίηση παρουσιάζουν τά ένστικτα, καθώς και καθυστέρηση (έπιβίωση άχρηστων πλέον τρόπων ένστιγματικής συμπεριφοράς· ό σκύλος λ.χ. έξακολουθεί να ξύνει μέ τά νύχια των ποδιών τίς τσιμεντένιες πλάκες τής αύλης, για να κρύψει τά περιττώματά του κ' έτσι να έξαφανίσει τά ίχνη του από ένδεχόμενους έχθρούς). Καθαυτό έμφυτη είναι ή όρμη· ή συμπεριφορά για τήν πλήρωσή της άποκτάται, όχι όμως μέ τήν πείρα και τήν έπιδεξιότητα ενός ή περισσότερων απόμων αλλά όλόκληρου του είδους.

Όσο ένα ζώο είναι λιγότερο ικανό να άντιμετωπίσει μέ δική του πρωτοβουλία τίς άνάγκες τής ζωής, τόσο τελειότερα συγκροτημένα και πιό παγιωμένα παρουσιάζονται τά ένστικτά του. Τά νοημονέστερα ζώα έχουν ασθενέστερον ένστιγματικό όπλισμό· ή Φύση τά έμπιστεύεται περισσότερο και αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια στή θέλησή τους. Αυτός είναι ό λόγος πού ό άνθρωπος, συγκριτικά μέ τά άλλα ζώα, έχει τά λιγότερα και άτελέστερα σχηματισμένα ένστικτα.

Ό ρόλος των ένστίκτων είναι πολύ σημαντικός κατά τήν παιδική ήλικία, τότε δηλαδή πού ό άνθρωπος δέν έχει άκόμα φτάσει στήν πλήρη σωματική και πνευματική του άνάπτυξη και χρειάζεται τήν «κηδεμονία» τής Φύσης. Αλλά και κατά τήν ώριμότητα τά ένστικτα έξακολουθούν να τον έπηρεάζουν. Έπειδή όμως είναι πλέον ικανός να ανακαλύπτει τρόπους σκόπιμης συμπεριφοράς για να προσαρμόζεται άποτελεσματικά στίς παρουσιαζόμενες καταστάσεις, άντίληψη και διάνοια αναλαβαίνουν κατά μεγάλο μέρος τό έργο των ένστίκτων.

3. Είδη ένστίκτων

Μιά συνοπτική άπογραφή του πλήθους των ένστίκτων στό βασίλειο των ζώων θά μάς έδινε τήν έξής εικόνα:

α. Ένστικτα αὐτοσυντήρησης. Στήν τάξη αυτή άνήκουν: τό ένστικτο τής διατροφής (λήψη τροφής και άποβολή περιττωμάτων), τό ένστικτο τής άποστροφής (άηδία και άπόκρουση δύσοσμων άντικειμένων), τό μαχητικό ένστικτο (άρπαγή

της λείας) και τό ένστικτο τής φυγής (σωτηρία από ισχυρότερους αντιπάλους). Σέ πολλά ζώα υπάρχουν και τρία ακόμη ένστικτα τής ίδιας τάξης: τό ένστικτο τής συλλογής (έξοικονόμηση τροφίμων), τό ένστικτο τής καθαριότητας (από άκαθαρσίες και παράσιτα) και τό ένστικτο τής περιέργειας (άπέναντι σέ πρωτόγνωρα πράγματα).

β. Ένστικτα συμβίωσης (μέ άλλο όνομα: κοινωνικά). Βασικό ένστικτο του είδους τούτου είναι τό άγελαίο: αυτό παρορμά τά ζώα νά αναζητούν τή συμβίωση μέ τά όμοιά τους (μέσα στην άγέλη, στό σμήνος, στην φωλιά κτλ.): μαζί τους αισθάνονται πληρότητα και ασφάλεια, χωριστά «χάνουν», όπως λέγουμε, «τόν έαυτό τους», και μπορούν ακόμη και νά πεθάνουν από άπελπισία. Άλλα ένστικτα συναφή μέ τούτο: τό ένστικτο τής μίμησης («κάνουμε ό,τι και οί όμοιοί μας») και τό ένστικτο τής συμπαθείας («συμπάσχουμε» μέ τούς όμοίους μας, ό φόβος τους γίνεται φόβος μας, ή έγερσή τους και δική μας έγερωση, ό θρίαμβός τους θρίαμβός μας κ.ο.κ.). Συνδυαζόμενο μέ τό μαχητικό, τό ένστικτο τής συμπάθειας μετασχηματίζεται σέ ένστικτο αντίπαθείας ή χαιρεκακίας (άλλη μορφή τής επιθετικότητας). Τής ίδιας κατηγορίας ένστικτα είναι τό ένστικτο έπιβολής και τής επίδειξης (ύπεροχή άπέναντι στά άδύνατα, ανήλικα, άνάπηρα κτλ. άτομα) και τό ένστικτο τής ύποταγής (του θηλυκού στό αρσενικό, των ζώων τής άγέλης στόν άρχηγό, των ανήλικων στόν προστάτη κτλ.).

γ. Ένστικτα σεξουαλικά: αναφέρονται στίς τάξεις και στίς ενέργειες (του ζευγαρώματος των δύο φύλων) για τόν πολλαπλασιασμό και τή διαίωνιση του είδους. Τά σεξουαλικά ένστικτα βρίσκονται σέ συνάρτηση μέ άλλα άλλων κατηγοριών, όπως τό μαχητικό, τό ένστικτο τής επίδειξης και τό ένστικτο τής ύποταγής, και συχνά έκδηλώνονται μέ τέτοιο τρόπο (ιδίως στό στάδιο τής άνωριμότητας και τής προετοιμασίας του οργανισμού για τήν πλήρωσή τους) ώστε είναι δύσκολο, άν όχι άδύνατο, νά διαχωριστούν μέ σαφήνεια τά μέν από τά δε.

δ. Ένστικτα των γεννητόρων: σκοπό έχουν νά προστατέψουν από τούς κινδύνους τά νεογέννητα, νά τά θρέψουν ένόσω

ακόμη δέν μποροῦν μόνα τους νά συντηρηθοῦν καί νά τά ἐκπαιδεύσουν στούς βασικούς γιά τή ζωή τους τρόπους συμπεριφορᾶς. Μέ τά ἔνστικτα τοῦ εἴδους τούτου εἶναι προικισμένα τά ζῶα πού βρίσκονται ὑψηλότερα στή ζωολογική κλίμακα.

Τά περισσότερα ἀπό τά ἔνστικτα καί τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν στόν ἄνθρωπο ἀντιπροσωπεύονται ἀπό ὁρμές (γιά τό λόγο πού ἐξηγήσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο), δηλαδή ἀπό ἔμφυτες τάσεις πού δέν συνοδεύονται μέ ἕνα σχηματισμένο καί πάγιο μηχανισμό γιά τήν πλήρωσή τους· ὁ ἴδιος πρέπει νά ἐπινοήσει καί νά ὀργανώσει τόν ἀπαιτούμενο γιά τήν ἱκανοποίησή τους τρόπο συμπεριφορᾶς. Ἡ ἐλευθερία αὐτή εἶναι καί προσόν καί μειονέκτημα· ἐξαιτίας τῆς ἐγινε βέβαια ὁ ζυγός τοῦ ἐνστίκτου ἐλαφρότερος γιά τό ἀνθρώπινο εἶδος, ἀλλά παράλληλα δημιουργήθηκαν στόν ψυχικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου χάσματα καί ἀνωμαλίες, παραλείψεις καί διαστροφές.

Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι ὅλα τά εἶδη ἐνστίκτων καί ὁρμῶν δέν ἐμφανίζονται στό ζῶο ἀπό τά πρῶτα βήματα τῆς ζωῆς, ἀλλά διαδοχικά καί κατά τίς ἀνάγκες πού ἔχει μέ τήν ἐνηλικίωσή του ν' ἀντιμετωπίσει. Ὅπως οἱ Φύση προνοεῖ (μέ ἄλλους λόγους: οἱ γενεές ἔχουν ἀπό τήν πείρα τους διδαχθεῖ ὅ,τι πρέπει) ὁ ἐνστιγματικός ὄπλισμός νά βρίσκεται σέ κατάσταση ἐτοιμότητος πρὶν ἀκόμη χρειαστεῖ γιά τόν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Τοῦτο συμβαίνει κυρίως στά βασικά ἔνστικτα, ὅπως εἶναι τό ἐνστικτο τῆς διατροφῆς, τό μαχητικό καί τό σεξουαλικό. (Γιά τό τελευταῖο πιστευόταν ἄλλοτε ὅτι στόν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται κατά τήν περίοδο τῆς ἡβης, ἢ λίγο πρὶν· σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἐνεργεῖ καί στή νηπιακή ἡλικία, ἐκδηλώνεται ὁμως μέ τρόπους συμπεριφορᾶς πού δέν φανερώνουν τή φύση του).

4. Οἱ ἀνικανοποίητες ὁρμές

Ἡ διερεύνηση τῶν διαταραχῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπό τόν Sigmund Freud καί τή σχολή του ἔδειξε ὅτι οἱ ὁρμές, καί κατά κύριο λόγο ἡ σεξουαλική πού διεκδικεῖ τήν πρώτη θέση στό πρόγραμμα τῆς ζωῆς ἀφοῦ σ' αὐτήν ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ διαιώνιση τοῦ εἴδους, ἀποτελοῦν ἕνα δυναμικό στοιχεῖο δυσήνιο· ὅταν δαμάζονται ἀπό τή συνείδηση, τῆς νίκης τό τίμημα εἶναι κάποτε πολύ βαρῦ γιά τόν ἄνθρωπο – τό μόνο μέσα στό βασίλειο τῶν ζῶων ἔμβιο ὄν πού ἀγωνίζεται νά θέσει ὑπό ἔλεγχο τίς

ὀρμές του, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ εἰρηνικά μέ τούς ὁμοίους του καί νά ξοδεύει τήν δραστηριότητά του στήν ἐπιδίωξη ἀνώτερων, πνευματικῶν σκοπῶν.

Κατά τήν «ψυχανάλυση» – ὅπως ὀνομάζεται ἡ θεωρία καί ἡ θεραπευτική μέθοδος τῆς φροϋδικῆς σχολῆς – ἡ ὀρμή μοιάζει μέ μιᾶ συσσωρευμένη δύναμη πού πιέζει τόν ὄργανισμό ζητώντας διέξοδο. Ἔχει ἀναδυθεῖ ἀπό τό βάθος τῆς συκείδησης, τ ὀ ὑ π ο σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο *, ὅπου ἔχουν τή φωλιά τους οἱ ἔμφυτες τάσεις, καί ἀπαιτεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ. Ἐάν ἡ «συνείδηση πού θέλει» ἀφήσει ἐλεύθερο τό δρόμο, ἡ ὀρμή πληρώνεται μέ τήν πράξη καί ὁ ψυχικός κόσμος ὕστερ' ἀπό τήν προσωρινή ἔνταση ξαναβρίσκει τήν ἡρεμία του: ἡ ἐκκένωση ἔχει γίνει. Ἐάν ὅμως ἡ ὀρμή ἀναχαιτιστεῖ νά ἐκδηλωθεῖ – εἴτε ἀπό κάποιο ἀνυπέβλητο ἐξωτερικό ἐμπόδιο, εἴτε ἀπό μιάν ἀδυσώπητη ἐσωτερική ἀνάσχεση – καί κλειστεῖ ἡ διέξοδος, παρουσιάζεται ἕνα πολύ σοβαρό γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου φαινόμενο: ἡ ἀ π ῶ θ ῆ σ η. Ἡ ἀνικανοποίητη ὀρμή ἀπωθεῖται ἀπό τήν ἐπιφάνεια στό βάθος πάλι τῆς συνείδησης, στό ὑποσυνείδητο, καί ἐκεῖ ἐνδρεύει ἀναζητώντας τρόπους νά παρακάμψει τόν φραγμό πού τῆς ἐμποδίζει τό δρόμο καί νά ἐκδηλωθεῖ, ὄχι πλέον κατευθεῖαν καί ὀμαλά, ἀλλά πλάγια καί ἀνώμαλα, ἀκόμη καί μέ μιᾶ νόσο – ἐλαφριά ὅπως ἡ νευρώση, ἡ βαρεῖας μορφῆς ὅπως ἡ ψύχωση, ἀνάλογα μέ τή σύσταση τοῦ ψυχικοῦ ἐδάφους καί τή φύση τῶν περιστάτικῶν πού δημιουργήσαν τή διαταραχή.

Ἐξαιρετική σπουδαιότητα γιά τήν τροπή πού θά πάρει ἡ ἐξέλιξη καί ἡ τύχη τῶν ὀρμῶν στόν βίο τοῦ κάθε ἀτόμου, ἔχουν οἱ πρῶτες δεσμεύσεις καί ὀδεύσεις, οἱ πρῶτες ἐμπειρίες καί περιπλοκές κατά τά τρυφερά χρόνια τῆς ζωῆς, τήν πρῶιμη παιδική ἡλικία. Τότε πού ὁ ὄργανισμός δέν εἶναι ἀκόμη κύριος τῶν δυνάμεῶν του, ἡ συνείδηση δέν ἔχει τήν πείρα, τή φαντασία καί τήν κρίση νά δώσει λύση στό προβλήματα τῆς καί ὁ νέος ἄνθρωπος ζεῖ κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο καί τήν προστασία ἑνός προσωπικοῦ καί ἀπρόσωπου περιβάλλοντος (οἰκογενειακοῦ καί κοινωνικοῦ) πού ἀπαιτεῖ τήν τήρηση ὀρισμένων κανόνων

---

* Οἱ ὀπαδοί τῆς φροϋδικῆς ψυχολογίας ὀνομάζουν τό σκοτεινό βάθος τῆς συνείδησης ἄλλοτε ὀπιοσυνεἰδητο καί ἄλλοτε ἄσυνεἰδητο· ἄλλοτε πάλι μεταχειρίζονται καί τούς δύο ὀρους γιά νά χαρακτηρίσουν γειτονικές ζῶνες, χωρίς ὀμως καί νά καθορίζουν μέ ἀκρίβεια (καί ὀλοι κατά τόν ἴδιο τρόπο) τά ὀνορά τους.

συμπεριφορᾶς σύμφωνα με τόν κώδικα τῆς καθιερωμένης ἠθικῆς. Τό μικρό παιδί εἶναι, ἐξαιτίας τῆς ἀπειρίας καί τῆς εὐαισθησίας του, ἐκτεθειμένο σέ ψυχικά τ ρ α ὄ μ α τ α. Τά ἀπαγορευτικά «μή» πού ἀναχαιτίζουν τήν ἱκανοποίηση τῶν πρώτων ὁρμῶν του, μαζί μέ τήν ἀδυναμία του νά καταλάβει τό νόημα τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετωπίζει, δημιουργοῦν στή συνειδησίη του σοβαρές περιπλοκές· αἰσθάνεται σκοτεινές καί ἀντιφατικές ὁρέξεις καί συγκινήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες μάταια ἀγωνίζεται νά ἀπαλλαγεῖ καί γιά τοῦτο τίς ἀπωθεῖ στό ὑποσυνείδητο, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θά γλυτώσει ἀπό τήν πίεσή τους.

5. Τά συμπλέγματα

Οἱ τραυματικές περιπλοκές, τά περίφημα σ υ μ π λ έ γ μ α τ α τῆς φροϋδικῆς φρασεολογίας, ἔχουν τίς ρίζες τους πέρ' ἀπό τόν χῶρο τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀτόμου, στά βιώματα τοῦ εἶδους, καί ἀνατρέχουν στούς πανάρχαιους χρόνους, τότε πού θεμελιώθηκαν οἱ πρώτες κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων καί ἄρχισε νά διαμορφώνεται μιά πανίσχυρη ἐξουσία: ἕνα σύστημα ἐθιμικῶν κανόνων, ἠθικῶν νόμων, θρησκευτικῶν δοξασιῶν, φιλοσοφικῶν ἰδεῶν κτλ. πού σάν μιά ἄλλη, ὑπέρτερη θέληση (Ἵ π ε ρ ε γ ὠ) ἀσκεῖ – εἴτε μέ ἄμεσα ἀπαγορευτικά μέτρα εἴτε μέ ἔμμεσες κυρώσεις – τήν ἐπιβολή τῆς στίς ἀτομικές συνειδήσεις (στά έ γ ὠ). Τά κυριότερα συμπλέγματα (πλέγματα ἀνταγωνιστικῶν τάσεων καί διαθέσεων) εἶναι: ὁ «Οἰδίπους», ἡ «Ἥλέκτρα», ἡ «Ἄρτεμη» καί ὁ «Νάρκισσος». (Ὁ Freud δανείστηκε τά ὀνόματα ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλληνική μυθολογία, ὄχι μόνο γιατί μέ αὐτά χαρακτηρίζεται ἄριστα τό περιεχόμενό τους, ἀλλά καί ἐπειδή θέλησε νά δείξει τή στενή σχέση τῶν ψυχικῶν περιπλοκῶν μέ τά προϊόντα τῆς λαϊκῆς σοφίας, τοὺς κλασικοὺς μύθους).

Συμπλέγμα τοῦ «Οἰδίποδα»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ ἀγοριοῦ πρὸς τή μητέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τόν πατέρα.

Συμπλέγμα τῆς «Ἥλέκτρας»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ κοριτσιοῦ πρὸς τόν πατέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τή μητέρα.

Σύμπλεγμα τῆς «Ἄρτεμης»: πάθος ἀνυποταγῆς καί ἀνεξαρτησίας τοῦ γυναικείου ἀπέναντι στό ἀνδρικό φύλο· φανατική ὑπερ-ἀσπηση τῆς ἀγνότητος, θηλυκός «ἀνδρισμός».

Σύμπλεγμα τοῦ «Ναρκίσσου»: αὐτοἰξαρση, αὐτοθαυμασμός, αὐτολατρεία· λαχτάρα τῆς τελειότητος καί φόβος ὅτι δέν θά τή φτάσουμε, ἢ δέν θά τή διατηρήσουμε.

6. Ἡ πάλη μέ τίς ὁρμές

Κατά τόν Freud κοινός παρανομαστής σέ ὅλα τά εἶδη τῶν ὁρμῶν εἶναι ἡ libido (πόθος ἡδονῆς). Δέν ταυτίζεται ἐντελῶς μέ τήν σεξουαλική ἀπόλαυση, τό sexus· τό sexus γεννιέται ἀπ' αὐτήν καί εἶναι ἡ καθαρότερη ἐκδήλωσή της. (Ἡ ὑπόθεση αὐτή, παρά τά στοιχεῖα τῆς ἀλήθειας πού περιέχει, παρέσυρε πύους ψυχαναλύτες σέ ὑπερβολές, θεωρητικές καί πρακτικές, πού ἐπικρίθηκαν δριμύτατα ἀπό τοὺς ἐπιστημονικούς κύκλους καί τήν κοινή γνώμη). Ἡ libido εἶναι, κατά τόν ὀρθόδοξο φροῦδισμό, ἕνα πανίσχυρο κίνητρο στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέ ἀνυπολόγιστην ἐπίδραση σέ ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις. Τοῦτο ὅμως δέν σημαίνει ὅτι τό πρόβλημά μας δέχεται δύο μόνο λύσεις: ἢ τήν δίχως ὄρους παράδοση στό ζυγὸ της ἢ τήν ἀνυποχώρητη ἄρνηση τῶν φυσικῶν της δικαιωμάτων. Ἡ πρώτη ὁδηγεῖ στήν ἀγροικία καί στήν ἐκβαρβάρωση, ἡ δευτέρα προκαλεῖ συχνότατα βαρεῖες ψυχικές ἀνωμαλίες. Ὁ ἄνθρωπος δοκίμασε ἀνέκαθεν, καί ὄχι σπάνια ἐπέτυχε μέ τήν εὐαισθησία καί τό πνεῦμα του, νά δαμάσει τήν σεξουαλικήν ὁρμὴν ἐξιδανικεύοντάς τήν libido, διοχετεύοντάς τιν δηλαδή σέ διαθέσεις καί πράξεις εὐγενεῖς: στόν ἔρωτα, στήν ποίηση, στή φιλανθρωπία, γενικά σέ ἔργα πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀναμέτρηση λοιπόν τοῦ ἐγὼ πρὸς τίς ὁρμές (καί προπάντων τήν σεξουαλική) μπορεῖ νά παρουσιάσει τίς ἐξῆς παραλλαγές:

α. Τό ἐγὼ συμφιλιώνεται μέ τίς ὁρμές δεχόμενο τήν ἱκανοποίησή τους.

β. Μέ διάφορους τρόπους ἀντιτίθεται στίς ἀπαιτήσεις τους, ὁπότε

ἢ I. διοχετεύει τόν δυναμισμό τους σέ ἄλλο (ὑπεραιοθησιακό) ἐπίπεδο καί ἀνταλλάσσει τή φυσική μέ τήν πνευματική ἀπόλαυση («ἐξιδανίκευση» τῶν ὁρμῶν)·

ἢ II. προσπαθεῖ (ἄλλοτε μέ μεγαλύτερη καί ἄλλοτε μέ μικρότερη ἐπιτυχία) νά ἱκανοποιήσει (ὄχι ἄμεσα, ἀλλά) ἔμμεσα, πλάγια τίς ὁρμές (συμβολική πλήρωση, μετάθεση τῶν ὁρμῶν σέ ὑποκατάστατους στόχους)·

ἢ III. ἀπωθεῖ τίς ὁρμές, μέ ἀποτέλεσμα μιάν (ἄλλοτε μεγαλύτερη καί μονιμότερη, ἄλλοτε μικρότερη καί προσωρινή) διαταραχή τοῦ ψυχικοῦ βίου πού ἐξωτερικεύεται μέ πολλούς τρόπους, ἀπό τίς ἀπλές ιδιορρυθμίες ἕως τά σοβαρά νοσηρά συμπτώματα. Οἱ ὁρμές λ.χ. γιά νά ἐξαπατήσουν τήν λογικία τοῦ ἐγώ μεταλλάζουν, παρουσιάζονται μέ ποιότητα διαφορετικήν ἀπό τήν πρωταρχική τους: ἡ ἀνάγκη τῆς θωπείας ὡς τάση πρὸς τήν καθαριότητα, ἡ διάθεση προβολῆς τοῦ ἀκάλυπτου σώματος ὡς λατρεία τοῦ σπόρ, (καί ἀρνητικά) ἡ λαγνεΐα ὡς μένος κατά τῆς ἀκολασίας κ.ο.κ. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αὐτῶν τῶν περιπτώσεων εἶναι ὅτι ἡ ἀπαγόρευση ὀδηγεῖ ὄχι ἀπλῶς στήν ἀναπλήρωση, ἀλλά στήν ὑπερανάπληρωση τῶν μεταμφιεσμένων ὁρμῶν· μιά ἀπωθημένη λ.χ. ἐχθρότητα ἰσοσταθμίζεται μέ πολλαπλές καί φορτικές περιποιήσεις πρὸς τό μισούμενο πρόσωπο.

(Κάποτε ἡ ἀντίθεση τοῦ ἐγώ πρὸς τίς ὁρμές γίνεται ὄχι μέ ἓνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς τούτους τρόπους, ἀλλά καί μέ τοὺς τρεῖς μαζί, τόν καθένα ἐνόλω ἢ ἐνμέρει).

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στίς διαδικασίες πού ἀναφέραμε τό ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο δέν ἔχει ἐπίγνωση τῶν παθημάτων καί τῶν ἐνεργειῶν του. Εἶναι τέτοια ἡ ἀντίσταση τῆς συνείδησης στήν ἀποκάλυψη τῶν ρευμάτων πού διασταυρῶνονται στό ὑπέδαφος τῆς, ὥστε μόνο ἓνας οὐδερκῆς τρίτος (ὁ ψυχοθεραπευτής) μπορεῖ μέ ὀρισμένη «ἀγωγή» νά ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τόν κόμπο τῶν δυσκολιῶν, νά δείξει τά αἶτια πού τόν δημιούργησαν καί νά βοηθήσει στή λύση του.

7. Τό ὁμαδικό ἀσυνείδητο

Κατά τόν Freud (ὅπως εἶπαμε στήν § 5) ὑπάρχει στενή συνάφεια τῆς συμβολικῆς «γλώσσας» τοῦ ὑποσυνείδητου μέ τοὺς μύθους, ἀκόμη καί μέ τά ἔθιμα καί τά θέσμια τῶν πρωτόγονων λαῶν. Κάτι τό ἀρ-

χ α ι κ ό βρίσκεται μέσα και στον πιο πολιτισμένον άνθρωπο. Τά Ίχνη του είναι αρκετά καθαρά στις νευρώσεις, όπου παρατηρείται ο π ι σ θ ο ρ ό μ η σ η του νικημένου από τά προβλήματα του εγώ σε λύσεις πού είχαν επιχειρηθεί «άλλοτε», σε προγενέστερα στάδια τής ψυχικής ιστορίας του, και τώρα είναι ανεφάρμοστες.

Τίς σκέψεις αυτές συνέχισε ο μαθητής και φίλος του Freud Έλβετός ψυχίατρος Carl Gustav Jung (1885-1961) πού χάραξε τό δικό του δρόμο στην «Ψυχολογία του βάθους».

Κατά τόν Jung ο ψυχικός κόσμος αποτελείται από στρώματα ή ζώνες επάλληλες γύρω από ένα μικρό κέντρο πού είναι τό ε γ ώ. Μιά όχι πολύ σαφής διαχωριστική γραμμή τέμνει τό σύμπαν τούτο σε δύο μέρη: τό σ υ ν ε ι δ η τ ό και τό ά σ υ ν ε ι δ η τ ο. Ζώνες τού συνειδητού είναι ή αίσθηση, ή σκέψη, τό συναίσθημα· τού άσυνείδητου οί άναμνήσεις, οί θυμικές καταστάσεις και στίς άκραίες θέσεις τό π ρ ο σ ω π ι κ ό ά σ υ ν ε ι δ η τ ο και (πιο πέρ' άκομή άπ' αυτό) τό ό μ α δ ι κ ό ά σ υ ν ε ι δ η τ ο. 'Η διάκριση τού όμαδικού άπό τό προσωπικό άσυνείδητο και ο τονισμός τής σημασίας τού πρώτου για τήν έσωτερική μας ζωή, μαζί μέ τή διεύρυνση τής έννοιας τής libido (πού άπό τή Σχολή αυτή ταυτίζεται μέ τήν ψυχική ενέργεια στή γενικότητά της) είναι ή μεγάλη συμβολή τού Έλβετού ψυχιάτρου στή θεωρία και στήν πράξη τής Ψυχανάλυσης.

Στό προσωπικό άσυνείδητο, λέγει ο Jung, φωλιάζουν και καιροφυλακτούν τά συμπλέγματα πού δημιουργούνται άπό τίς προσωπικές δυσκολίες προσαρμογής τού κάθε άτομου. Άντίθετα τό όμαδικό άσυνείδητο είναι ή έστία τών ά ρ χ ε τ ύ π ω ν, δηλαδή τών φορτισμένων μέ ενέργεια πρωταρχικών εικόνων πού έχουν γεννηθεί άπό συμπλέγματα πάλι, όχι όμως τής άτομικής έμπειρίας τού καθενός μας, αλλά έμφυτα σε όλα τά άτομα τού γένους «άνθρωπος» Τό φυσικό τούτο κεφάλαιο αποτελείται άπό ένστιγματικές διαθέσεις πού βοηθούν σε άποτελεσματικές προσαρμογές, και είναι τό «χθόνιο μέρος τής ψυχής», αυτό πού τή συνδέει μέ τή Φύση. Τέτοια λ.χ. άρχέτυπα είναι ο «δράκος», ο «ήρως» πού τόν σκοτώνει, τό πρόσωπο «μάννα», ο «γιατρός-μάγος» κ.ά. Βρίσκονται στους μύθους τών πρωτόγονων και στά πλάσματα τής ποιητικής φαντασίας τών πολιτισμένων λαών μέ πολλές και διάφορες μορφές. Αναδύονται επίσης και εισβάλλουν στή συνείδηση κατά τόν ύπνο, στά όνειρα, όταν τό εγώ περιπλεγμένο σε δυσκολίες προσαρμο-

γης ανυπέβλητες αναζητεί βοήθεια από τό παρελθόν του γένους, από τις «ρίζες», για νά λύσει τά προβλήματά του. Κατά τούς όπαδούς του Jung, υπάρχουν σ' αυτή τήν ένστιγματική σοφία, τή θαμμένη στά σκοτεινά βάθη τής ψυχής, άρχέτυπα πού μπορούν νά επιφέρουν ουσιαστικές τροποποιήσεις σέ μιάν ανθρώπινη ζωή.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ

1. Χαρακτήρας και ιδιοσυγκρασία

Ἡ χρήση τοῦ διεθνῆ πλέον ὄρου **χ α ρ α κ τ ῆ ρ α ς** μέ τό νόημα πού τοῦ δίνουμε σήμερα (στήν ἀρχαία ἑλληνική σημαίνει τή σφραγίδα, τό ἀποτύπωμα) ἀνατρέχει στόν περιπατητικό φιλόσοφο Θεόφραστο (τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) πού ἀπαρίθμησε καί περίγραψε τυπικούς ἀνθρώπινους «χαρακτήρες».

Ὅρισμοί ἔχουν δοθεῖ στή λέξη πολλοί. Ἐπικρατέστερος εἶναι ἐκεῖνος πού χαρακτήρα ὀνομάζει τό σύνολο τῶν διαθέσεων καί τῶν μορφῶν συμπεριφορᾶς μέ τίς ὁποῖες τό ἄτομο ἐκφράζει τόν τρόπο τῆς ὑπαρξίης του καί ἀντιδρᾷ ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό κόσμο καί στόν ἑαυτό του. Μέ διαθέσεις καί μορφές συμπεριφορᾶς πρέπει νά ἐννοήσουμε ἐδῶ ὅλες τίς συνειδησιακές λειτουργίες ἀπό τήν ἀντίληψη καί τή διανόηση ἕως τό συναίσθημα καί τή θέληση, καθῶς καί τό ψυχικό ὑπέδαφος (τίς ἔμφυτες καί τίς ἐπίκτητες τάσεις). Χωρίς νά παραλείψουμε καί τό σωματικό καθεστῶς, τίς φυσιολογικές ιδιότητες. Τό σύνολο τοῦτο στόν χαρακτήρα δέν εἶναι ἀπλό ἄθροισμα παρατασσόμενων στοιχείων, ἀλλά μιά διαρθρωμένη μορφή, πού μπορεῖ μέ τήν ἰδιορρυθμία της νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ὁμοιές της.

Ἐκτός ἀπό τήν ψυχολογική ὑπάρχει καί μιά ἠθική ἔννοια τοῦ χαρακτήρα. Μέ τό νόημα τοῦτο ἡ λέξη σημαίνει τήν πειθαρχημένη συνείδηση πού θέτει τίς πράξεις της κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο σταθερῶν κανόνων (ἠθικῶν ἀρχῶν).

Ἰδιοσυγκρασίαν ὀνομάζουμε τόν χαρακτήρα ἀπό τήν σωματική του ἄποψη ὅταν θέλουμε νά τονίσουμε τά κληρονομικά του θεμέλια. Ἡ λέξη κατάγεται ἀπό τή φυσιολογική θεωρία τοῦ ἀρχαίου

Ἴπποκράτη (5ος αἰ. π.Χ.) καί τῆς σχολῆς του. Ἐκεῖνος ἐδίδασκε ὅτι ὁ ὀργανισμός τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀπό τήν «κράση» τέσσερων βασικῶν στοιχείων: «γῆς», νεροῦ», «ἀέρα» καί «πυρός». Ἡ κρύα καί ξερή «γῆ» ἔδρα τῆς ἔχει τή μαύρη χολή, τό κρύο καί ὑγρό «νερό» τό φλέγμα, ὁ ζεστός καί ὑγρός «ἀέρας» τό αἷμα, καί τό ζεστό καί ξερό «πῦρ» τήν κίτρινη χολή. Ἡ ἰσόρροπη μείξη τῶν στοιχείων τούτων (πού κατανέμονται σέ δύο κατηγορίες: τοῦ ζεστοῦ - κρύου καί τοῦ ὑγροῦ - ξεροῦ) δίνει τήν ὑγεία· ἡ π ε ρ ῖ σ σ ε ῖ α τοῦ ἑνός εἰς θάρος τῶν ἄλλων προκαλεῖ διαταραχή στόν σωματοψυχικό ὀργανισμό.

2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα

Κύριο πυρήνα ἢ ἄξονα τοῦ χαρακτήρα ἄλλοι ψυχολόγοι θεωροῦν τή θέληση καί ἄλλοι τίς συναισθηματικές διαθέσεις. Ὄρθότερη εἶναι ἡ συνθετική ἀντίληψη πού βλέπει στόν χαρακτήρα τήν ἔκφραση ὀ λ ὀ κ λ η ρ ο υ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, χωρίς διάκριση πρωτευόντων ἢ δευτερευόντων στοιχείων, ὑπογραμμίζει ὅμως τή σημασία τῆς ἔμπρακτης συμπεριφορᾶς: «εἴμαστε ὅ,τι πράττουμε».

Ὁ χαρακτήρας εἶναι προϊόν κληρονομικῶν καταβολῶν ἀλλά καί τῶν ἐπιδράσεων τοῦ (φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ) περιβάλλοντος καί τῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς. Ἡ ἀγωγή, ὡς ἐκπαίδευση καί προπάντων ὡς αὐτοδιαπαιδαγώγηση, παίζει σημαντικό ρόλο στήν ὀργάνωση καί στή σταθεροποίηση του. Κατά μεγάλο μέρος ὁ χαρακτήρας μας εἶναι ἔργο δικό μας. Ἐπομένως καί ἡ εὐθύνη μας γι' αὐτόν εἶναι μεγάλη. Ὅταν ἀξιολογοῦμε (θετικά) ἕνα χαρακτήρα καί θέλουμε νά ἐκφράσουμε τό θαυμασμό μας γιά τήν ὀλοκλήρωση καί τό ὑψηλό ὕψος του (παρά τίς τυχόν – ἀναπόφευκτες ἄλλωστε – σκιές πού παρουσιάζει σέ ὀρισμένες θέσεις), τόν ὀνομάζουμε π ρ ο σ ω π ι κ ὀ τ η τ α· ὁ ὀρος ἔχει περισσότερο ἠθικό καί λιγότερο ψυχολογικό περιεχόμενο. Νά πλάσει ἀπό τόν χαρακτήρα του (τίς κληρονομικές καί ἐπίκτητες ψυχοφυσιολογικές ιδιότητές του) μιᾶ προσωπικότητα ἐπιβαλλόμενη μέ τήν ἀξία καί τήν ἀκτινοβολία τῆς, εἶναι ἄθλος καί δόξα τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀνθρώπου. Κατά τήν ἐπιτυχημένη μεταφορά ἑνός ψυχολόγου, ὁ χαρακτήρας εἶναι τό μουσικό ὀργανο, ἡ προσωπικότητα ἡ συμφωνία πού παίζεται ἀπάνω σ' αὐτό καί μέ αὐτό τό ὀργανο ἀπό τήν ἔμπνευση, τήν ἰκανότητα καί τό μόχθο τοῦ δημιουργικοῦ «ἐγῶ».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	Σελ. 5
---------------	--------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Όρισμός τής Ψυχολογίας	7
2. Τά ψυχικά «φαινόμενα»	7
3. Γένεση τής «έπιστημονικής» Ψυχολογίας	8
4. Μεθοδολογικά προβλήματα	9
5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου	9
6. Αυτόπαρατηρησία καί ένσυναίσθηση	10
7. Τό έργο του ψυχολόγου	11
8. Κλάδοι τής Ψυχολογίας	11
9. Ή συνείδηση	13
10. Ή ψυχικός βίος όλον άδιαίρετο	14
11. Τά «στοιχεία» του ψυχικού κόσμου	14
12. Διαίρεση τής Ψυχολογίας	16
13. Βιβλιογραφία	16

Μέρος πρώτο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο Ή αντίληψη

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»	19
2. Οί τρεις στοιβάδες του φαινομένου	20
3. Όρισμός τής αντίληψης. Άνώμαλες περιπτώσεις	21
4. Ή κριτική λειτουργία στην αντίληψη	22
5. Ή αντίληψη τής μορφής	23
6. Παραίσθηση καί ψευδαισθησία	26

Κεφάλαιο 2ο Τά αισθήματα

1. Τό αἶσθημα	28
2. Τό νευρικό σύστημα	29
3. Ἐρεθισμοί. Ποιόν καί ἔνταση τῶν αἰσθημάτων	30
4. Διαίρεση τῶν αἰσθημάτων	31

Κεφάλαιο 3ο Αἰσθήσεις δερμικές καί χημικές

1. Αἰσθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό καί τό ψυχρό)	45
2. Αἰσθήματα πίεσης (μαλακό-σκληρό, λειο-τραχύ, ὄξύ-ἀμβλύ)	44
3. Αἰσθήματα πόνου	34
4. Αἰσθήματα γεύσης	35
5. Αἰσθήματα ὄσφρησης	37

Κεφάλαιο 4ο Ἡ ἀκοή καί ἡ ὄραση

1. Τό αἰσθητήριο τῆς ἀκοῆς	38
2. Τά ἀκουστικά αἰσθήματα	39
3. Ἡ ἀκοή αἴσθησις ἀναλυτική	40
4. Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης	40
5. Ὀπτικά αἰσθήματα: τά χρώματα	42
6. Διάγραμμα χρωμάτων	42
7. Ἰδιότητες τῶν χρωμάτων	42
8. Τά φαινόμενα τῆς ἀντίθεσης τῶν χρωμάτων	45
9. Ἡ ἀχρωματοψία	47
10. Πῶς δέν βλέπουμε ἀνάποδα τά ἀντικείμενα	48

Κεφάλαιο 5ο Αἰσθήματα ἀπό τό σῶμα μας

1. Ὀργανικά αἰσθήματα	50
2. Μυϊκά αἰσθήματα	50
3. Στατικά αἰσθήματα	51

Κεφάλαιο 6ο Νόμοι τῶν αἰσθημάτων

1. Ἡ προσαρμογή	53
2. Ὁ νόμος τοῦ Weber	54
3. Ἡ εἰδική ἐνέργεια τῶν αἰσθητηρίων. Νόμος τοῦ Müller	57

Κεφάλαιο 7ο Οί παραστάσεις

1. Ἡ παράσταση	60
2. Εἶδη παραστάσεων	61
3. Παράσταση καὶ ἐντύπωση	62
4. Ἡ ἐποπτεία	65
5. Παραστατικοὶ τύποι	65

Κεφάλαιο 8ο Συνειρμός καὶ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων

1. Ἡ σύνδεση καὶ ἡ ἐπιαναφορά	68
2. Νόμοι τοῦ συνειρμοῦ	69
3. Ὁ γενικὸς νόμος τοῦ συνειρμοῦ	70
4. Οἱ ὅροι τῆς ἐπιλογῆς κατὰ τὴν ἀνάπλαση	71
5. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν	72
6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὁλόκληρη τὴν ψυχικὴ μᾶς κατάσταση	75
7. Ἡ συναισθησία	77

Κεφάλαιο 9ο Μνήμη καὶ φαντασία

1. Ἡ φυσιολογικὴ βάση τῆς μνήμης	78
2. Ἰδιότητες τῆς μνήμης	70
3. Ἡ ἀπομνημόνευση	80
4. Ἡ ἀνάμνηση	81
5. Ἀσθένειες τῆς μνήμης	82
6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης	84
7. Τὸ ἔργο τῆς φαντασίας	85
8. Εἶδη φαντασίας	86
9. Ἐξέλιξη τῆς φαντασίας	87
10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας	87

Κεφάλαιο 10ο Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου

1. Χῶρος καὶ χρόνος	89
2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας	89
3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα	92
4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος	95
5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καὶ χρονικὲς σχέσεις	96
6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας	97
7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων	97

Κεφάλαιο 11ο Διανόηση και λόγος	
1. Ἐξήγηση τῶν ὄρων	100
2. Ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων	100
3. Ἡ ἀφαίρεση	101
4. Ἀνάλυση καί σύνθεση	103
5. Ἡ κρίση	104
6. Ὁ διαλογισμός	106
7. Ἡ ἔννοια	108
8. Σχηματισμός τῶν ἐννοιῶν	110
9. Νόημα καί λέξη	111
10. Ἐννοίες κοινές καί ἐπιστημονικές	112

Μέρος δεύτερο

Ἡ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο Τά συναισθήματα στὸν ψυχικό μας κόσμο

1. Ὁ ὅρος καί ἡ ἔννοια τοῦ συναισθήματος	115
2. Τά συναισθήματα στὸ σῶμα μας	117
3. Ἰδιότητες τῶν συναισθημάτων	119
4. Οἱ ἀψιθυμίες	121

Κεφάλαιο 2ο Χαρακτηριστικά φαινόμενα τοῦ συναισθηματικοῦ βίου

1. Ἐντύπωση καί συναίσθημα	122
2. Ἀνάπλαση τῶν συναισθημάτων	123
3. Ἀνάμειξη τῶν συναισθημάτων	125
4. Μεταφορὰ τοῦ συναισθήματος	126
5. Συναισθήματα καί ὀρμές	127
6. Συνειρμική ἢ συσσωρευτική ἀπήχηση	127
7. Ἡ ἀντίθεση καί ἡ ἀμβλυνοση στὰ συναισθήματα	128
8. Συστήματα συναισθημάτων	129
9. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς	130
10. Συναισθήματα καί χαρακτήρας	130
11. Διαταραχές τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς	131

Κεφάλαιο 3ο Εἶδη τῶν συναισθημάτων

1. Πίνακες τῶν συναισθημάτων	133
2. Συναισθήματα τοῦ ἐγῶ	134

3. Συναισθήματα του σύ	134
4. Κοινωνικά συναισθήματα	135
5. «Κατώτερα» και «άνωτερα» συναισθήματα	136
6. Συναίσθημα και ένστικτο	137
7. Θεωρητικά συναισθήματα	138
8. Καλαισθητικά συναισθήματα	138
9. Ήθικά συναισθήματα	140
10. Θρησκευτικά συναισθήματα	140

Μέρος τρίτο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

Κεφάλαιο 1ο **Μορφές της θέλησης**

1. Κεντρικός πυρήνας: ή τάση	143
2. Ή γνώση του στόχου	145
3. Σύμπραξη του συναισθήματος	146
4. Παρέμβαση της αξιολογικής κρίσης	146
5. Ή απόφαση και πράξη	147
6. Ή αδυναμίες της θέλησης	149

Κεφάλαιο 2ο **Ή προσοχή**

1. Ή εσωτερική βουλητική έκδήλωση	151
2. Ή ιδιότητες της προσοχής	152
3. Οί όροι της προσοχής	153
4. Ή αξία της προσοχής	155

Κεφάλαιο 3ο **Οί πράξεις**

1. Είδη των πράξεων	157
2. Πράξεις της προαίρεσης (έκούσιες)	157
3. Πράξεις της όρμης	158
4. Πράξεις της συνήθειας	159
5. Οί κινήσεις	159
6. Ή ελεύθερη θέληση	161

Κεφάλαιο 4ο **Όρμές και ένστικτα**

1. Ή όρμη	164
2. Τό ένστικτο	165
3. Είδη ένστίκτων	166

4. Οί άνικανοποίητες όρμές	168
5. Τά «συμπλέγματα»	170
6. Ή πάλη μέ τίς όρμές	171
7. Τό όμαδικό άσυνείδητο	172

Κεφάλαιο 5ο 'Ο Χαρακτήρας

1. Χαρακτήρας καί ιδιοσυγκρασία	175
2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα	176

ΕΚΔΟΣΙΣ Α. 1978 (Ο ΑΝΤΙΣΤΡΩΦΟΣ ΣΥΜΒΑΣΙΣ ΣΤΑΤ/ 4-10-78)
ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΑΦ ΟΙ ΡΟΗ Ε.Π.Ε.

024000017996

ΕΚΔΟΣΙΣ Α' 1976 (X) ΑΝΤΙΤΥΠΑ 105.000 ΣΥΜΒΑΣΙΣ 2767/4-10-76

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΦΟΙ ΡΟΗ Ε.Π.Ε.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής